

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Karl-Erik Frandsen

Okser på vandring

*Produktion og eksport af stude fra
Danmark i midten af 1600-tallet*

Skippershoved

Okser på vandring

Karl-Erik Frandsen

Okser på vandring

*Produktion og eksport af stude fra Danmark
i midten af 1600-tallet*

Skippershoved

Okser på vandring

©Karl-Erik Frandsen 1994

Omslag: Søren Kirkemann

Bogen er sat med Baskerville

og trykt på Magnomatt 115 g hos

Poul Kristensen, Grafisk Virksomhed a/s,

Herning, Kongelig Hofleverandør

Bogbinding: Chr. Hendriksen og Søn, Skive

ISBN 87-89224-05-1

Statens Humanistiske Forskningsråd og
Landsdommer V. Gieses Legat
takkes for støtte til bogens udgivelse

Omslagsbillede:

Kvægmarked i en hollandsk by.

Maleri af Joh. Heinrich Roos (1631-1685).

Statens Museum for Kunst.

Foto: Statens Museum for Kunst.

Indhold

- Indledning 7
1. Studehandelens udvikling i
Europa 11
Sverige 11
Polen og Ukraine 13
Ungarn 16
England 17
2. Udvikling i produktion og handel med
okser i Danmark og hertugdømmerne
1500-1660 23
Produktion 23
Lovgivning 26
3. Produktion af okser på danske
hovedgårde 41
Vallø 41
Herlufsholm 48
Skinnerup/Ulriksholm 52
Gjesingholm/Løvenholm 60
4. Produktion af okser eksporteret
over Assens 65
Fyn 67
Sjælland 75
Skåne 79
5. Handel med stude eksporteret
over Assens 83
Sjællandske købmænd 88
Fynske købmænd 92
Tyske købmænd 94
6. Eksporten over Ribe 105
7. Forbi de slesvigske toldsteder 119
Fra Assens til Rendsborg 122
Haderslev 124
Gottorp 125
- Afslutning 129
- Appendix 133
- Summary 137
- Noter 143
- Litteratur 149
- Navneregister 151

Indledning

En af de helt grundlæggende faktorer i den nyere tids historie er den meget betydelige vækst i folketallet i Europa. Efter 1300-tallets tilbagegang eller stagnation fulgte nogen stigning i 1400-tallet, som i 1500-tallet blev afløst af en voldsom ekspansion, der startede i Sydeuropa og bredte sig som ringe i vandet op igennem Centraleuropa for til sidst at nå Norden. Her slog stigningen først for alvor igennem efter 1550 men fortsatte så til gengæld længe efter, at den omkring midten af 1600-tallet var ophørt i andre dele af Europa.

Årsagerne til denne befolkningstilvækst er ikke kendt i detaljer, men den hænger sikkert sammen med en formindsket dødelighed som følge af en lidt mindre hyppighed af de forfærdelige pestepidemier, samtidig med at udviklingen af fragtskibene muliggjorde, at fødevarer (korn, salt, vin) kunne transporteres i større mængder og langt billigere end før, således at perioder med egentlig hungersnød blev sjældne. Det er da også tydeligt, at væksten var størst i byerne med et særligt vækstområde i Nordvesteuropa fra Hamburg langs Nordsøkysten gennem Neder-

landene til Nordfrankrig og et tilsvarende i det sydlige England.¹

Denne voksende bybefolkning kunne ikke selv producere nok fødevarer til at mætte sig selv, og det varede ikke længe, før de bynære landområder heller ikke kunne forsyne byerne, hvilket de havde kunnet i 1400-tallet. Det gav naturligvis knaphed på jord og deraf følgende prisstigninger på landbrugsvarer, som blev yderligere stimuleret af handelen på kolonierne især i Amerika og Asien, som bragte store mængder af ædelmetal til Europa men som tillige øgede efterspørgslen efter fødevarer til proviantering af skibsflåderne.

Norden og Østersøområdet fik hermed en enestående chance for at udnytte den geografiske beliggenhed og forskellen i befolkningsudvikling til at blive hovedleverandør af fødevarer til Vesteuropa, idet man kunne eksportere landbrugsvarer til markeder, der var villige til at betale stadig stigende priser, medens priserne på importvarerne: klæde og metaller i lang tid var stabile eller svagt stigende.

Det var meget store mængder korn, der

fra omkring 1550 passerede forbi Kronborg fra de polske og østtyske havne i Østersøen og ud i Nordsøen til først og fremmest Amsterdam. Men det er vigtigt at huske, at i lange perioder var der en tilsvarende strøm af fødevarer på landjorden i samme retning, nemlig de tusinder af okser, der hvert forår på egne ben gik fra produktionsområderne i Polen, Ukraine, Ungarn, Danmark, Slesvig og Holsten til forbrugsområdet, der strakte sig fra Venezia over Norditaliens mineområder til Rhinlandet, Nordvesttyskland og Nederlandene, med en gren til Hamburg og Lübeck og med helt parallelle mønstre i Sverige og England.

I alt var der omkring år 1600 tale om, at de henved 20 millioner mennesker i dette område fik tilført 250.000 okser hvert eneste år. Hver okse har sikkert vejet omkring 150 kg slagtet vægt,² så det vil sige, at der til forbrug var årligt ca. 40.000 tons oksekød eller sagt med andre ord: hvis hver indbygger i gennemsnit spiste 40 kg oksekød om året, så betød de tilførte mængder, at 1 million mennesker derved kunne få dækket hele deres forbrug af oksekød.

De 40 kg synes tilmed at være i underkanten for forbruget at dømme efter officielle svenske og danske hof- og godsregnskaber, der viser et forbrug på 100 kg kød pr. person pr. år, men dels var der her tale om voksne mænd fra de øverste

sociale lag, og dels så udgjorde andet kød end oksekød 1/3 af forbruget. Såfremt kvinder og børn medtages i beregningerne, er et gennemsnitligt forbrug på 40 kg oksekød nok ikke helt forkert.³

Der kan næppe være tvivl om, at okseeksporten var med til at muliggøre den befolkningsmæssige og økonomiske vækst i Vesteuropas store byer og var dermed en del af forudsætningen for den industrielle og merkantile udvikling bl.a. i kolonihandelen, hvor det saltede oksekød også spillede en stor rolle.

I produktionsområderne i Europas periferi betød hele denne virksomhed et større pres på græsningsområderne, herunder skovene. Man må nemlig regne med, at kun omkring 10- 15% af bestanden af okser blev eksporterede, så alene i Danmark må der have været henved en halv million okser, hvad der nok kan have medvirket til overgræsning i områder med let jord og forringelse eller direkte ødelæggelse af skovene.

Hele denne handel og produktion stagnerede i 1800-tallet, og i den historiske bevidsthed fik den en lav placering i forhold til især handelen på kolonierne med ædelmetaller og krydderier men også i forhold til den store kornhandel, hvis monumenter i form af varehuse stadigvæk kan ses i Europas havnebyer fra Gdansk til Amsterdam.

Det var faktisk først et par internatio-

nale kongresser i Marburg an der Lahn i 1968⁴ og Graz i 1970,⁵ der afslørede et imponerende netværk af internationale kvægtransporter over store afstande i perioden 1500-1700 især fra Ungarn, Polen og Ukraine til Italien, Østrig og Vesttyskland.

I Danmark havde Richard Willerslev i 1952⁶ på grundlag af et udvalg af toldregnskaber og et overslag fra 1641 over de samlede toldindtægter⁷ forsøgt at fastslå størrelsesordenen af oksehandelen og dens udvikling, medens H.V. Gregersen havde bearbejdet toldregnskaberne fra Toldsted og vist, hvilke muligheder for analyse de indebar.⁸ Det var dog først med Poul Enemarks disputats fra 1971,⁹ at man fik en veldokumenteret fremstilling af udviklingen fra slutningen af 1400-tallet og ind i de første årtier af 1500-tallet med påvisning af en betydningsfuld omlægning af produktionen og handelsstrukturen.

Et par år før havde H. Wiese offentliggjort sine omfattende undersøgelser af handelen med okser i Jylland og Nordtyskland især efter 1550 baseret på først og fremmest toldregnskaberne fra Gottorp og Rendsborg.¹⁰

Det virkelige gennembrud for den europæiske komparative forskning indenfor feltet skete dog på den 7. økonomisk-hi-

storiske kongres i Edinburgh i 1978, hvor fra dansk side Erling Ladewig Petersen havde et særdeles værdifuldt bidrag, der placerede den danske handel og produktion med okser i den europæiske sammenhæng.¹¹

Efter 1978 var det som om, den europæiske forskning havde fået nok af okser, og der er faktisk siden da ikke sket ret meget på feltet. To bemærkelsesværdige undtagelser er dog Janken Myrdals og Johan Söderbergs bog om det svenske landbrug i 1500-tallet (se s. 11) og Ian Blanchards oversigtsartikel fra 1986 om udviklingen i den europæiske oksehandel især i 1500-tallet.¹²

Denne bog forsøger at formidle til de danske læsere, hvordan denne enorme overførsel af fødevarer fra periferien til Europas befolkningsmæssige og økonomiske centrum fandt sted i praksis, og hvordan produktionen og handelen med disse store mængder af dyr udviklede sig specielt i de kritiske årtier i midten af 1600-tallet. Grundlaget for fremstillingen er dels den omtalte europæiske og nordiske forskning, hvis resultater vil blive refereret og vurderet, og dels egne undersøgelser af en række kildegrupper, hvor den moderne EDB-teknik har gjort det muligt at overskue langt større mængder af data, end det tidligere var praktisabelt.

Kvægmarked i en hollandsk by. Maleri af Joh. Heinrich Roos (1631-1685). Statens Museum for Kunst. Foto: Statens Museum for Kunst.

Studehandelens udvikling i Europa

Man har sikkert altid haft en vis handel med okser i Europa, men en mere systematisk og storstilet handelsaktivitet kom først i højmiddelalderen, især som følge af den industrielle udvikling i Norditalien og Flandern. Samtidig medførte fremkomsten af en ny kvægrace »det store ungarske kødkvæg«: »Bos taurus«, med lange horn og gråhvidt skind, der i begyndelsen af 1300-tallet kom til Ungarn fra Centralasien,¹ at man her fik en kvægrace, hvis kastrerede handyr: stude eller okser, var så stærke og så hårdføre, at de var i stand til at klare de lange vandringer tværs igennem Europa uden at tabe for meget i vægt. Tyrene var for besværlige at transportere i store flokke, og køerne kunne ikke klare strabadserne, men netop okserne var i stand til at gå hundredvis af km, når blot de fik vand og fra tid til anden lidt foder.

Dette ungarske kvæg var større end de polske, moldaviske eller østrigske okser, som især blev brugt som plovdyr og kun sekundært som malkekøer eller kødkvæg, men var tilsyneladende også større end de vesteuropæiske og danske okser, som hørte til »brachycerus«-typen af kvæg, der

var tyndbenede, korthornede og rødbrune eller sortbrogede men små af størrelse med en skulderhøjde på kun 95-125 cm, og som næppe i voksen slagtefærdig stand vejede mere end 250 kg, hvorimod de ungarske synes at være steget i levende vægt fra 387 kg i 1570 til omkring 500 kg ved midten af 1600-tallet.

Sverige

I Sverige kan man ligesom i det kontinentale Europa konstatere en markant udvikling af studeproduktion og -handel fra 1400-tallet, men først fra perioden 1554-1624 er der især fra Örebro bevaret meget omfattende toldregnskaber, der tillader en detaljeret analyse, hvilket samtidigt og uafhængigt af hinanden er gjort af Jan-ken Myrdal og Hans Egefalk.²

Det grundlæggende mønster i den svenske studehandel var, at bønderne i skovegnene i Syd- og Mellemsverige: Öland, Småland, Västergötland, Dalsland og Värmland opdrættede stude, som efter at have været brugt som plovstude i 4-5 års alderen blev opkøbt af købmænd fra områdets byer, hvor Jönköping var dominerende. Om efteråret blev studene sam-

let i flokke og drevet nordpå, hvor de næsten allesammen passerede Örebro. Broen over Svartån i Örebro var et nåleøje for transporterne sydfra op mod Mälardalens nordligere regioner, og her skulle der betales passagetold af købmændene (normalt 24 penninge pr. okse), mens okser, som ejedes af kronen eller adelige, var toldfri. En anden passagetold i Nyköping kontrollerede en østligere vej.

Målet for oksedrifterne var først og fremmest Bergslagen: de store mineområder i Dalarna, som netop efter 1550 oplevede en meget ekspansiv periode med deraf følgende mangel på fødevarer, som bl.a. oksetransporterne skulle afhjælpe. Janken Myrdal har beregnet, at 10.000-15.000 personer i Bergslagen kan have fået alt deres behov for oksekød dækket af transporterne fra Mellemsverige. I betragtning af, at der omkring 1600 boede ca. 30.000 mennesker i Bergslagen, som ikke var bønder, må denne overførsel af levnedsmidler have været ganske betydningsfuld. Dertil kom, at bjergmændene også anvendte de slagtede okseres huder til mange formål som reb, blæsebælge, støvler og klæder.

De sydsvenske købmænd solgte okserne til bjergmændene eller til »uppsvenske« købmænd på store kvægmarkeder i Köping (29/7) og Västerås (8/9).

I løbet af 1600-tallet betød udviklingen af Stockholm som by og hovedstad i den

nye svenske stormagt, at en stadig større strøm af okser hvert år vandrede dertil i stedet for til Dalarna.

Det var jo ganske store afstande, som de svenske okser skulle vandre: op til 500 km fra det sydvestlige Småland til Stockholm eller Dalarna, hvilket med en gennemsnitlig marchlængde på 20 km om dagen må have taget mindst 3 uger, så dyrene var ofte afmagrede, når de nåede frem til forbrugerne.

Det er derfor ikke så mærkeligt, at Gustav Vasa i 1544 mente, at det var bedst, at okserne blev købt på Köpings marked til skt. Olafs dag den 29. juli, for så kunne de »gödas« om efteråret, inden de skulle slagtes, altså en tilsvarende proces som opfedningen i marskegnene af »Mastochsen« (jvnf. s. 24).

Den svenske krone støttede på flere måder denne trafik. Det var klart i kronens interesse at få udviklet minedriften, men en af forudsætninger herfor var, at megen lokal arbejdskraft kunne overføres fra landbruget til bjergværksdriften og metalfremstillingens forskellige processer, og derfor søgte ikke mindst Gustav Vasa ved hjælp af lovgivningen at stimulere handelen. Dette kunne bl.a. ske ved at forhindre, at okser fra Småland blev solgt til danskerne i Halland og Skåne, hvilket ellers i et vist omfang var tilfældet lige til 1645/1660 (jvnf. s. 79), og i stedet blev dirigeret mod Dalarna.

Kronen var også en særdeles aktiv deltager i hele processen ved på kongsgårdene at foretage opdræt af stude med efterfølgende salg, ligesom kronen såvel som adelen fra midten af 1500-tallet tiltog sig retten til at pålægge fæstebønderne som en del af deres afgifter at holde »fodernød«, d.v.s. at opføde kalve og stude, der derefter skulle afleveres til godsejeren. Det er uklart, om fodernødsholdet også omfattede, at bønderne selv skulle opdrætte kalvene. Dertil kom, at okser blev en almindelig del af de bøder, »saksører«, som bønderne kunne blive idømt ved domstolene, og som tilfaldt kronen.

Den svenske adel deltog naturligvis også i denne produktion og handel, men den havde på ingen måde den samme monopollignende position som den danske, og den afgørende forskel var vel, at staldfodringen ikke synes at have spillet nær den samme rolle i Sverige som i Danmark, idet de svenske okser som nævnt ovenfor blev solgt i sensommeren og det tidlige efterår, medens de danske blev eksporteret om foråret.

Janken Myrdal mener, at den samlede mængde af svenske okser, der hvert år blev drevet fra syd til nord steg fra ca. 6.500 omkring 1555 til ca. 9.000 omkring 1620, hvor transporterne kulminerede for derefter at falde til ca. 6.400 i 1643 og 4.000 i 1665.

Den svenske okseproduktion og -han-

del er et godt eksempel på den regionale arbejdsdeling, som udvikledes i 1500- og 1600-tallet, og som på mange måder minder om det generelle europæiske »von Thünen-mønster« med en bevægelse fra periferien ind mod Europas økonomiske centrum, idet det i Sverige bestod af en transport mod landets nye økonomiske tyngdepunkter: Dalarna og Stockholm.

Polen og Ukraine

Allerede i 1400-tallet spillede polsk eksport af kødkvæg til Vesteuropa en betydelig rolle. Eksporten var størst i perioden 1450-1500, hvor det især var okser fra Mazowsze (landskabet nord for Warszawa), der via Poznan og Gniezno gik over grænsen til Schlesien og derfra over Breslau kom til Leipzig og videre til Frankfurt am Main og Köln.

Efter 1500 blev de polske okser udkonkurreret af de ungarske, og polsk eksport af kvæg spillede kun en marginal rolle indtil omkring 1570. Unionen i Lublin 1569, der forenede Polen og Lithauen, gav den polske adel herredømmet over store dele af Hviderusland og Ukraine, hvilket fik stor betydning for okseeksporten.

Der var nemlig i Polen-Lithauen to væsensforskellige kvægracer. Dels det ovenfor omtalte røde polske kvæg, som blev opdrættet af bønderne i de nordlige lavlandsområder (Mazowsze), og som var re-

lativt små dyr, og det langt større grå og hvide »ungarske« steppekvæg, (»Reussische Oxen«), der levede på stepperne mellem Karpaterne og Volga. Det var fortrinsvis de sidste, der blev brugt til eksport,³ idet de kunne indbringe bedre priser på markederne i Tyskland end de små okser.

Tyrkerkrigene og herredømmet over stepperne (især landskaberne Podolien og Volynien) betød, at den polske eksport steg fra normalt omkring 20.000 til 80.000 årligt i 1574 og de nærmest følgende år,⁴ og eksporten udgjorde i gennemsnit 60.000 årligt i første halvdel af 1600-tallet. Under en ny 15-årig krig mod Tyrkiet, hvor den ungarske eksport igen blev lammet 1591-1606, skal den polske eksport være nået op på over 230.000 okser om året, men det kniber med dokumentationen for dette store tal.

I det østeuropæiske oksetransportsystem var det i 1500-tallet karakteristisk, at man helst ikke drev dyrene længere end 900 km, før der i forbindelse med en handel med dyrene blev holdt en pause til sommergræsning eller vinteropstaldning, der blev organiseret af købmændene i markedsbyerne.

Ruthenske okser fra den vestlige del af det nuværende Ukraine (Podolien) blev efter sommerens græsning især i omegnen af Lwów solgt på markederne i Jaroslaw eller Przemysl. Herfra blev de drevet

til Brieg (Brzeg) ved overgangen over floden Oder i Schlesien, hvor de på et stort marked i september blev solgt med henblik på overvintring i form af opstaldning. Når dyrene igen var kommet til kræfter, gik det om foråret videre til Buttstadt i Thüringen, hvor dyrene igen blev opkøbt af købmænd med henblik på distribution i Syd- og Vesttyskland.

Fyrstendømmet Moldova ved Dnestr nedre løb, der i 1600-tallet var under stærk indflydelse fra såvel Polen som Tyrkiet, havde også en stor produktion af kødkvæg. Der var en klar konkurrence mellem Tyrkiet, der undertiden med magt krævede okserne fra Moldova drevet til Konstantinopel, og de polske købmænd, der ønskede dem til afsætning på det tyske marked.

Når det lykkedes for polakkerne at få købt okserne i Moldova, gik de hjemmefra om foråret og nåede til Lwów ved pinsetid, hvor de fik en græsningsperiode, før de blev solgt på markedet i Przemysl i slutningen i juni. Herefter gik turen til Brieg, hvor de mødte okserne fra de nordlige områder. Normalt var flokkene sammensat af enheder på 30-40 dyr drevet af en vogter og en hjælper, der gik omkring 15 til 20 km om dagen.

Med fremkomsten af steppe-kvæget i 1600-tallet gik det helt anderledes. De beredne drivere kunne drive kvæget i flokke på 200 dyr 30/40 km om dagen direkte

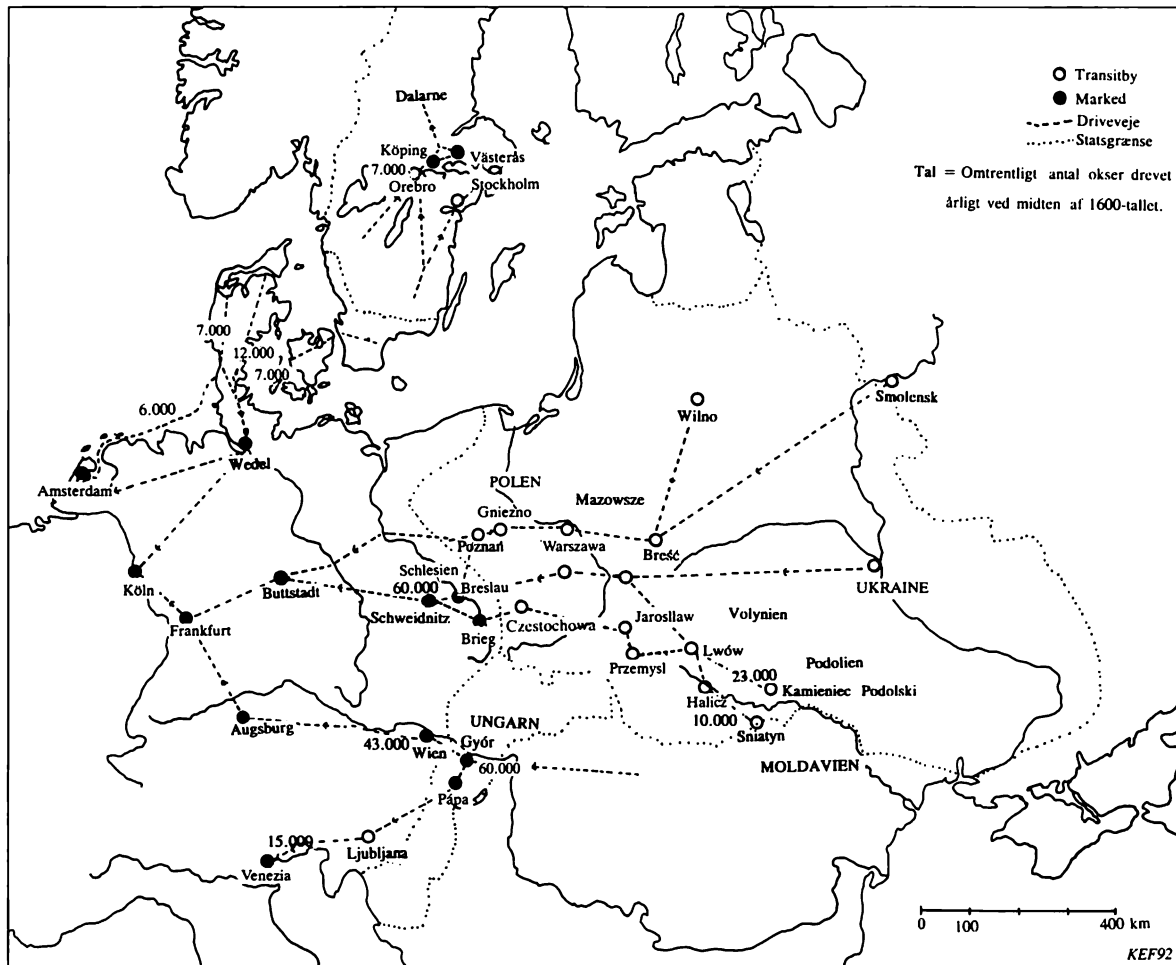

Fig. 1. Oversigtskort over oksetransporter i Europa ca. 1650.

fra steppen til den polske vestgrænse uden nævneværdige pauser. Der blev de solgt på markederne i Brieg eller Schweidnitz til skt. Hans. I 1600-tallet blev

mere end halvdelen af kreaturerne drevet direkte fra Moldova til Schlesien, hvorved transportomkostninger faldt drastisk.

Ungarn

De okser, som blev eksporteret fra Ungarn var det omtalte langhornede, store gråhvide kødkvæg, som ikke stammede fra bøndernes kvæg, men blev opdrættet på specielle gårde.⁵

Det er meget karakteristisk, at de ungarske eksportokser blev opdrættet af velstående bønder, der boede i byer i den af tyrkerne besatte del af den store ungarske slette. Disse byer var helt specialiserede i kvægopdræt. De klimatiske forhold tillod, at kvæget kunne være ude både sommer og vinter, men dog således at dyrene om vinteren fik tilskud af foder i form af hø og halm. Endvidere blev dyrene inden eksporten fedet med hø, korn og halm.

Professionelle kvægekøbmænd opkøbte okserne hos ejerne, af hvilke dog også mange selv drev handel. På store markeder (især i Győr, Pápa og Magyaróvár) blev okserne handlede, hvorefter der blev ansat drivere: normalt én pr. 30 dyr. Mange af dyrene blev handlede igen på markeder tæt ved den østrigske grænse, og blev drevet videre, ofte af ungarske købmænd, der dog allerede havde solgt okserne til tyske købmænd, til Nürnberg, Frankfurt eller Augsburg eller til byer i Østrig eller Mähren.

Der var et velorganiseret system af rastepladser med foder og vand til dyrene, som i gennemsnit kunne gå omkring 30 km om dagen.

Oksehandelen fra Ungarn til Norditalien var organiseret på en helt anden måde. Venezia, som til sin egen forsyning behøvede omkring 20.000 okser om året, sikrede sig disse ved et særligt monopol-system, kaldet »apaldo«, som betød, at et kompagni eller en gruppe personer mod betaling til det kejserlige Kammer i Graz eller Wien fik eneret på at opkøbe okserne i Ungarn og føre dem via Ljubljana til Norditalien.

Produktionen og eksporten af okser fra Ungarn kulminerede omkring 1580, hvorefter den gradvist gik tilbage.

Det er vanskeligt at få mere præcise skøn over størrelsen af den ungarske kvægekseport. Tal fra 19 toldsteder langs nordvestgrænsen mod Ungarn og Böhmen i 1542 opregner en eksport på ca. 30.000 okser.

Omkring 1570 regner man med en eksport fra det tyrkiske område mod vest på mindst 80.000 om året og mellem 120 og 150.000 årligt i 1580'erne. I særligt gode år kan man måske være nået op på 200.000 okser.

Også eksporten til Italien var betydelig. Omkring 1580 eksporteredes i gennemsnit 17.000 okser til Venezia og byens »terra ferma« og i 1590'erne 22.000. I 1600-tallet var det normalt, at byen Venezia alene forbrugte omkring 15.000 okser årligt.

Usædvanligt gode kilder i Venezias Ar-

chivo di Stato har oplysninger om den egentlige tilførsel af okser til byen for årene 1624-1647.⁶ Den årlige tilførsel var meget stabil men svingede dog mellem 13.000 og 19.000 okser, (jvnf. fig. 2), hvoraf størstedelen kom fra Ungarn. Der kom faktisk okser til byen hele året dog med et tydeligt minimum i februar og marts. Det kan med betydelig sikkerhed beregnes, at i gennemsnit forbrugte hver indbygger i Venezia 21 kg oksekød om året.

Oksehandelens gyldne periode i Sydeuropa varede fra 1550 til 1620, hvor der fulgte alvorlige prisfald især i Østrig og Sydtyskland, som varede ved til 1650. Det fortælles, at de ungarske kvæghandlere mange gange måtte tage deres okser med tilbage fra markederne, simpelthen fordi de tyske opkøbere ikke kom.

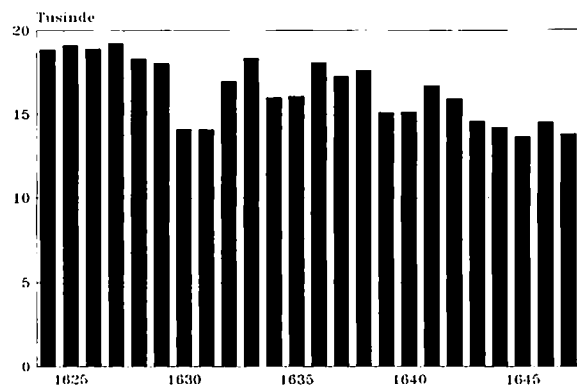

Fig. 2. Okseimport til Venezia. Tal fra Vera Zimány, 1973.

Da de lokale priser i Ungarn ikke faldt tilsvarende med eksportpriserne, blev forskellen mellem købs- og salgspriser reduceret til 10-20%, med det resultat at mange ungarske købmænd gik fallit.

Markedet rettede sig efter 1660, men da var de ungarske købmænd ikke i stand til at skaffe kapital nok til at gå ind i handelen igen, hvorfor den blev overtaget af tyske og italienske købmænd.

England

Der foreligger tilsyneladende ingen monografi om kvægproduktion og -handel på de britiske øer. Den generelle landbrugshistorie omtaler mærkelig nok ikke emnet, så det er faktisk kun i en kortfattet fremstilling af J.A.Chartres,⁷ at der kan fås nogle skøn over omfanget af produktion og handel.

Problemet er, at der ikke fandtes indenrigs toldsteder og dermed heller ikke nogen toldregnskaber som for kontinentet, så man er henvist til samtidige skøn. Af disse fremhæves Gregory King,⁸ der i 1695 anslog, at der i England var et årligt forbrug på 800.000 okser og kalve og en total bestand af hornkvæg på 4,5 mill.

En betydelig del af Englands forsyning med kødkvæg kom fra »The Celtic Fringe«. Skotland synes i 1600-tallet at have været betydningsfuld som leverandør, men i kvantitet dog overgået af Wales.

Allerede fra midten af 1500-tallet fandt der en ikke ubetydelig eksport sted af okser, »nolt«, fra Skotland til England i form af store drifter ad et veludviklet system af driveveje fra Højlandet over Lavlandet og videre mod syd over grænsen til England, men eksporten var ofte hæmmet af udførselsforbud som et led i udenrigspolitikken eller for at sikre skotternes egen forsyning med oksekød.⁹

Selvom der i Skotland blev foretaget en forøgelse af det dyrkede areal med henblik på øget kornproduktion, så skete der alligevel i 1600-tallet en meget markant stigning i den animalske produktion og udvikling af en reguleret drivning af okser til det engelske marked,¹⁰ der på mange punkter minder om den danske eksport.

Baggrunden for denne ekspansion var dels personalunionen mellem England og Skotland i 1603, der skabte fred i grænseområderne, som hidtil havde ligget som en nærmest lovløs »bufferstat« mellem de to lande, og dels Londons enorme vækst især efter 1660, der skabte et stabilt marked for fødevarer, hvori også indgik et stadigt stigende forbrug af saltet kød til proviant på såvel handelsskibe som marinenes skibe.

Desværre er der ikke bevaret skotske toldregnskaber, der tillader nogen nærmere analyse, men det kan dog nævnes, at i 1663 kom der godt 18.000 okser gennem

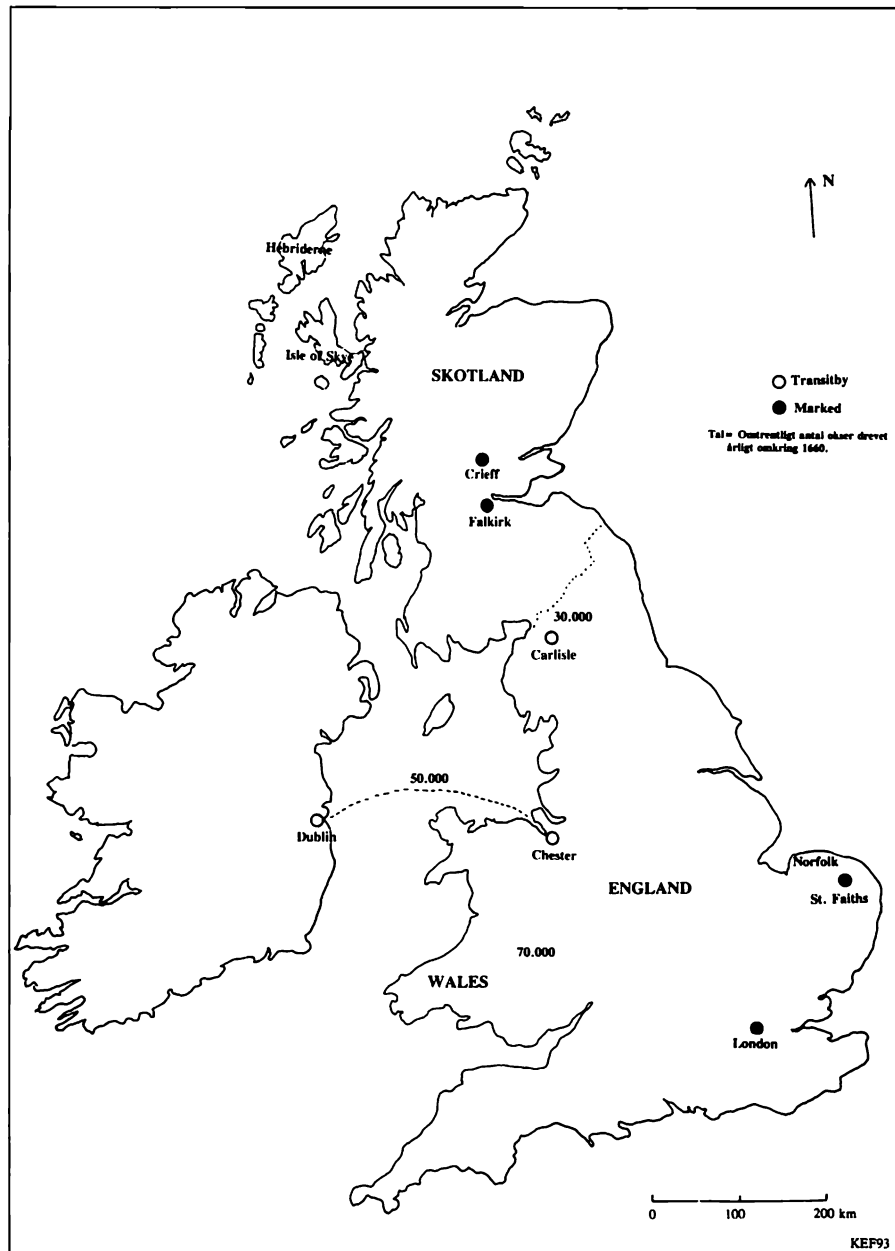
grænsebyen Carlisle, hvilket menes at betyde, at der har været en total eksport fra Skotland til England på ca. 30.000 okser dette år, idet grænseområdets græsklædte bakkeland tillod driverne at vælge mange forskellige ruter, og driverne havde igennem lang tid været fortrolige med kunsten at undgå toldstederne.

I modsætning til Danmark, hvor enhver kunne optræde som driver af okser, så havde man i England allerede fra dronning Elizabeths tid bestemmelser om, at en driver (»drover«) hvert år skulle erhverve en licens (næringsbrev) fra myndighederne i det grevskab, hvori han boede, og hvori han skulle have haft fast bopæl i mindst 3 år. En betingelse for at få certifikat var endvidere, at han var gift og besad eget hus og var over 30 år gammel. Skotterne var knapt så restriktive, men forlangte dog fra 1671, at driverne skulle besidde certifikater og pas, der indeholdt navnene på alle, der var med i driften.

Det må tages i betragtning, at de engelske og skotske drivere samtidig var købmænd, der investerede deres egen eller betroet kapital i opkøbet af okser, og så havde de naturligvis lønnede hjælpere til at styre de store flokke på ruten. Især i Skotlands uvejsomme Highlands var dette en meget krævende opgave, som fordrede stort lokalkendskab og udholdenhed.

En stor del af de sorte skotske okser var opdrættet i Vest og Nordvestskotland og

Fig. 3. Oversigtskort over De britiske Øer.

ikke mindst på Isle of Skye og Hebriderne. Årsagen hertil var det milde, tempererede kystklima, der tillod dyrene at gå ude hele vinteren, og hvor der i hvert fald i de lavereliggende områder tidligt kommer græs om foråret.

Producenterne i det skotske Højland og på øerne var primært bønder eller husmænd, der som tenants (fæstebønder) dels afleverede en del af deres opdrættede okser til de lokale godsejere (chieftains) som landgilde og dels kunne sælge direkte til driverne. Disse kom til Højlandet om sommeren og afholdt på en bestemt dag et marked: »Tryst« ved sognekirken, hvor køberne forhandlede med de enkelte sælgere. Køberne betalte oftest kun en lille del af prisen med kontanter, mens resten bestod i 3-måneders veksler eller kreditbreve: »bills of exchange«, der ville blive indfriet, når okserne forhåbentlig var blevet solgt. Disse veksler indgik som en væsentlig del af den lokale penge-cirkulation.

Dyrene var normalt stude i 4-års alderen, men også veltjente plovstude på op til 12 år kunne sælges. Flokkene var ofte på op til 300 okser, med én driver pr. 50 dyr.

Drifterne mødtes til de store »trysts« i Crieff, der indtil omkring 1770 var det største marked, da det blev afløst af Falkirk, hvor der var tre »trysts« i løbet af sommeren med det sidste i oktober. Mar-

kedet i Crieff, der ligger ved porten til »The Highlands« ved den nordlige rand af et af Skotlands mest frugtbare og tættest befolkede områder, blev oprettet ved lov i 1672 under beskyttelse af jarlen af Perth til afløsning af en række mindre »trysts«. Her blev Højlandets magre eller halvfedede græsoksne (»Lean steers«) solgt af driverne til skotske (og nogle få engelske) købmænd (»dealers«), der drev okserne over grænsen til de rige græsningsområder i Northumberland, Yorkshire, Northamptonshire og specielt til marskområderne i Norfolk og East Anglia. Først efter at hovedmarkedet var flyttet til Falkirk, blev de engelske købmænd stærkere repræsenteret.

I England blev mange af de skotske okser handlet på et marked i landsbyen St. Faiths nord for Norwich, hvor bønder (»graziers«) fra Nordfolk købte dem. Markedet startede den 17. oktober hvert år og varede adskillige uger. Okserne blev derefter opfedet på græs og roer (turnips) i 6 måneder, hvorefter de blev solgt til slagting fortrinsvis i London. Forinden var de dog ofte blevet handlet på store markeder i Northamptonshire og Leicestershire, hvorfra dyrene om foråret gik til kvægtorvet: Smithfield i London, hvor slagterne købte okserne af købmændene.

I årene fra 1697 til 1703 har man toldregistre, der viser en engelsk import af okser fra Skotland, der svinger mellem

11.000 og 60.000 årligt.¹¹ Den skotske eksport tog efterhånden et sådant omfang, at skotterne blev helt afhængige af det engelske marked, og engelske handelshindringer fik alvorlige konsekvenser i Skotland. På den baggrund hævdes det, »at udviklingen i kvæghandelen mere end nogen anden faktor gjorde Skotland afhængig af fredelige forbindelser med England og derfor banede vej for unionen i 1707«. ¹²

Fra Wales var der en lang tradition for opdræt og eksport af okser, men kildematerialet er spinkelt. Det anslås, at der i 1600-tallet blev eksporteret okser i størrelsesordenen 70.000 årligt. Okserne fra Wales blev især drevet til the Midlands, Essex og Kent, hvor de blev opfedet til salg på Smithfield.

Også fra Irland blev der importeret okser i stor stil.

Den irske produktion af okser hang sammen med den engelske kolonisation i første halvdel af 1600-tallet, hvor de nye godsejere foretrak at udnytte jorden til kvægvavl fremfor det mere ressourcekrævende agerbrug.

Desværre er kildematerialet til at fastslå størrelsen af den irske eksport meget usikkert, men der synes at have været mængder på mellem 30 og 50.000 okser årligt i perioden fra 1625 til 1665.¹³ Efter 1660 steg eksporten så stærkt, at de engelske producenter af fedekvæg blev betæn-

kelige over konkurrencen. I 1663 vedtog parlamentet en lov, der forbød import af kvæg fra Irland i perioden 1/7-20/12 hvert år, for at sikre at importen kun bestod af »græsøksne«: »lean beasts«, således at fortjenesten ved opfedningen forblev i England, idet »cattle generally have not got good flesh on their backs for sale before the beginning of August at soonest«. ¹⁴

Størstedelen af okserne blev eksporteret fra Dublin og andre mindre havne på den irske østkyst indtil Londonderry til havne i Nord-Vest England især Chester.

I efteråret 1666 gik parlamentet dog et skridt videre og forbød enhver import af kvæg fra Irland med virkning fra 2/2 1667,¹⁵ og Skotland vedtog et lignende forbud. Dette betød, at man i Irland måtte satse på eksport direkte til Holland eller på eksport i form af saltet kød, som man i de irske havne kunne forsyne de oceangående skibe med.

Et anonymt dokument fra omkring 1675 argumenterede overbevisende for, at importforbuddet skulle ophæves. Man gjorde nemlig gældende, at irlenerne nu udkonkurrerede englænderne ved provianteringen af skibe, således at hollænderne kunne proviantere deres skibe i Irland for den halve pris af, hvad man skulle betale i England, og det gav naturligvis hollænderne en stor fordel på fragtraterne. Desuden betød loven, at irlenerne havde lagt mere vægt på fåreavl, således at de kunne

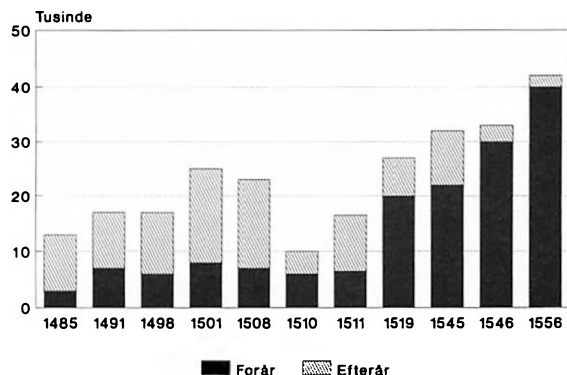

Fig. 3a. Studeeksport forbi Gottorp 1485-1556.

eksportere megen uld til skade for englænderne, samt at Irland ikke længere importerede industrivarer fra England, hvad

der gav arbejdsløshed i den engelske tekstilindustri. Til trods for disse overbevisende argumenter blev importen af okser fra Irland kun tilladt i 2 år: 1679-81.

Det dominerende forbrugscenter var London, som iflg. John Houghton¹⁶ i 1694 fik tilført ialt 87.500 okser, men nærmere undersøgelser foreligger ikke.

Det må således fastslås, at der på de britiske øer var det samme mønster med hensyn til produktion og handel med okser som på kontinentet. Der var dog den væsentlige forskel, at der ikke som i Danmark skete nogen staldfedning og følgelig heller ikke var nogen standsmæssig begrænsning i retten til at producere og eksportere okser.

Udviklingen i produktion og handel med okser i Danmark og hertugdømmerne 1500-1660

Produktion

Basis for hele den danske produktion af okser var de små tyrekalve, der hvert forår blev født både på hovedgårdene og hos bønderne, men i helt overvejende mængde hos de sidste.

Det første halve år af sin levetid tilbragte hver tyrekalv ligesom alle andre kalve med at patte hos sin mor og æde græs på marken. Men efter ca. 6 måneders forløb skete en afgørende udvælgelse. Medens hver kviekalv kunne se frem mod en sikker tilværelse som malkeko og moder til mange kalve, så blev nogle få store og stærke eksemplarer af tyrekalvene udvalgt til en fremtid som tyre, medens resten blev kastrerede. Dette skete enten ved at sædstrengen blev skåret over med en kniv, eller ved at blodtilførslen til testiklerne blev afbrudt, ved at 2 stykker træ (kævler) blev bundet stramt sammen om pungen (jvnf. svensk: »kävlingsoxen«).¹ De kastrerede kalve blev nu kaldt studlinge eller stude.

Efter 4-5 års opfodring hos bønderne var studene så store, at de kunne trække

ploven. Plovstude var den almindelige trækraft på bøndernes marker til langt ind i 1700-tallet, idet stude var mere robuste end heste, og ganske vist var de langsommere men til gengæld stabile og måske også nemmere at håndtere. Det siges således, at hvis studene mærkede en forhindring i form af en sten under pløjningen, så standsede de straks, medens hestene ville søge at overvinde forhindringen med det resultat, at ploven ville gå i stykker.

Efter ét eller to år som plovstude fik dyrene en sommers græsning, hvorefter de blev kaldt græsøksne. På dette tidspunkt foretrak de fleste bønder at sælge nogle af deres okser til en herremand, der købte dem med henblik på at sætte dem på stald fra omkring Mikkelsdag (29/9) og indtil henimod 1. marts. Dyrene blev nu kaldt staldøksne, og modsat tidligere staldperioder, hvor de bare havde overlevet, fik de nu et kraftigt foder af hør, halm og måske korn (havre), således at de var i god forderstand, når foråret kom.

En okse, der blev opstaldet igennem 5

måneder med henblik på opfodning, behøver i det mindste 4 foderenheder (F.E.)² om dagen for at tage på i vægt. Dette svarer til 750 F.E. pr. dyr under opstaldningsperioden, hvilket igen udgøres af 8 læs hø. Dette betyder, at hver staldokse krævede mindst 2 tønder land eng, hvis den skulle leve udelukkende af hø. Det er indlysende, at denne proces betød et stort pres på ressourcerne. Det var normalt for de fleste danske hovedgårde at opstalde mellem 100 og 200 staldøksne om året, hvilket altså krævede mellem 200 og 400 tønder land eng, og det var der ikke så mange hovedgårde, der havde. Regnestykket viser også, at det må virkelig have været svært for andre producenter, som byernes borgere, at skaffe tilstrækkeligt vinterfoder af deres egen avl, hvilket var lovgivningens krav. Det må have været fristende og næsten nødvendigt, hvis man skulle være med i denne økonomiske aktivitet, at opkøbe foder produceret f.eks. af bønder, hvilket imidlertid var forbudt. Det er på denne baggrund let at forstå, at der i takt med okseopstaldningens omfang blev konkurrence om de naturlige ressourcer som græsning og enghø, og at adelen brugte sin magt til i størst muligt omfang at sikre sig dispositionsretten over disse ressourcer bl.a. ved at anlægge nye hoved- og ladegårde på tidligere overdrev.

Det var nemlig nødvendigt, at dyrene

var i en god foderstand, når opkøberne om foråret kom og »slog dyrene løs« af stalden, for nu begyndte en meget lang vandring. Den købmand, som havde købt okserne af godsejeren, lod dem afhente og gå igennem Danmark til Slesvig og Holsten, hvor den første hovedstation var det store kvægmarked i Wedel ved Elben lige vest for Hamburg (se kortet fig. 1).

Markedet blev ikke uden grund kaldet »Magermarkt«, for de stakkels dyr var ved ankomsten ofte ganske afkræftede af den lange vandring med kun begrænsede muligheder for fodring undervejs. I Wedel skiftede okserne ofte ejer. En betydelig del af dem blev købt af bønderne fra marskområderne i det vestlige Holsten og Ditmarsken, som gav dyrene en sommers tiltrængt opfodning i det frodige marskgræs, så de som fedekvæg: »Mastvieh« om efteråret kunne blive solgt til borgerne i de store nordtyske byer (Lübeck, Hamburg, Bremen) med henblik på slagtning og efterfølgende nedsaltning til brug i den følgende vinter.

Andre okser forsatte straks turen over Elben til marskområderne i Nordvesttyskland, Oldenburg og Holland inden efterårets salg i byerne i såvel de nordlige som sydlige Nederlande og Rhinlandet.

Opdrætning af okser efter dette mønster (dog uden staldfodring) med efterfølgende eksport til Tyskland og Nederlandene er sikkert foregået i Jylland og på

Øerne igennem det meste af 1400-tallet, men kildematerialet er meget spinkelt.

Først fra 1475 findes en lov, der siger, at de danske oksedriverere kun måtte føre deres dyr til markederne i Ribe, Kolding og Assens, hvor de skulle sælge okserne til tyske opkøbere. Disse markeder blev holdt i Ribe på Vor Frue fødselsdag (8/9) og i Kolding på Skt. Franciscus' dag (4/10). Omfattende studier foretaget af Poul Enemark i de bevarede toldregnskaber (især fra Gottorp) fra slutningen af 1400-tallet og de første årtier af 1500-tallet har kunnet fastslå, at langt størstedelen af okserne blev eksporteret i september-oktober sikkert i forlængelse af ovennævnte markeder, mens kun en mindre del blev eksporteret om foråret.³

Det vil med andre ord sige, at eksporten især bestod af »græsøksne«. Ved ankomsten til Elben om efteråret har disse dyr sikkert været magre og trængt til en eller anden form for opfedning, inden de kunne slagtes, hvilket på denne tid af året kun kunne ske ved staldfodring. Staldfodringen var naturligvis forbundet med en tilvækst i dyrenes vægt og dermed deres værdi. Ud fra ønsket om at lade denne værditilvækst forblive i Danmark sammenholdt med forbrugernes ønske om kun at få opfedet »Mastvieh« direkte fra marsken, skete der i begyndelsen af 1500-tallet en omlægning fra efterårs- til forårseksport, således at der fra nu kun blev

eksporteret staldøksne. Hele denne fundamentale omlægning af den danske okseeksport har Poul Enemark overbevisende dokumenteret.⁴

Christian 2.'s landlov 1521 § 93 fastslog direkte et forbud mod eksport af græsøksne, et forbud der fra 1539 blev en permanent regel i den danske oksehandel.⁵

Overgangen til forårseksport krævede meget betydelige strukturomlægninger i dansk landbrug. Opstaldningen af staldøksne blev nu en hovedaktivitet i hele denne proces, som var forbundet med en betydelig fortjeneste, og som det derfor var vigtigt for den ledende samfundsgruppe: adelen og kongemagten at sikre sig eneret til. Det største problem i den forbindelse var at sikre hovedgårdene en tilstrækkelig og samtidig den billigst mulige forsyning med græsøksne. Hertil anvendtes flere pressionsmuligheder.

Den ene var en nyopfundet form for fæsteafgift, nemlig fæstebøndernes pligt til at opdrætte og fodre herremandens kvæg. Der var dels tale om fodernød, der tilsyneladende var en pligt for bønderne til at opdrætte kalve og unge stude og derefter levere dem til godsejeren, og dels om staldfodring af foderokser og staldokser den sidste vinter før eksporten. Disse afgifter (der også var velkendte i Sverige jvnf. s. 13) blev indskrevet i godsernes jordebøger og derfra i matriklen 1662, hvorfra de er registreret og udtegnet på kor-

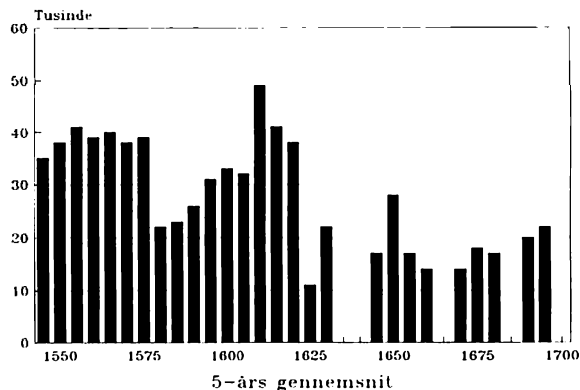

Fig. 4. Stude forbi Gottorp/Rendsborg. Tal fra Wiese, 1966.

tene fig. 5-7. Afgifterne var på dette tidspunkt normalt konverteret til penge, således at der for pligten til at holde én fodernød betaltes 1/2 daler, medens en foderokse svarede til 2 og en staldokse til 3 dalere, men den geografiske udstrækning af forekomsten af afgifterne viser, hvor udbredt fænomenet var.

Det andet middel var for adelen at få gennemført en lovgivning, der sikrede mindst mulig konkurrence fra andre samfundsgrupper og fra udlændinge om opkøbet af græsøksne. Det er derfor tydeligt, at i takt med væksten i produktion og handel med okser i Danmark steg også lovgivningsaktiviteten i løbet af 1500- og 1600-årene.

Eksporten af okser steg nemlig ganske betydeligt, således som det er vist på fig. 4, der er udarbejdet på grundlag af regn-

skabsmateriale især fra toldstederne i Gottorp og Rendsborg, hvor igennem størstedelen af de danske okser blev ført. Det er jo meget markant, at efter en stærk stigning i første halvdel af 1500-tallet var der en voldsom krise i eksporten omkring 1580, foranlediget af opstanden i de nordlige Nederlande mod Spanien, hvilket gav manglende købekraft hos de hollandske kunder og usikre transportveje. Efterhånden gik det dog bedre igen, og eksporten kulminerede (ligesom i de andre europæiske lande) i årene umiddelbart før udbruddet af 30-årskrigen, d.v.s. 1610-20 med næsten 50.000 okser i årlig eksport samt en del, der blev transporteret ad søvejen.

Efter krigsårenes katastrofer rettede markedet sig forbavsende hurtigt efter freden i Lübeck 1629, og som det fremgår af fig. 4, så havde den danske okseeksport ganske gode tider indtil den næste svenskekrig: Torstensson-fejden 1643-45. Den bragte påny afbrydelser i handelen. Efter freden i Brömsebro 1645 kom den danske okseeksport aldrig helt op på samme niveau som før krigen, og Karl Gustav-krigene 1657-60 gjorde kun ondt værre.

Lovgivning

Få år efter Christian 2.'s landlov (hvis formelle gyldighed ophørte med hans fordrivelse i 1523) indførtes et af de andre grundlæggende principper for den dan-

Fig. 5. Fodernød 1662.

Fig. 6. Foderokser 1662.

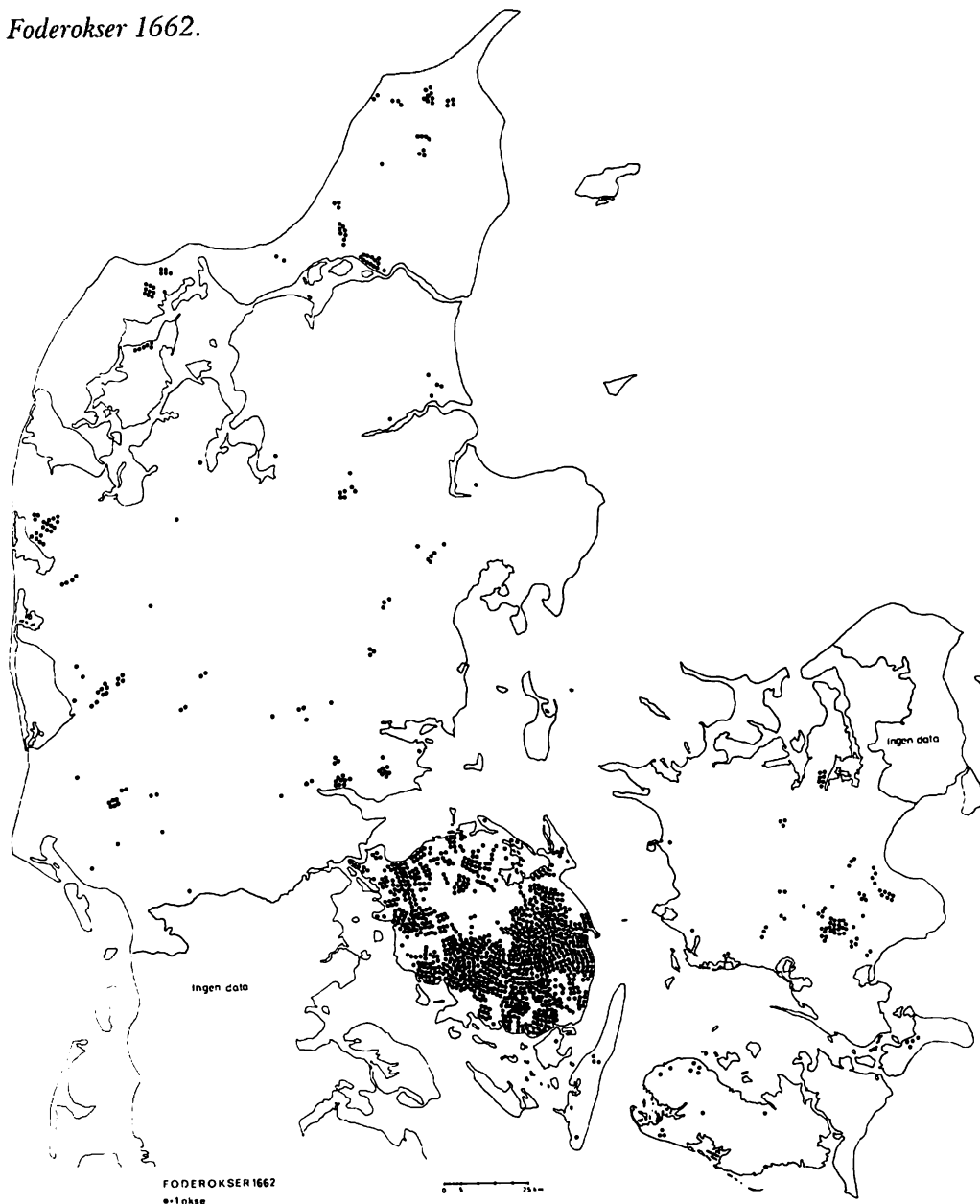
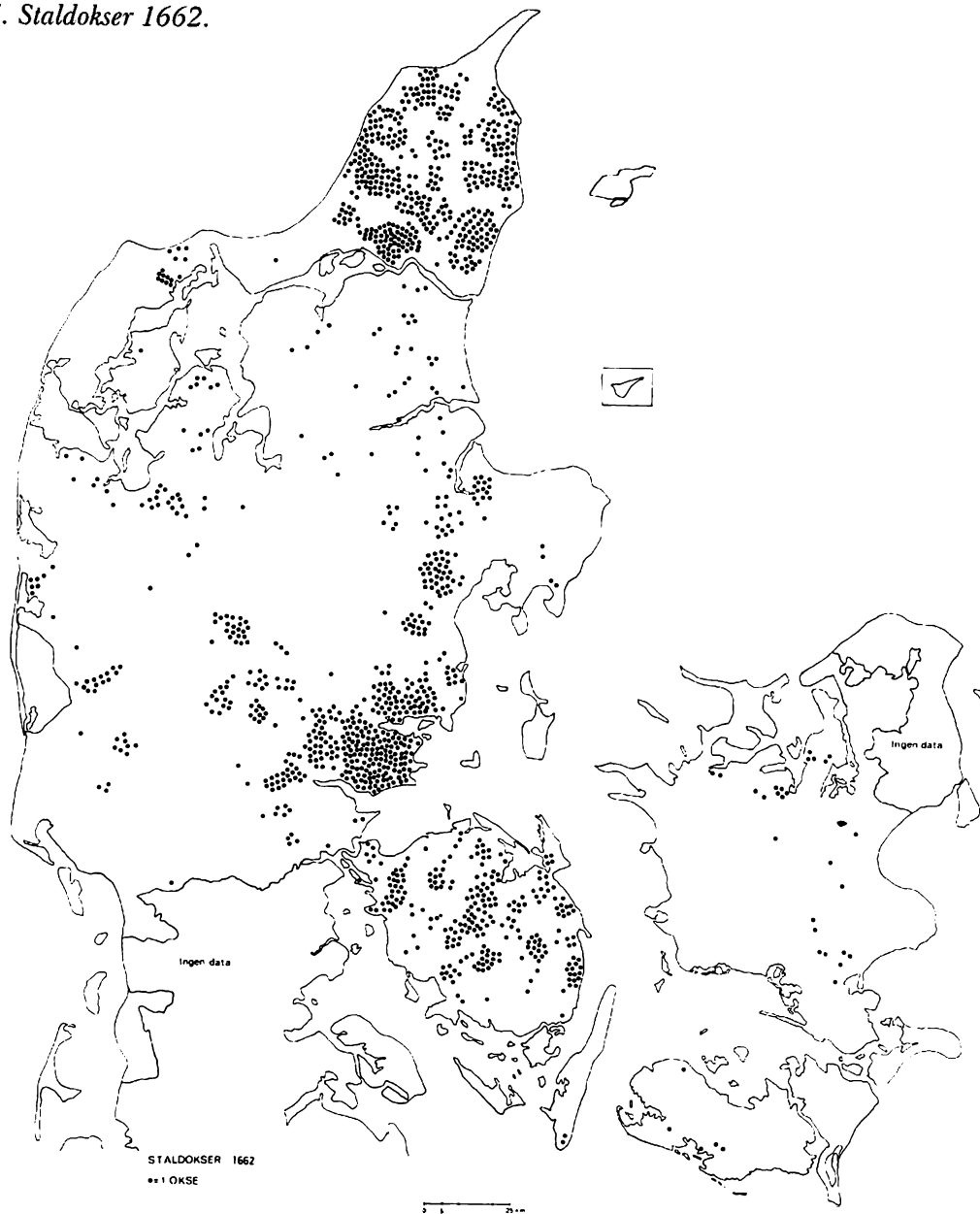

Fig. 7. Staldokser 1662.

ske okseproduktion, nemlig Forordning af 15. juli 1524, hvorefter kun adelen, bisperne og kronen måtte opfede stude på indkøbt foder, medens de andre grupper i samfundet måtte nøjes med det foder, som de selv havde indavlet. Dette betød i realiteten, at kun de privilegerede klasser kunne opstalde stude i større målestok.

På den anden side blev der efter borgerkrigen i Christian 3.'s københavnske reces af 1536 fastsat nogle bestemmelser, (som senere blev gentaget i recessen 1547 og derefter gled ind i håndfæstningerne som en del af rigets forfatning),⁶ der effektivt begrænsede adelens opstaldning af staldøksne: Enhver adelig må kun opstalde så mange øksne, som han kan fodre på sit eget foder eller han kan lade fodre hos sine fæstebønder, som er pligtige til at holde fodernød for ham. Kun sådanne okser måtte han sælge og eksportere mod at betale den sædvanlige told. Adelsmænd måtte altså ikke drive handel med okser, der havde været staldet hos andre, og de måtte heller ikke indkøbe foder, som andre havde produceret. Til gengæld er det bemærkelsesværdigt, at adelen, som ellers toldfrit kunne importere og eksportere varer til eget forbrug eller af egen produktion, på dette ikke uvæsentlige punkt gik med til at betale samme told som alle andre.

Et andet grundlæggende træk i forhold-

det mellem bonde og herremand var blevet fastsat i såvel den københavnske Reces af 30/10 1536 som i § 34 i den store Koldingiske Reces fra 1558: Enhver bonde havde ret til frit at sælge sine varer bl.a. øksne til hvem han ville og med understregning af, at godsejeren ikke måtte tvinge bønderne til at sælge mod deres vilje.

Sikkert i forbindelse med begyndende afsætningsvanskeligheder på det nederlandske marked, kom der imidlertid i juni 1575 en bemærkelsesværdig indskrænkning i handelssystemet. Det blev forbudt købmændene (både danske og udenlandske) at opkøbe øksne hos bønderne, hvilket herefter kun adelen og kronens embedsmænd måtte gøre.⁷ Samtidig blev det indskærpet, at det fortsat var frit for enhver bonde at sælge deres øksne til lensmændene eller andre adelige eller drive dyrene til de frie markeder i købstæderne, »saa de icke skulle tiltrengis denem nogen at selge emod deres vilje«.

Igen som et af tidens karakteristiske paradokser blev der få dage senere udstedt et åbent brev,⁸ hvorefter kronens bønder under Koldinghus len fik pligt til at tilbyde lensmanden deres græsøksne, før de solgte dem til andre.

Modstanden mod indskrænkningen i borgernes handelsrettigheder har åbenbart været stor, for allerede året efter blev det nævnte forbud ophævet igen.⁹

I 1604 skete der dog igen en mærkbar reduktion i denne grundlæggende ret til fri handel for så vidt angik stude, idet Christian 4. i et »åbent brev« fastslog: »Vi har erfaret, hvordan borgere, præster, fogeder, skrivere, formuende bønder og andre, årligt understår dem i at »omstrippe« på landsbyerne, og der samme steds hos bønderne opkøber, hvilke øksne de kan få fat i, og siden lader sætte dem på foder, hvorfor Vi ikke kan få de de øksne, som Vi behøver på ladegårdene til Vore og kronens slotte at lade opstalle, og ej heller Vore og kronens undersåtter udaf adelen kunne bekomme så mange øxen, de kunne have fornøden at lade sætte på det foder, de kunne avle, Os og kronen så vel som adelen til mærkelig skade og afbræk. Tilmed er disse borgere mv. så frække, at når de har ladet opstalde studene, dels på deres eget foder og dels hos andre, så sælger de dem til fremmede og udenlandske mænd, hvilket er Vore undersåtter (både adelen og borgerne) til stor skade.«

Derfor bestemte kongen sammen med Rigsrådet:

»1) ingen ufri (d.v.s. ikke-adelig) har lov til at opkøbe øksne på landsbyerne for at lade stalde og sætte på foder, men hvem, der agter at gøre noget øksenkøb, skal gøre det til lovlige og almindelige markeder her i riget og ikke noget andet steds, undtagen hvad borgerne kunne købe på deres Axeltorv (kvægtorvet i byerne vel

sagtens til slagting). Men adelen må frit tilforhandle sig, hvilke øksne de på deres eget foder kan opstalde.

2) Præster, fogeder, skrivere eller andre (d.v.s. bønder) må ikke sælge øksne til fremmede. Men hvem af dem, der vil sælge staldøksne, skal gøre det til adelen og borgerne her i riget og ikke til nogen anden.«¹⁰

Meningen var klar nok: Hverken kronen eller adelen havde fået udnyttet deres fodermængder, og det skulle der rettes op på ved lovgivningens hjælp.

Den eneste undtagelse fra denne generelle regel var byen Ribe, hvis borgere allerede i 1522 havde fået et privilegium på at måtte indkøbe øksne direkte hos bønderne i Ribe og Ålborg stifter samt Ålborghus len (i Viborg stift).¹¹ Ydermere havde borgerne i Ribe 1560 fået lov til at opstalde stude hos kronens og Ribe domkapitels bønder syd for Kongeåen.¹²

Ligeledes i 1604 blev det for Skanderborg og Åkær len bestemt,¹³ at eftersom kronens bønder sælger deres græsøksne til både adelen og andre, før end Vores lensmand på vore vegne har fået købt øksne, hvorfor Vi tit og ofte lider mangel på øksne til at opstalde, så får bønderne pligt til at tilbyde deres græsøksne til lensmanden »for billig betaling«. Kun hvis lensmanden ikke vil købe, må de sælge, til hvem de vil (dog under forbehold af bestemmelserne af 6/9 1604).

Der findes tilsvarende bestemmelser for kronens bønder i andre len såvel før (23/8 1573 for Sjælland, 23/6 1575 for Koldinghus jvf. s. 30) som senere (Kronborg, Frederiksborg og Abrahamstrup len 1606 og Koldinghus len 1610), men princippet om, at bonden frit måtte sælge sine varer, forblev dog urokket som gældende norm.

Ved siden af selv at deltage som okseproducent, så havde kronen også ganske betydelige indtægter fra eksporttolden af okser.

Hovedprincippet var, at hver eneste gang en kvægtransport passerede en by, skulle der svares en toldafgift af hvert dyr. Tolden vekslede fra toldsted til toldsted og var oftest af beskeden størrelse. Jo nærmere man kom Elben, jo dyrere blev det. Frederik 1. koncentrerede heste- og øksnetolden til Gottorp og 8-doblede tolden fra 2 til 16 skilling (dansk = 12 sk. lybsk) pr. okse, hvilket mange klagede over.

Efter 1536 reducerede man Gottorptolden til en mindre passagetold ligesom ved de øvrige toldsteder i hertugdømmerne, mens »den store øksnetold« skulle opkræves i kongeriget. Man flyttede derved i virkeligheden øksnetolden til Danmark.¹⁴ Ved siden af den store øksnetold bibeholdtes ved Gottorp og de andre steder den gamle passagetold på 2 skilling, som benævntes »den lille, gamle told«.

Ved delingen af hertugdømmerne 1544 mellem Christian 3. og hans brødre vedtog fyrsterne at holde Gottorp- og Rendsborgtolden udenfor delingen og oppebære toldindtægterne i fællesskab. Af den samlede indkomst afholdtes først en række fællesudgifter, hvorpå restbeløbet deltes.

I Christian 3.'s sidste år 1555 blev den store told koncentreret til Ribe, Kolding, Assens og Rødby, senere forøget med Middelfart, og det blev en generel bestemmelse, at okser kun måtte udføres over disse byer, med mindre der blev givet speciel dispensation f.eks. til udførsel til søs fra Ystad eller Ringkøbing.

Hertugdømmernes adel var ikke toldpligtig, når de indførte varer skulle anvendes i egen husholdning, eller når der udførtes hjemmelavede produkter. Selvom den danske adel på lignende måde var fritaget for told, så var der som nævnt ovenfor bestemmelser om, at netop okser under alle omstændigheder skulle fortoldes, men dette gjaldt ikke i Slesvig og Holsten, hvilket gav hertugdømmernes adelige en vis fordel fremfor de danske adelige. I 1600-tallet er det evident, at danske adelige (eller kronen) kun undtagelsesvis deltog aktivt i oksehandelen, men man foretrak at lade købmænd opkøbe staldokserne på hovedgården og for egen regning og risiko eksportere dem.

Bestemmelserne fra 1604 blev indskærpet ved reces 31. marts 1615,¹⁵ og under påberåbelse af at de udstedte mandater ikke blev overholdt, hvilket selvfølgelig var uheldigt, eftersom »øxenhandlingen, paa hvilket os, voris goede undersatter och dette rigis indbyggere synderlig magt ligger«, blev der ved forordning af 1. juli 1619¹⁶ fastsat en bemærkelsesværdig stramning af reglerne: Øksne må kun udføres i marts måned, undtagen de, der skulle eksporteres med skib. I Rigsrådets betænkning om sagen stod der, at undtages fra reglen skulle de øksne, der kunne bevises at have været opstaldet på kongens eller adelens foder, med mindre det kunne dokumenteres, at samme staldøksne var blev opstaldet eller købt »thil at selge paa Elven«¹⁷. Da dette jo imidlertid ville kunne gøres gældende for næsten alle okser, så kom der i den endelige forordning kun til at stå, at undtaget for reglen var de okser, der måtte være blevet forhindret i at komme over Bælterne af vinden, isen eller på andre måder.

Man fulgte faktisk reglen i de næste årtier. Således kan nævnes, at i 1640 meddelte købmændene i Varde, at de skibe, som de havde ventet skulle komme til Varde og udføre deres øksne, som de har tilforhandlet sig af adelen og opstaldet på deres eget indavlede foder, til Holland, er udeblevet, hvorfor de ansøgte om at måtte drive disse øksne til lands. »Skønt

den tid er forløbet, da det er tilladt at drive øksne«, bevilgede kongen det dog.¹⁸

Det er tydeligt, at omkring 1620 opstod der problemer for mange adelige med finansieringen af opstaldningen; de havde simpelthen ikke de kontante midler, der skulle til for at opkøbe græsøksne hos bønderne eller på markeder. Til gengæld var der opstået en del kapitalrigelighed hos de danske storkøbmænd, men da disse ikke måtte eje frit (d.v.s. adeligt) jordegods, var det vanskeligt at udnytte denne kapital i okseopstaldningen. Som en reaktion på dette dilemma, blev de rigoristiske bestemmelser fra 1604 og 1615 »relaxeret« den 26. august 1622 ved en forordning om,¹⁹ at købmænd må opkøbe lige så mange græsøksne, som de kan opstalde på kronens, adelens eller deres eget indavlede foder, men de må altså ikke købe foder. Det vil sige, at borgerlige, der havde forpagtet en hovedgård (hvilket var tilladt), godt kunne opstalde øksne, og det blev fastslået, at de i modsætning til bønderne måtte opstalde på deres eget foder og sælge de færdige okser også til udenlandske købmænd.

Forordningen var blevet til efter en kgl. mundtlig proposition på Rigsrådsmødet i København i begyndelsen af juli 1622, hvortil rådet havde svaret positivt.²⁰

Herved var grundlagt et »foderværtsystem« (»Futterwirts-system«), som blev udviklet fremover, »og som vistnok ikke var

ukærkommet for mange adelige, der sad ret hårdt i det«. ²¹

Erling Ladewig Petersen har en noget mere nuanceret tolkning af disse bestemmelser. ²² Han mener, at forordningerne tillod adelen at overvælte på andre den risiko, der altid var forbundet med opfodning af stude. Endvidere kunne adelige derved undgå at skulle investere i græsøksne og sælge staldøksne på kredit, netop i en periode hvor der var store økonomiske vanskeligheder. På den anden side er det jo bemærkelsesværdigt, at forordningen mener, at danske købmænd havde tilstrækkelig med kapital til at kunne udnytte situationen.

Konkret kan man se, at på Vallø blev opstaldet 6 øksne i vinteren 1621/22 for Jens Madsen, der måtte betale 9 dlr. i »fodergæld« herfor. På tilsvarende måde blev der på Herlufsholm i vinteren 1623/24 opstaldet 6 par stude for Rasmus Træskomager, der herfor betalte 3 speciedaler for parret eller ialt 21 1/2 dlr. og 8 sk. Man må iøvrigt dette forår have haft rigeligt med foder på Herlufsholm, for efter at skolens egne 60 stude var solgt og »slået af stalden«, så modtog man i 3 uger et antal stude til opstaldning for Arrent Haverland, som betalte 80 dlr. for denne tjeneste.

I forbindelse med de vanskeligheder, som krigen i Tyskland skabte for økseeksporten (»en af de beste neringer, som ind-

byggerne her udi rigtig hafver«) blev det i 1623 tilladt ²³ at eksportere staldøksne fra samtlige lovlige havne i riget også udover marts måned (hvor man hidtil kun havde måttet eksportere fra Rødby, Assens, Middelfart og periodevis Ringkøbing).

Der synes nærmest at være indgået en alliance mellem adelen og købmændene vendt mod bønderne i sommeren 1623. Således kom der 25. juli 1623 en forordning om, ²⁴ at Ingen ufri mand må købe græsøksne, med mindre han straks vil indsætte dem på sit eget foder, og da skal han være forpligtet til tilforn at give det lensmanden, husbonden eller hans foged til kende og få en seddel af ham, hvor mange han vil købe og indsætte, dog ingen herved forment til sin nødtørft, husholdningsbehov eller sin avl dermed at bruge, og de kan altså tilforhandle sig øksne uden en sådan seddel.

De købmænd, som driver eller udskiber øksne, må have lov til at købe græsøksne udover det antal, som de kan opsætte på deres eget foder, hvis de straks opstalter dem på kronens eller adelens ladegårde, og skal give lensmanden til kende, hvor mange de vil købe og på hvilket sted, de vil opsætte dem. Og skal ingen ufri mand efter denne dag købe græsøksne til forprang (videre handel) og sælge dem igen, såfremt han ikke derfor vil stande til rette og øksene have forbrudt til sit herskab.

Som følge af Kejserkrigen standsede

øksnehandelen næsten helt. At det i denne situation åbenbart kneb med at overholde forordningerne af 1604 og 1615 m.fl. fremgår af et indlæg fra den skånske adel, der var forsamlet til møde i Lund den 28. maj 1629.²⁵ De gjorde det faktisk til et hovedpunkt på mødet, at »vi befinder os høylighen graverede af borgere, fovgder, prester och bønder, som os stor indpas tilføie med uloflig øxenkiøb iblandt bønderne paa landet«, idet de ikke alene både selv såvelsom deres udsendte stryger omkring på landet og opkøber næsten alle de øksne, som findes, men endog så groft, at bonden har oppebåret penge »af dennem paa øxen, naar di gaar for plofven« (altså tidligt om efteråret under pløjningen), men endog på ulovlige steder hos bønder og præster lader opstalde, så vi ikke kan bekomme nær så mange øksne, selv om vi vil betale det dobbelte for dem, som vi kunne behøve til at udnytte foderet på vores gårde, hvorved der sker os stor ulykke, »efterdi den købmandschab med øxen at stalle hafver hidindtil veredt med di bedste middel, hvorved adellen her udi riget penge til deris rostienniste och anden udgifter kunde til veye bringe«. Dette bad de indtrængende Rigsrådet fremføre overfor kongen.

Dette gjorde Rigsrådet også, men det eneste resultat af de meget vidtløftige forhandlinger med kongen blev, at en eks-

tratold på én daler pr. okse, der var blevet indført ved toldstederne i hertugdømmerne under krigen, blev afskaffet, men til gengæld blev den danske eksporttold forhøjet med én rigsort (= 1/4 daler).²⁶ I løbet af 1630'erne skærpedes de politiske modsætninger i Danmark, og som et udslag heraf ses tydeligt en fornyet kamp mellem samfundsgrupperne (og kongen) om fortjenesten på okseproduktionen.

På herredagen i København i maj 1639 ønskede kongen flere penge til forsvaret. Til gengæld for visse bevillinger til grænsefæstninger stillede rigsrådet i et brev af 25. maj forskellige krav bl.a. om en skærpelse af kontrollen med borgerliges opstaldning af øksne. Rigsrådet fremhævede, »at eftersom øxen handling jo lenger och mere forverris«.. var det nødvendigt med en opstramning af reglerne fra 25/7 1623.

Man foreslog, at den grundlæggende kontrol skulle ske ved toldstederne, hvor såvel lensmænd som toldere skulle forlange bevis hos hver købmand for sted og tid for opstaldningen, dokumenteret af den lokale lensmand eller adelsmand, og disse beviser skulle vedlægges lensregnskabet, hvorpå der i Rentekammeret ikke skulle meddeles kvittering, før beviserne var godkendt.

Christian 4. skrev selv i sine egenhændige kommentarer til forslaget, at det var lensmændenes skyld, at de ikke kontrol-

lerede, at forordningen af 25/7 1623 blev bedre overholdt. Derfor kom den endelige forordning også til at blive væsentlig mere vidtgående end adelens forslag, og fik en tydelig brod mod lensmændene.²⁷

Forordningen af 8. juni 1639 bestemte: »Eftersom øxenhandlingen .. jo længere jo mere forværres, og det af den årsag, at lensmændene .. forordningen ikke haver holdet, som ved burde, hvorfor de nu pålægges at have flittigere indseende dermed.

§ 1: Da det er at betragte som et brud på recessen, at bonden (d.v.s. fæstebønderne) sælger hø eller foder fra sin gård, så skal hver lensmand forfare, hvor vidt enhver købmand i hans len, som angiver sig hos ham at ville stalde øksne, kan stalde dem på sit eget, indavlede foder.

§ 2: Lensmanden skal være forpligtet til at levere enhver købmand en seddel, hvorpå der står, hvormange øksne købmanden driver, som er overstaldet og drevet af kronens eller borgerskabets ladegårde, stalde og foder, hver især for sig specificeret, og have indseende med, at hermed ikke begås nogen underslæb.

§ 3: På tilsvarende måde skal adelen udstede sedler, eller en foged skrive derpå, hvormange af stalden, der er drevet, med en eller tvende dannemænd til vitterlighed, og skal tallet på øksene være fuldskrevet med fulde bogstaver.

§ 4: Tolderne må ikke lade nogen

øksne komme igennem eller udskibe, uden at de har deres lensmands seddel derpå, og øksene af lensmandens fuldmægtige er talte, og skal tolderne lægge samme seddel hos sit regnskab og anderledes ei derfor på renteriet quiteris.

§ 5: Tolderne må ikke lade nogen øksne komme igennem eller udskibe, med mindre købmændene eller driverne har nøjagtige beviser med lensmandens eller adelens sedler, der nøjagtigt beviser hvor mange øksne af stalden er købte og afdreven, hvilke beviser skal afleveres til Renteriet, og skulle de ikke få kvittering på deres regnskaber, med mindre samme beviser rigtigt er indlagte.«

Når netop forordningen af 8. juni 1639 er refereret så fyldigt, er det fordi disse bestemmelser blev optaget i recessen af 27/2 1643 og var det forvaltningsmæssige grundlag for et veludviklet bureaukratisk system, der alene fra toldboden i Assens har afsat sig hele 4 tykke pakker af »sedler« og protokoller, der i denne bogs kapitel 4 og 5 har givet grundlag for en ganske detaljeret analyse.

Der er mange tegn på, at tolderne tog forordningen helt bogstaveligt til efterretning. Således måtte Marie, sal. Steffen Rodes klage til kongen over, at hendes foged var blevet afvist i Assens med 50 øksne købt af Christoffer Ulfeldt til Svendstrup, Lensmand på Helsingborg, 22 af Laurids Ulfeldt til Egeskov og 24 af

Otto Krafse til Egholm, hvorpå fogeden ellers havde beviser af Christoffer Ulfeldt selv og af de to øvriges fogeder, men kongens tolder ville ikke lade ham passere, fordi fogedernes underskrifter skulle have været bekræftet af hver to »danne-mænd«. Christian 4. tillod dog i et missive til Jørgen Brahe af 6/4 1640, at Marie Rodes driver denne gang må passere med disse øksne.²⁸

Adelens deputerede mente den 2. november 1639, at forordningen af 8/6 1639 skulle forklares nærmere: Om det virkelig kunne være rigtigt, at købmænd, der hverken drev eller udskibede øksne, havde lov til at købe øksne og opstalde på andres foder, for til sidst at sælge til eksportkøbmændene ? og om det er lovligt, at borgere, som selv stalder på deres eget foder, opstalder 2 eller 3 gange det normale antal, idet de først opstalder dem kort før drivetiden?²⁹

Tonen blev skærpet betydeligt ved en begæring fra adelen til Rigsrådet den 4. oktober 1640.³⁰ Adelen hævdede, at forordningerne om øksnehandelen bevirker, at ringere øksne opstaldes på bøndernes foder, og denne umådeholdne opstaldning gør i længden »stor skade og afbræk, idet af de fleste bønder holdes ganske få køer og tillægges ringe kalve men i stedet for købes øksne til opstaldning, så græsøksne er allerede steget til sådanne høje priser, at både adelen her hjemme og

købmændene i udlandet lider store tab og skade«.

Der blev arbejdet videre med sagen, og i feltlejren ved Fuhlsbüttel udstedte Christian 4. den 29. november 1641 et brev, hvori følgende bestemmelser blev påbudt:

»Lensmændene skal om Martini tid lade alle borgeres stalde visitere og på det fæ, som da befindes at være opstaldet, og siden til rette drivetid på foderet er blevet opfodret, skal lensmandens bevis lyde.« På samme måde skal de beviser lyde, som lensmændene udsteder om øksne på kronens ladegårde eller adelen på deres egne gårdes staldøksne, og med mindre der foreligger sådanne beviser for tolderne, må ingen staldøksne tillades at blive udført.³¹

I foråret 1647 så det ud til, at man ved nogle toldsteder var særdeles ihærdige med kontrollen af »sedlerne«. Den 14. januar 1647³² blev der således udstedt et missive til lensmændene ved hovedtoldstederne (Assens, Kolding og Ribe), at øksenkøbmændene her i riget besværer sig over, at de ved toldstederne ofte bliver opholdt med deres øksne, fordi de ikke har en adelsmands bevis på, hvor mange øksne de har bortdrevet fra hans gård. Kancelliet gør opmærksom på, at de adelige godsejere ofte ikke selv er til stede på deres gårde, når øksne bortdrives, hvorfor tolderne skal lade købmændene passere, når de med deres fogeders bevis kan

bevidne, hvor mange øksne de har solgt til købmanden.

Selveste lensmanden på Odensegård, Henning Valkendorf, måtte klage til kongen over, at lensmand Jørgen Brahe på Hagenskov var så emsig, at han forsinkede overførslen af hans stude, fordi der var mangler ved sedlerne. Kongen gav Jørgen Brahe ordre til at acceptere sedlerne, som de var.³³

Problemet med de borgerlige »foderværter« vendte også tilbage. Landkommisærerne (udvalgte adelsmænd, der i hver provins forvaltede lokale skatter og toldindtægter) tog således initiativ til en betydelig skærpelse af reglerne ved i en »erindring« af 12. juli 1647 til Rigsrådet at gøre opmærksom på den store skade, som adskillige forpagtere på herregårde landet over med deres forprangeri var skyldige i. De sælger nemlig ikke alene det første kuld staldøksne, som er overstaldet om vinteren, men køber siden et 2., 3. og 4 parti, som de også sælger. Desuden svindler de med de sedler, som de giver til købmændene.³⁴

En karakteristisk skærpelse kom følgende ved Forordning mod misbrugene af øksenhandelen af 31. juli 1647.³⁵ Heri blev bestemt:

§ 1: At alle ikke-adelige, som forpagter en af kronens ladegårde eller en af adelens gårde, skal i rette tid tage en seddel

af gårdens ejer, eller hans fuldmægtig med 2 dannemænds underskrifter på, hvor mange græsøksne han køber, og til Martini tage seddel på, hvor mange han opstalder, og siden tage bevis på, hvor mange han sælger, som alle skal afleveres til lensmanden på toldstedet.

§ 2: Hvis nogen forpagter driver forprang eller køber flere græsøksne, end han har foder til at opstalde på, har han forbrudt dem til gårdens ejer.

Situationens alvor fremgik også af landkommisærernes erindring til rigsrådet den 15. juli 1647³⁶: »Eftersom trafiqken och kiøbmands handelen nu en tidlang megtig aftager, och synderlig øxenhandelen, som er fast den fornembste, forringes och met tiden nedleggis«. foreslår man, at der afholdes møder mellem erfarne købmænd og rigsrådets medlemmer fra hver provins til at drøfte situationen og enes om en indstilling til Rigsrådet.

Der kom dog vist ikke noget ud af dette foreslåede samarbejde mellem adelen og storkøbmændene, men den 23. november 1647 indleverede landkommisærerne en fyldig betænkning til Rigsrådet om øxenhandelen:³⁷

§ 1: Det øksne-marked, som »nu paa Elven holdis« (markedet i Wedel), at det måtte flyttes til Ribe, fordi der er der rigeligt med foder. Sådan kan endnu også af mange mindes i gamle dage brugelig at

have været ! Hvis man ikke kan få solgt sine okser, så kan de gå hjem igen eller let udskibes til Holland.

§ 2: Den store mængde øksne, der udrides, ødelægger markedet, fordi de fremmede ikke så mange øksne »for disse onde tiders schyld kand trecke eller bruge«.

Bønderne og præsterne skal ikke opstalde stude, men beskæftige sig med køer og ungt fæ, som kan blive til staldøksne. Kun rige købmænd skal drive studehandel og ikke håndværkere m.fl., som skal passe deres håndværk. Man skal prøve at vedtage en produktionsbegrænsning såvel på kronens slotte og ladegårde som på adelens egne gårde (idet adelen dog skal godkende ordningen), således at man i 2 år kun udnytter staldkapaciteten 2/3 til staldøksne og i stedet udnytter den sidste 1/3 til køer eller unge stude, der efter ét års forløb kan blive til staldøksne.

Heller ikke dette kom der dog noget ud af, og Erling Ladewig Petersen mener,³⁸ at det er meget vanskeligt at vurdere, om landkommissærernes klager var begrundede. Der var givetvis fogeder og præster, som producerede mange stude, men i hvilket omfang er umuligt at fastslå. Derimod er det sikkert, at indkøbspriserne for græsøksne (bortset fra 1636-38) var stigende, og dette må skyldes stor konkur-

rence om at opkøbe stude til opstaldning.

Lovbestemmelserne og de administrative forholdsregler om øksehandel og opstaldning taler deres tydelige sprog om en politisk og økonomisk kamp for at sikre adelen (og kongemagten) den størst mulige del af fortjenesten ved denne økonomiske proces. Det er dog ligeså tydeligt, at adelen ikke kunne klare sig uden borgerne og deres penge, således at lovgivningen måtte tillempes denne realitet. Adel og borgere synes at have kunnet enes om et mål, at tvinge købsprisen på råproduktet, nemlig bøndernes græsøksne ned, ved at sikre sig monopol på retten til at opkøbe denne vare. Ikke desto mindre så viser tallene overbevisende (fig. 17 og 22), at dette ikke lykkedes, men at bønderne formåede at tvinge prisen på græsøksne op og derved give de øvrige led i systemet en mindre fortjeneste.

Afslutningsvis skal bemærkes, at det er ganske påfaldende, at der med forordningen af 31. juli 1647 faktisk blev sat et punktum for hele denne omfattende lovgivning om produktionen af og handelen med okser. I den efterfølgende periode frem til 1660 kom der ikke en eneste forordning om dette emne, selv om man næppe kan tro, at problemerne hermed var løst.

Græssende kreaturer ved Kalundborg Fjord. Fra vignet til stik i »Frederik 5.'s Atlas«. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Produktion af okser på danske hovedgårde

Vallø

Hovedgården Vallø på Østsjælland lige syd for Køge var i 1600-tallet et af de større centre i Østdanmark for produktion af okser, og da der tilmed er bevaret et fantastisk fint regnskabsmateriale for en sammenhængende række af år (hvoraf kun en brøkdel her er udnyttet),¹ er det nærliggende at foretage en nærmere undersøgelse af okseproduktionen her.

Den endnu eksisterende fine renæssance-hovedbygning på Vallø (der ganske vist brændte i 1893) blev opført i 1586 af Mette Rosenkrantz, men allerede i 1554 var godset, såvel bygninger som hovedgårdsmark og bøndergods, blevet delt i to helt adskilte dele: Øster Vallø og Vester Vallø, og det er faktisk kun den første halvdel, der her kommer i betragtning, som for nemheds skyld kaldes for Vallø. Den egentlige hovedbygning tilhørte Vester Vallø, mens »vores Vallø« i 1630'erne mest bestod af avlsbygninger, da der ikke boede noget herskab på gården.

I 1616 kom Øster Vallø i familien Marsvins besiddelse, repræsenteret ved den magtfulde Ellen Marsvin, men hun skænkede i 1620 godset til sin smukke datter,

Kirsten Munk, der 5 år forinden var blevet viet til Christian 4., omend »til venstre hånd«. Kongen havde som bekendt ikke alene en voldsom appetit på kvinder, men også på godser, og han inddrog gradvist Vallø under krongodset. I 1630 blev ægteskabet opløst, og selv om Vallø formelt stadigvæk tilhørte Kirsten Munk, blev det nu sammen med Lellingegård helt administreret under krongodset af lensmanden på Tryggevælde under påskud af, at godset blev styret for parrets fælles, umyndige børn. På Vallø var der en foged, der førte et meget nøje regnskab over indtægter og udgifter, og disse regnskaber blev hvert år indsendt til Rentekammeret med henblik på revision, og det er forklaringen på, at de stadigvæk befinder sig i bedste behold i Rigsarkivet. For at illustrere produktionsprocessen nærmere, skal her gives et (delvis fiktivt) eksempel på en enkelt okses livsforløb.

Det hele startede, da en lille tyrekalv blev født en forårsdag 1636 hos bonden Oluf Jyde i Store Tårnby lige sydøst for Vallø. Oluf Jyde var ligesom de andre bønder i byen fæstebonde under Vallø og havde en mellemstor gård på 27 tønder

land, hvoraf han svarede 1/2 pund byg, 2 tønder havre, 1 lam og 2 høns (ialt omregnet til godt 7 tønder hartkorn) i landgilde eller lejeafgift for retten til at bruge gården, hvilket ikke kunne siges at være urimeligt.² Den første sommer tilbragte vor kalv med at patte mælk hos sin mor og æde græs, dels på den af landsbyens 3 vange »der lå fællede« dette år og dels på de store enge, der strakte sig langs med Tryggevælde Å, hvor kreaturerne fik lov til at komme ind, når høet var høstet ved midsommer. Vinteren tilbragte kalven i stalden hos Oluf Jyde. Der var varmt og godt, men det var sikkert sløjt med foderet, som kun bestod af høg og noget hakket halm, så alle dyrene var meget afkræftede, da det endelig blev forår, og de kunne komme på græs igen.

Det næste forår, i 1637, kom der en stor mand med en skarp kniv, og med et par raske snit, som nok ikke gjorde særlig ondt, var vor kalv forvandlet fra at være en tyrekalv til at være en »studling« eller en ungstud.

Den unge stud voksede støt og roligt lige indtil en dag i oktober 1641. Da kom nemlig ridefogden Berndt Berndtsen fra Vallø og købte ham, der efter den sidste sommer på Store Tårnbys gode græs blev kaldt for en »græsokse«. Oluf Jyde solgte 2 græsøksne til fogeden og fik for dette par 23 sletdaler eller 8 1/2 rdl. for hver. Da en tønne byg dette år kostede 2 1/2

rdl., var dette ikke nogen ringe betaling. Godsejeren (kongen) havde forkøbsret til sine fæstebønders stude (jvnf. s. 31), og det ser ud til, at fogeden betalte lidt under den normale markedspris for studene hos sine egne fæstebønder, end han gjorde hos andre bønder eller på markerne i købstæderne.³ I hvert fald kan man se, at f.eks. bønderne i Strøby (som ikke hørte under Vallø) lige på den anden side af Tryggevælde Å i gennemsnit fik 26 sletdaler for parret det samme efterår, men der kan selvfølgelig have været forskelle i størrelsen.

Vinteren 1641/42 tilbragte staldokserne i den fine nye stald på Vallø, der var blevet bygget af kampesten i 1635/36 med ingen ringere end Hans Steenwinckel som arkitekt. Foderet var væsentlig bedre end hjemme hos Oluf Jyde i Strøby. Der var rigeligt med høg, som fæstebønderne den forrige sommer havde høstet i engene som en del af deres hoveriforpligtelser. Da foråret kom, var græsoksen faktisk blevet en ganske fed og velnæret »staldokse«.

Han fik også hårdt brug for al den opsamlede energi. I begyndelsen af marts 1642 kom der nemlig en repræsentant for firmaet Steffen Rodes arvinger i København og købte ham sammen med alle de 129 andre staldøksne. Fogeden fik 14 1/2 rdl. for hver stud, og han havde altså tjent 6 rdl. på at fede ham op denne vinter.⁴

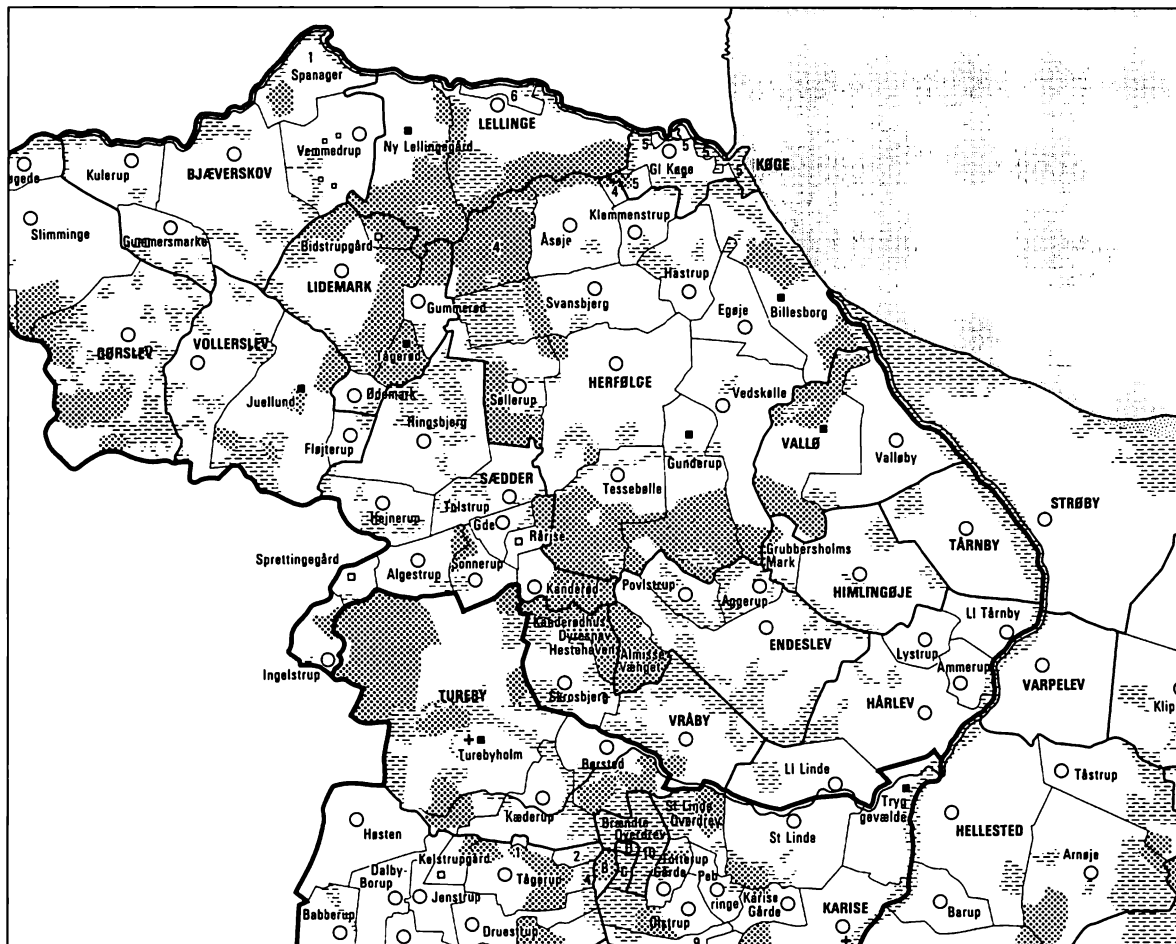

Fig. 8. Udsnit af Atlas over Danmarks adm. inddeling kort 2, 1682.

Udgifterne til foderet havde været minimale, eftersom det var noget, fæstebønderne leverede, og selvom der naturligvis var lønudgifter til de folk, som passede

dyrene, så var det normalt en meget god forretning for fogeden og dermed kronen at fede stude op.

Den videre vandring ad de snedækkede

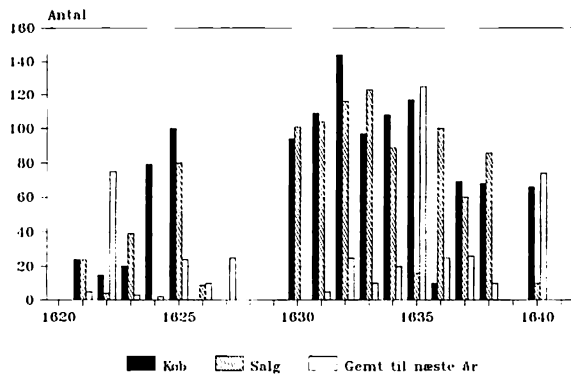

Fig. 9. Køb og salg af stude på Vallø. Året regnes fra 1/5 til 30/4.

veje vil blive beskrevet i kapitel 7, og vi skal her se nøjere på udviklingen af okseproduktionen på Vallø i perioden.

Den optimale struktur for okseopstaldningen på Vallø var den, at der om efteråret omkring Mortensdag blev opkøbt ca. 100 græsøksne, som vinteren igennem blev fodret på stalden og derpå i marts måned solgt til en købmand og eksporteret. Ser man lidt nærmere på figur 9, så viser det sig imidlertid, at denne ideelle tilstand ikke optrådte ret hyppigt.

I årene mellem 1620 og 1625 var opstaldningen meget usystematisk på Vallø. Christian 4. brugte godset som et led i driften af alle de kongelige godser på Sjælland, og heri var opdrættet og fedningen af øksne et væsentligt element.⁵ Således beordrede kongen den 23. november 1621, at 47 stude skulle transporteres fra

Frederiksborg slot til Vallø for at blive opfedet der om vinteren, og næste forår fik fogeden den 7. april ordre⁶ til at modtage 56 stude fra Esrum Kloster, der skulle gå på græs på Vallø hele sommeren. Sådanne transaktioner gør det naturligvis umuligt at beregne produktionens rentabilitet.

Det er også tydeligt, at Valløs stalde ikke var store nok til at rumme alle de øksne, som man kunne ønske sig. I vinteren 1624/25 blev 16 unge stude fra godsets eget opdræt sammen med 22 kviekalve sendt ud til fæstebønderne for at blive opstaldet og fedet der som »foderokser«. Det havde visse af bønderne nemlig pligt til som en særlig form for landgilde, (jvnf. s. 25) men normalt blev denne pligt til kreaturfodring afløst med penge.

Man kan også se, at der undertiden må have været afsætningsvanskeligheder. Således beholdt man i foråret 1623 76 staldøksne til endnu en vinters opfedning, vel sagtens fordi man ikke kunne sælge dem til en rimelig pris.

Christian 4.'s ulykkelige indblanding i 30-årskrigen viser sig også i diagrammet fig. 9. Krigen i Nordtyskland og Wallensteins efterfølgende besættelse af Jylland umuliggjorde naturligvis kvægeeksporten. Rigsråden Frederik Reedtz var af kongen blevet indsat til at passe på Vallø i Christian 4.'s fravær, og han kunne endnu i foråret 1626 sælge 80 øksne til en købmand i København.

Der var naturligvis altid på gården nogle få malkekøer tilsyneladende mest med henblik på produktion af mælk, smør og ost til gårdens eget behov samt en del ungkreaturer, men i foråret 1626 opræder der i regnskabet 125 malkekøer, hvilket må betyde, at man helt bevidst havde omlagt driften med sigte på mejeribrug, og derved sikrede udnyttelsen af stalde og foder.

Endnu i foråret 1628 var der 94 køer på Vallø, men i løbet af den næste sommer synes alting at være gået galt. Mange af køerne døde, nogle blev slagtede, og der var kun 54 tilbage om efteråret. I oktober 1630 blev alle køerne med undtagelse af 9 drevet til København, og stalene blev fyldt op med 94 stude, der var indkøbt, samt 48 »opfødningsokser«, der var opdrættet på Vallø, sammen med 60 studekalve.

Efter denne krise kom øksneopstaldningen fra 1630 ind i en meget systematisk rytme på Vallø. Godset blev lagt helt ind under lensforvaltningen på Tryggevælde, hvis foged også skulle være foged på Vallø.

De gode tider synes at have varet til 1635, hvor kongen sikkert i tillid til, at højkonjunkturerne ville vare ved, befalede opførelsen af 2 nye store staldbygninger. Alene udgifterne til håndværkerne androg mere end 2.000 rdl. Beklageligvis kunne (eller ville) man ikke sælge

okserne næste forår, så 124 staldøksne måtte forblive på Vallø lige til foråret 1637, hvor Steffen Rode købte 100 okser for den rimelige pris af 27 rdl. for parret, mens 13 okser blev slagtet og forbrugt på godset. Det samme gentog sig i foråret 1641, hvor 68 okser måtte blive tilbage og overvintre endnu en gang på Vallø.

Bortset fra den manglende indtægt fra salget, var det vel ikke fordi omkostningerne ved at have dyrene endnu et år var meget voldsomme. Man skal huske, at arbejdet med at bjerge vinterfoderet var bøndernes hoveriarbejde og som sådan stort set gratis for godset.

Men naturligvis var der også lønudgifter til folk, som skulle passe dyrene. I regnskabsåret 1636/37 fik 2 røgtere således tilsammen 8 dlr. for deres arbejde. Da de havde fået pengene, rømmede de imidlertid, så man måtte ansætte et par nye til at passe staldokserne nogle ugers tid. Det fik de hver én daler for til et par sko! Desuden fik en røgter på avlsgården Lellinge 4 dlr. og Christen, som vogtede de tilbageblevne 124 okser om sommeren 1636 fik også 4 dlr., så ialt har det drejet sig om 18 dlr. eller 12 rdl.

Desværre standser regnskaberne med dette år, og yderligere viden om priser mv. må uddrages af Steffen Rodes regnskabsbog.

Hovedmængden af »græsøksne« til opstaldning på Vallø blev tydeligvis leveret

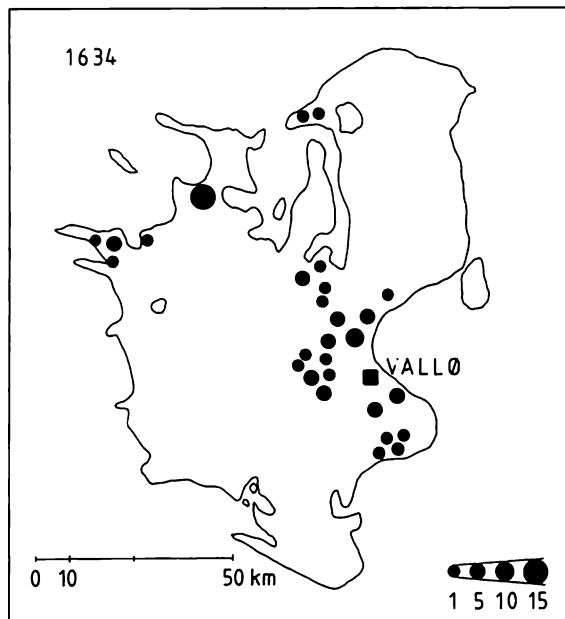

Fig.10. Kort over Sjælland. Indkøb af græsøksne til Vallø 1634.

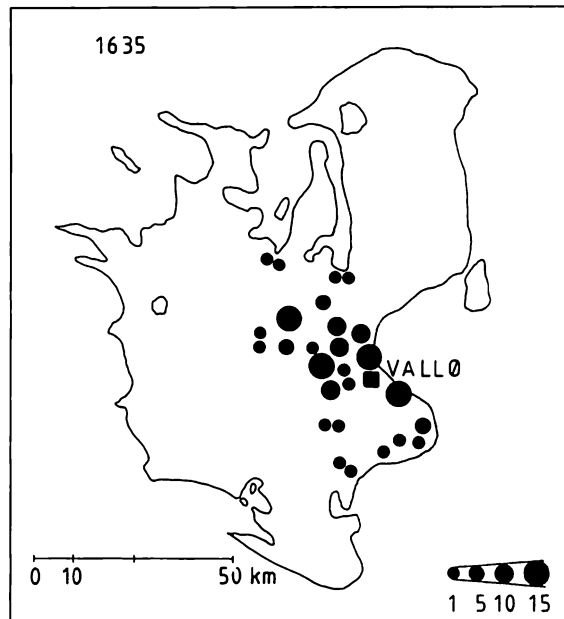

Fig.11. Kort over Sjælland: Indkøb af græsøksne til Vallø 1635.

af godsets fæstebønder. Der synes dog nogle år at have været mangel på egnede græsøksne i omegnen.

I dagene 22.-25. august 1625 måtte fogeden således rejse til Engelholm i Skåne for at købe 48 øksne. Kongen måtte betale ham 8 dlr. for rejseomkostningerne samt 5 dlr. og 3 mark for transporten af dyrene med færgen mellem Helsingborg og Helsingør. Samme efterår købte fogden 100 græsøksne hos bønder på Østsjælland. Ved siden af den normale kon-

tante betaling (i gennemsnit 14 dlr. pr. stk.), måtte fogeden i tilgift betale ialt 161 læs brændevæd til bønderne.

Det ses endvidere af kortet figur 10, at fogeden i 1634 måtte helt til markederne i Køge, Roskilde, Ringsted og Kalundborg for at købe græsøksne samt til Dragsholm i Odsherred, hvor han købte 15 stude af bonden Niels Jensen. Men i andre år, som 1635 (jvnf. fig. 11) kunne de fleste af de 117 stude fås i omegnen af Vallø.

Opdrætningen af græsøksne må i hvert

fald for nogle bønder have været en virkelig god indtægt. Dette gælder næppe for Oluf Jyde, som ikke solgte ret mange stude, men f.eks. i Strøby var der i 1630-erne en bonde ved navn Jep Druchen, der virkelig var storleverandør af øksne til Vallø:

År	Antal	Sum sletdaler
1635	5	81
1637	4	53
1638	7	94
1640	8	108

Udover pengene fik han og de andre bønder i Strøby, der solgte stude til Vallø, udvist brænde i godsets skove. Jep Druchen alene fik udvist 7 læs godt bøgebrænde, hvad der svarede til halvdelen af et stort træ.

Køberne af de opfedede staldøksne var i 1620'erne forskellige købmænd fra Køge og København, og ofte var det små partier, der blev solgt. Men fra 1631 er det karakteristisk, at det er én købmand, der køber samtlige staldøksne på Vallø. I 1631 og 32 var det de københavnske købmænd Niels Aagesen og Jacob Madsen, men fra 1633 var det storkøbmanden fra Køben-

havn Steffen Rode, der aftog alle studene. Han stammede fra Lübeck og havde snævre familie-forbindelser med kvægkøbmænd i Flensborg. Efter hans død i 1638 overtog enken Marie og de øvrige arvinger firmaet, som de videreførte men med store tab på grund af de usikre markedsforhold i Tyskland og Nederlandene som følge af krigen (jvnf. s. 89).⁷

Der synes også at have været et vis opbrud i kundekredsen. I hvert fald valgte lensmanden Thyge Brahe i foråret 1639 at sælge alle 86 staldøksne på Vallø til købmanden Morten Michelsen i Køge, som samtidig havde forpagtet Lellingegård, der var en avlsgård under Vallø.

Diagrammet fig. 12 over købs- og salgspriser ved øksneopstaldningen på Vallø fortæller, at bønderne forstod at presse prisen på deres produkt: græsøksne op,

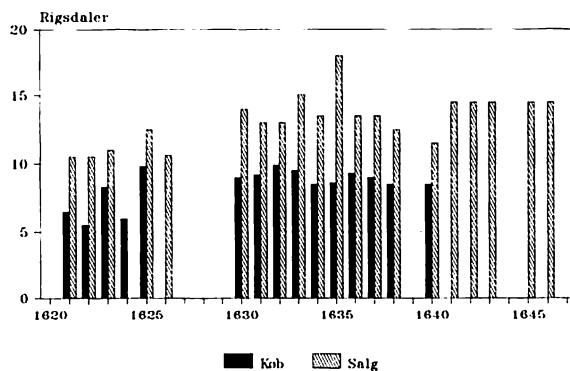

Fig. 12. Priser på stude på Vallø.

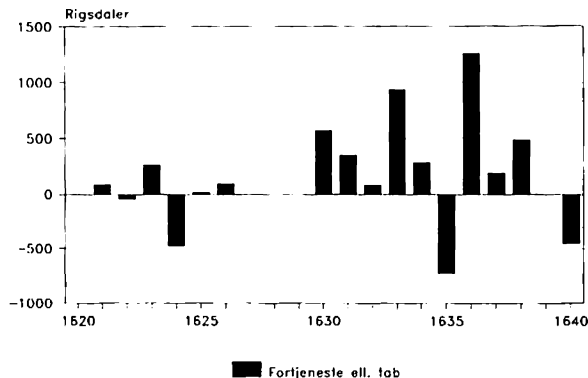

Fig. 13. Fortjeneste ved opstaldning af øksne på Vallø.

medens kongens eller lensmandens foged havde besvær med at gøre det samme overfor storkøbmændene. Resultatet blev (figur 13), at det faktisk ikke var ret mange år, at studeopstaldningen var en virkelig god forretning for Vallø og dermed for Christian 4. De år, hvor man ikke kunne sælge de færdige staldøksne, var der naturligvis et direkte underskud ved driften, hvilket til gengæld gav stort overskud året efter, hvor man ikke behøvede at indkøbe græsøksne. Særlig stor fortjeneste synes fogeden at have haft på sine opfødningsokser, som Steffen Rode betalte 23 rdl. pr. stk. næsten dobbelt så meget som for »købeokserne«, hvor prisen kun var 13 rdl., hvad der formentlig hang sammen med, at de førstnævnte var blevet fedet op på korn.

Som vist på fig. 13, så var der dog de fleste år nogen fortjeneste på øksneopstaldningen på Vallø især efter indførelsen af den systematiske opstaldning efter kejserkrigen.

Selv om udgifterne til folkehold var ubetydelige, så var ikke mindst byggeomkostningerne til de nye stalde ganske voldsomme. Det må også nævnes, at der jævnligt var tab af dyr som følge af kvægsygdomme. Således døde alene i 1635/36 12 okser.

For at se om udviklingen på Vallø var typisk for den danske produktion af okser, skal i de følgende afsnit undersøges et par andre hovedgårde.

Herlufsholm

Herlufsholm hovedgård ligger ved Susåen lige vest for Næstved. Det er et gammelt Benediktinerkloster: Skovkloster, grundlagt i 1135, der efter reformationen i 1536 blev til et kongeligt len. Som led i et stort mageskifte mellem kronen og en række adelige godsejere, erhvervede Herluf Trolle og hans hustru Birgitte Gøye i 1560 Skovkloster. Godset, der hurtigt blev omdøbt til Herlufsholm, bestod af en forholdsvis lille hovedgårdsmark på 360 tdr. ld. men med 127 fæstegårde liggende temmelig tæt på Herlufsholm, hvilket omkring 1630 var blevet til 155 gårde (fig. 14). I 1565 blev godset som en stiftelse omdannet til en skole for »adelige og an-

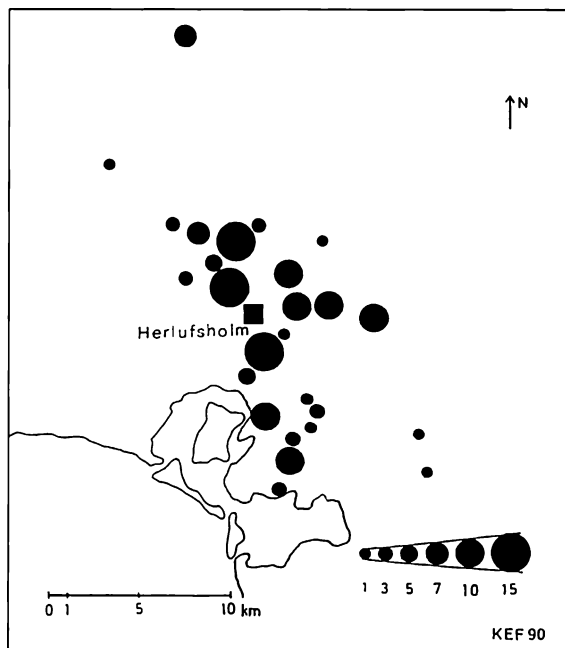

Fig. 14. Kort over fæstegårde til Herlufsholm.

dre ærlige mænds børn«. Rigsrådet var øverste myndighed for skolen og ved siden af en rektor beskikkedes en forstander (fra 1600 kaldet »skoleherre«), der skulle have det økonomiske ansvar, hvilket i praksis blev udøvet af en foged, og som årligt skulle indsende regnskaber til rigsrådet, hvilket i praksis betød Rentekammeret.⁸

Kort efter erhvervelsen fik Herluf Trolle lov til at omdanne bøndergodset, der var spredt på 3 herreder, til et birk: en selvstændig retskreds, hvor godsherren

selv udnævnte birkedommeren. For flere perioder i 1600-tallet er tingbøgerne for birket udgivet.⁹

I kapitel 2 (s. 32) er problemet om bøndernes ret til frit at sælge deres græsøksne behandlet. Fra Herlufsholm birk er bevaret et par sager, der yderligere belyser sagen.

Den 23. februar 1618 behandlede birketinget således en anklage fra Herlufsholms foged, Morten Andersen, mod en af fæstebønderne Mads Pedersen i Appenæs.¹⁰

Fogeden forklarede, at han var kommet ind i Mads Pedersens gård (formentlig det foregående efterår), og havde bedt om at måtte købe et par stude på skolens vegne. Mads Pedersen svarede, at han ikke ville sælge dem, før han havde afsluttet sin pløjning. Fogeden pressede ham imidlertid og gik på Mads Pedersens forlangende med til at betale hele 18 daler for parret, svarende til 7,2 rdl. pr. stk., hvilket var en ganske god pris (jvnf. fig. 17), specielt da studene var temmelig små. Men ikke desto mindre ville Mads Pedersen stadigvæk ikke sælge.

Desværre kender vi ikke sagens udfald, men det må altså have været fogedens opfattelse, at Mads Pedersen ikke kunne nægte at sælge til sin husbond, når prisen ellers var rimelig.

Ved en lignende sag fra 26. november 1632¹¹ blev bonden Hans Madsen i Hol-

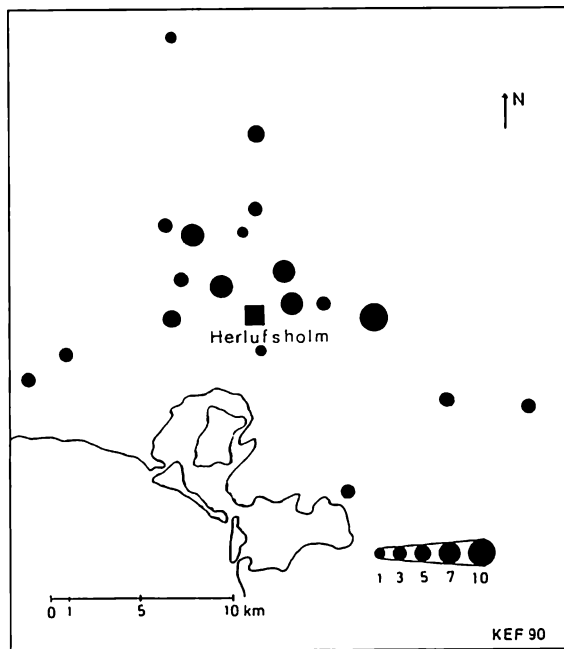

Fig. 15. Kort over indkøb af græsøksne til Herlufsholm.

sted anklaget for at have solgt et par stude »imod forstanderens minde«.

Han forsvarede sig med, at dyrene var »uvane«, altså ustyrlige, så han kunne ikke have dem. Til gengæld havde Hans Madsen købt et par andre stude, som han nu skulle bruge til at trække ploven, men han var da villig til at sælge dem til skolen, når de »var staldfærdige«.

Sagen er interessant, fordi den viser, at nu var det blevet normen, at bønderne ikke måtte sælge deres græsøksne til an-

dre uden godsejerens tilladelse (jvnf. s. 30).

Godsforvaltningen på Herlufsholm købte de fleste år omkring 50 græsøksne til opstaldning. For året 1630 er på fig. 15 markeret de landsbyer, hvor man købte stude, og ved en sammenligning med fig. 14 er det let at se, at de allerfleste køb skete fra Herlufsholms fæstebønder.

Ligesom for Vallø kan det dokumenteres, at salget af græsøksne til skolen må have været en meget god forretning for bønderne. En af de mest stabile leverandører af græsøksne til Herlufsholm var Hans Iversen i Ladby. Hans leverancer af græsøksne til skolen var følgende:

	Antal	Pris i dlr.	Sum i rdl.
1640	5	10	41.5
1641	7	10	58.1
1642	2	11.5	19.1
1643	1	10.2	8.5

Det kan nævnes, at en tønne rug i disse år kostede omkring 2 rdl., så salget af stude må have været et væsentlig bidrag til gårdens drift.

Hans Iversens landgilde udgjorde: 1 tønne havre, 2 lam, 1 gås, 4 høns og 20

æg. For ret til at bruge overdrevet betalte han yderligere 1 tønne byg og 3 ½ tønne havre, hvilket tilsammen svarede til omkring 6 rdl. Dertil kom imidlertid fuldt hoveri på Herlufsholms hovedgårdsmarker.

Som det fremgår af fig. 16, så købte man på Herlufsholm mange flere græsoxsne, end man solgte staldøksne (for hele perioden 2.061 købte og 1.304 solgte). Dette hænger sammen med Herlufsholms særlige situation med ca. 100 sultne drenge, der skulle bispises hver dag, så okseproduktionen kan ikke direkte sammenlignes med Vallø, idet salget af staldøksne må være det overskud, som skolens køkken ikke havde brug for. Omvendt så købte man også direkte slagtestude med henblik på fortæring. Således i 1617, hvor man købte 28 slagtestude i Skåne »til skolens behov«. Slagtestude var 20% billigere end græsoxsne til opstaldning.

Det er ikke så nemt at analysere skolens regnskab. Det var det heller ikke i 1646, hvor forstanderen fik en skrap revisionsbemærkning fra Rentekammeret: Der er i 1646/47 indkøbt 63 stykker staldøksne og slagtekvæg deriblandt 4 køer og 3 kvier. »Her burde staldøksne og slagtekvæg at være adskilt, ellers kan ej vides, hvad på staldøksne årligen fortjenes !«.

Herlufsholm havde (i modsætning til Vallø) en stor besætning på i gennemsnit

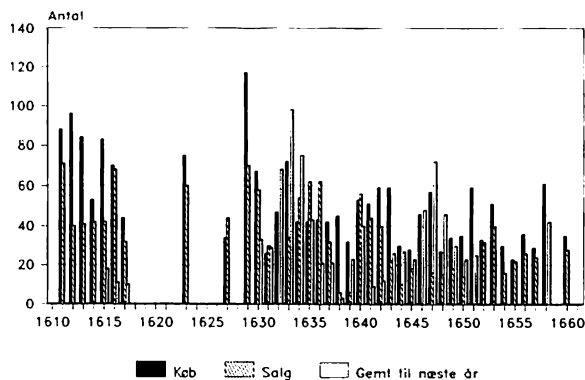

Fig. 16. Køb og salg af stude på Herlufsholm.

35 malkekøer. Dette betød, at skolen fik en årlig tilgang af kalve, som kunne opdrættes til staldøksne. De fleste år kunne man sælge omkring 40 staldøksne, men det er tydeligt (fig. 16), at man f.eks. i 1632, 1638, 1639, 1646 og 1652 enten ikke har kunnet sælge sine staldøksne, eller at man med vilje har valgt at lade så mange forblive endnu et år på skolen, måske med henblik på slagtning det følgende efterår, eller som i 1635, hvor man solgte 25 stude, der havde været overstaldet og græsset til Alleheigens dag, til 2 slagtere i København.

I 1648 solgte man 3 mådelige øksne til Anders Slagter i Næstved og 2 til en slagter i København. Også her bemærkede revisionen: »Det er underligt, at sådanne øksne sælges til slagterne og derimod igen købes slagtet kød til skolen i store mæng-

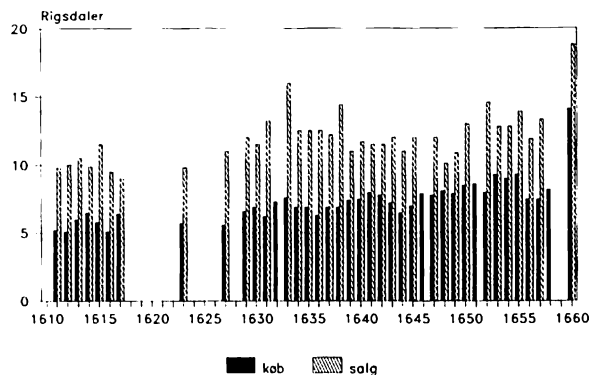

Fig. 17. Priser på stude på Herlufsholm.

der«. Det kan man jo egentlig godt give Rentekammeret ret i.

Medens fogeden på Vallø ofte solgte samtlige okser til én bestemt købmand, så solgte man på Herlufsholm til flere forskellige det enkelte år. Ofte var køberne borgere (formentlig slagtere) i Næstved og København. Således var før 1620 Morten Wessel i København en hyppig aftager. Fra 1633 til 1635 blev de fleste okser solgt til Elias Schuldt, Helmer Mengh og Heinrich Westecke alle i Lübeck. Efter 1640 handlede man mest med fynske købmænd: Anne, enke efter Knud Lauritsen i Odense og i foråret 1643 med Peder Pedersen sammesteds.

De to sidste år blev okserne fra Herlufsholm eksporteret via Assens, men ellers synes de at være blevet eksporteret over

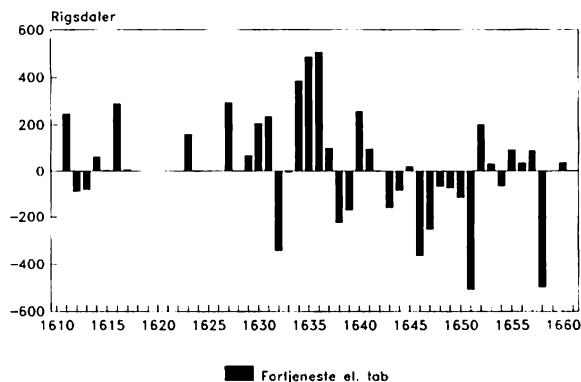

Fig. 18. Fortjeneste ved opstaldning af stude på Herlufsholm.

Østersøen til Lübeck og Rostock eller at være blevet forbrugt på Sjælland.

Prisudviklingen på Vallø og Herlufsholm følger helt den samme tendens (fig. 12 og 17), så det er derfor ikke så mærkeligt, at efter 1640 havde Herlufsholm direkte tab på okseopstaldningen. På den anden side er det jo svært at beregne gevinst og tab i denne form for økonomi, hvor de okser, man ikke fik solgt, blot indgik i skolens forsyninger.

Skinnerup/Ulriksholm

Den nordfynske hovedgård Skinnerup, der fra 1643 blev kaldt Ulriksholm, ligger ved den sydlige bred af Kertinge Nor i et skovrigt område. Gårdens historie i perioden 1616-1660 er grundigt behandlet af Bo Fritzboeger på grundlag af et meget

fyldigt og velbevaret regnskabsmateriale.¹²

Christian 4. købte i 1616 Skinnerup med tilhørende bøndergods. I 1632 blev godset skænket til kongens da 2-årige søn med Vibeke Kruse: Ulrik Christian Gyldenløve. Til at bestyre godset blev udnævnt forskellige højadelige godsejere. I den undersøgte periode var det 1634-43: Sten Bille til Kærsgård, 1643-45: Arent von der Kuhla og 1645-47: Iver Vind.

I 1645 fik Ulrik Christian Gyldenløve som 15-årig formelt overdraget godset. Det var da blevet et velarronderet gods med 54 fæstegårde og 23 huse, og ved opkøb af nabogårdene Østergård og Trelserup var hovedgårdsmarken udvidet til en udsæd på 272 tdr. htk. Ikke desto mindre lykkedes det for Ulrik Christian Gyldenløve totalt at spolere det, således at kreditorerne måtte dele gods komplekset ved hans død i 1658.

Produktionen af staldokser var et meget væsentligt element i hovedgårdsproduktionen, som man klart prioriterede særdeles højt. Således blev der på Ulriksholm i 1644 opført en ny øksne- og hestestald på 60 bindinger. Bo Fritzboeger har beregnet, at med en bindingsbredde på 160-190 cm giver det plads til 150 dyr, hvilket svarer meget godt til den maksimale mængde staldøksne i perioden.

Diagrammet fig. 19 over køb og salg af stude på Skinnerup viser et noget afvi-

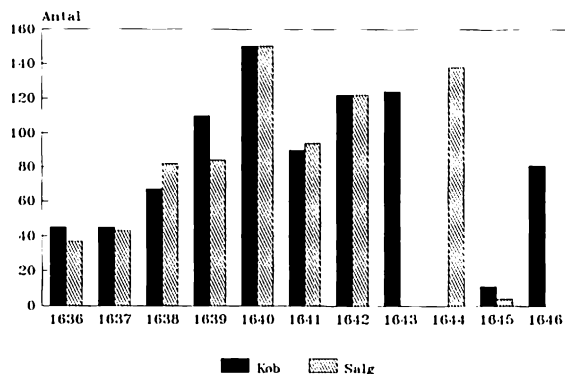

Fig. 19. Køb og salg af stude til Skinnerup.

gende mønster fra Vallø og Herlufsholm, idet der på Skinnerup i den korte undersøgelsesperiode viser sig pæn overensstemmelse mellem køb og salg de fleste regnskabsår. Kun 1639/40 købte godsforvaltningen væsentlig flere græsøksne, end man solgte staldøksne det følgende forår, og de overskydende 32 blev overført til fornyet opstaldning i efteråret 1640. Dette efterår købte man 150 græsøksne, og da man kun solgte præcis 150 øksne foråret 1641, blev der igen 34 (for der var kommet 2 stude af gårdens egne opfødningsokser til) at overføre til næste år.

De 150 græsøksne, som fogeden, Niels Ibsen på Skinnerup, indkøbte på velbyrdig Ulrik Christian Gyldenløves vegne i oktober/november måned 1640, kom fra de omkringliggende landsbyer, som vist på kortet fig. 20.

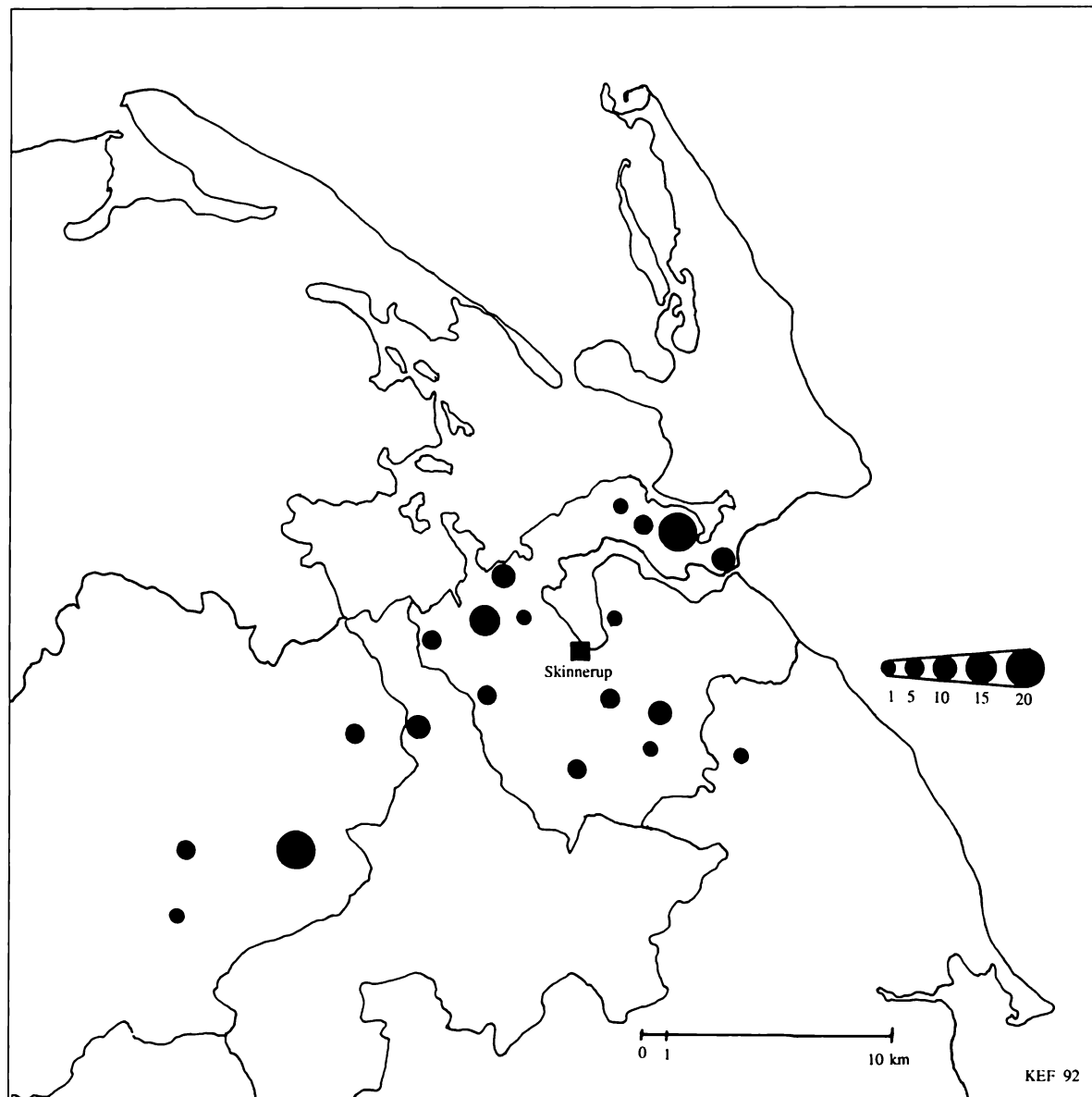
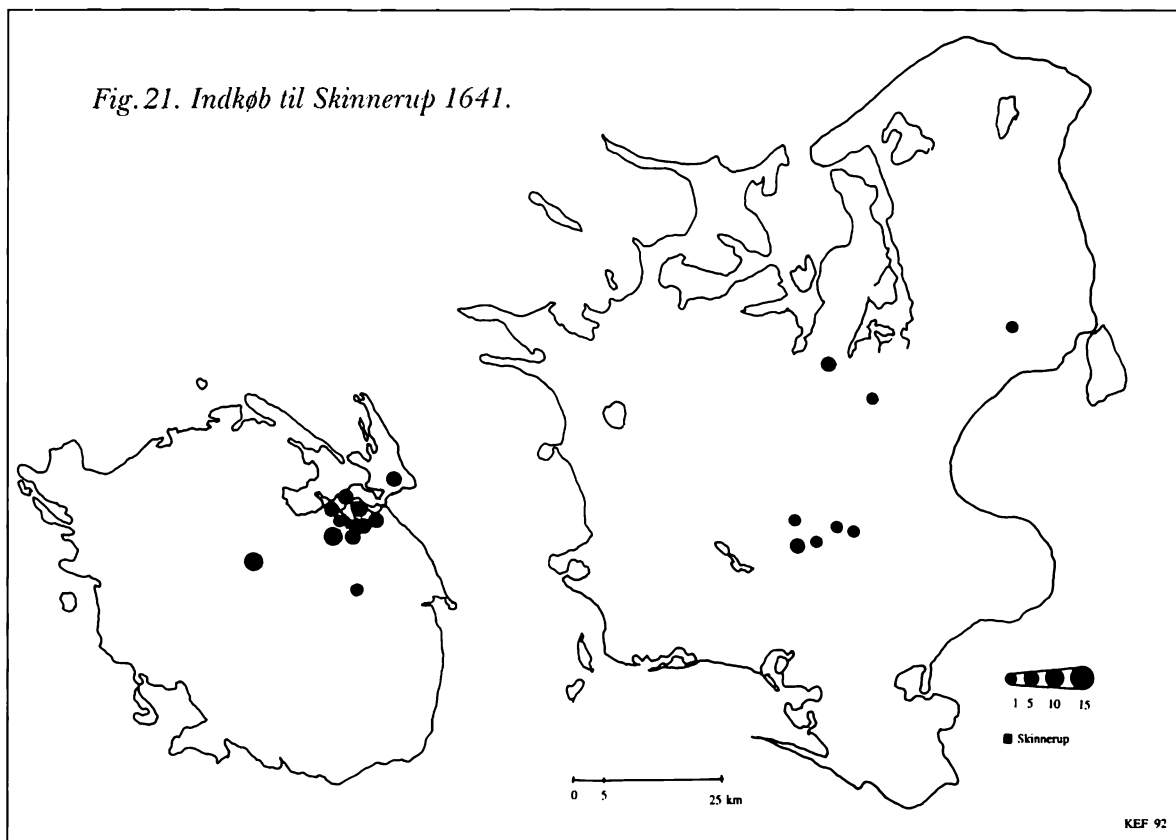

Fig. 20. Indkøb til Skinnerup 1640.

Fig. 21. Indkøb til Skinnerup 1641.

En stor del af disse dyr blev opkøbt hos godsets fæstebønder, men f.eks. blev der indkøbt 12 stude hos adelsmanden Hans Oldeland, der boede i Kerteminde, og tilsammen 30 hos bønderne i Hjallesø, Højme og Bellinge i Odense herred mere end 3 mil fra Skinnerup.

Det følgende år: Efteråret 1641, synes fogden at have haft besvær med at skaffe de ialt 90 indkøbte øksne fra omegnen af

Skinnerup. Som det er vist på fig. 21, så måtte han helt til Sjælland for at købe øksne. De 11 kom fra egnen omkring Roskilde og de 12 fra bønder og møllere i Ringsted herred. Det er muligt, at disse dyr er indkøbt på et marked, formentlig i Roskilde.

Dette var i hvert fald tilfældet i 1642, hvor kun 79 af de ialt 122 indkøbte okser stammede fra Fyn, medens resten var fra

Sjælland, heraf blev de 26 købt på Roskilde marked. De 36 fra Odense blev købt af Peder Jensen Skåning og Anders Pedersen Slagter, medens af okserne købt på Roskilde marked var de 9 leveret af Laurids Nielsen i Skt. Pedersstræde i København.

Fogdens omfattende indkøbsrejser kan kun opfattes som et tegn på, at der var svigtende udbud af græsøksne i forhold til efterspørgselen. Og det er da også tydeligt, (jvnf. fig. 22), at indkøbsprisen var særlig høj i 1642 nemlig 8 rigsdaler pr. stud.

Det fremgår jo imidlertid også af fig. 22, at prisen på staldøksne var rimelig høj i disse år: lige omkring 12 rdl. Så de fleste år havde Skinnerup en bruttofortjeneste på omkring 500 rdl. på øksneopstaldningen, og det var jo da ikke så ringe.

Problemet kunne være at få pengene hjem. I efteråret 1640 solgte fogeden de 150 stude til Steffen Rodes arvinger for 23 rdl. parret til levering næste forår, men uden at pengene blev erlagt (se s. 91). Man måtte i februar 1641 sende tjeneren Hans Jørgensen til Kolding for at få afklaret betalingen med kongen. Da Hans Jørgensen kom til Kolding måtte han vente i 4 dage på kongen, som var på jagt, og hverken rentemester Iver Vind eller nogen anden var til stede, som kunne hjælpe ham. Han måtte derfor vende hjem med uforrettet sag, hvilket kostede

godset 4 rdl. 1 ort og 8 sk. i rejse- og opholdspenge.

I april 1641 blev Hans Jørgensen så sendt til København i samme anliggende, og derfra blev han dirigeret videre til Frederiksborg, hvor det endelig lykkedes at få udvirket et brev fra kongen til rentemesteren. Pengene skulle betales af Rentekammeret og modregnes i den ganske betydelige gæld, som riget havde til Steffen Rode. Men det skulle ske på den måde, at skriveren fra Dalum kloster, som da var i København, kunne tage pengene med hjem til Fyn. Denne ekspedition kostede godsforvaltningen 16 rdl.

I 1642 blev 92 staldøksne solgt til rådmannemand Erik Jørgensen i Odense ligeledes for 23 rdl. parret. Han skulle betale pengene således:

Philippi Jacobi dag (1/5 1642 !):	400 rdl.
Skt. Knuds dag (25/6 1642):	200 -
Tyvende dag jul (13/1 1643):	<u>458 -</u>
Ialt:	1.058 rdl.

Det var unægtelig en lang kreditperiode, og man forstår godt, at for private gods-ejere kunne det være et problem, at man skulle vente så længe på pengene, for bønderne forlangte pengene kontant, når de skulle sælge græsøksne.

Så var vilkårene på sin vis bedre i 1643. Marie sal. Steffen Rodes købte alle studene fra Ulriksholm (som godset jo nu

hed). Hun gav 26 rdl. parret for 70 gode øksne og 25 rdl. parret for andre 50 øksne, men så skulle pengene også betales til fru Vibeke Kruse (Ulrik Christian Gyldenløves moder) eller hendes fuldmægtig til Skt. Hans dag førstkomende (24/6 1643).

Det er naturligvis kun bruttofortjeningen, vi på denne måde groft kan beregne. Der er imidlertid notitser i regnskaberne, som gør det muligt også at få et skøn over udgifterne.

I regnskabsåret 1641/42 havde man således 2 røgttere på Ulriksholm og 1 på avlsgården Trellerup til at røgte de opstaldede okser. De fik hver 1 sletdaler om ugen i de 23 uger, studene var opstaldede (15/10 til 14/3) og 2 1/4 rdl. i løn, hvilket tilsammen blev 52,5 rdl.

Dertil kom imidlertid, at Jens Røgter måtte passe 30 »skudøksne«, som var blevet »udskudt« d.v.s. som man ikke kunne finde nogen køber til i perioden fra 14/3 og til 30/4, hvilket kostede yderligere 11 rdl.

Der var dog også indtægter forbundet med skudøksne. I efteråret 1641 lejede man således 16 af disse øksne ud til bønderne i omliggende landsbyer, der mod en betaling på 1 ort (= 1/4 rdl.) brugte dem som plovforspand.

Endnu i foråret 1643 gik det hele fint, idet Marie sal. Steffen Rodes enke købte alle 120 staldøksne på Skinnerup og Trellerup.

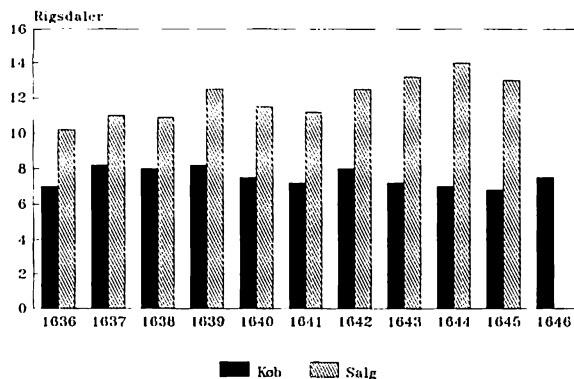

Fig. 22. Priser på stude på Skinnerup.

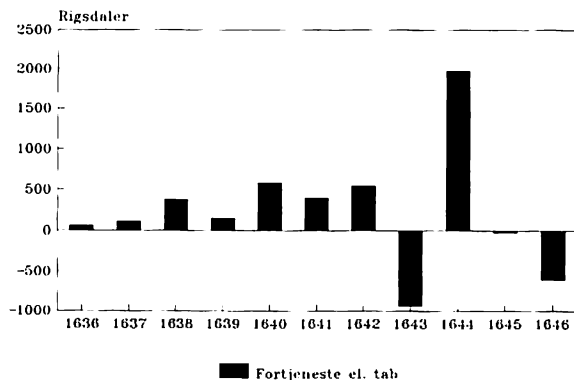

Fig. 23. Fortjeneste ved opstaldning af stude på Skinnerup.

I forbindelse med Torstensson-fejden viste det sig imidlertid, at det hele brød sammen, når eksporten gik i stå. Der blev i efteråret 1643 købt 124 øksne, heraf 108 på Fyn mens resten var fra Sjælland (Smørum og Tybjerg herreder). Dertil

År	Antal	Købmand	Hjemsted
1642	94	Erik Jørgensen	Odense
1643	120	Steffen Rodes arvinger	København
1645	54	Mathias Thill og Christopher Slyter	Bremen
1646	55	Heinrich Kruse	Krempe (selv opstaldet)
1647	6	Erik Jørgensen	Odense (selv opstaldet)
1650	63	Diderich Duntzen	Bremen
1652	20	Hans Föls	Stade
1653	84	Jürgen v. Sprechelsen	Stade
1654	136	Hans Thönning & Hans Remb fra Nordtorf	Vestslesvig el. Ditmarsken
1655	72	Herman Walmann	Bremen
Ialt	704		

Øksne udskibet fra Assens efter opstaldning på Skinnerup/Ulriksholm. Skemaet fortæller bedre end mange ord om de fundamentale ændringer i den danske studeproduktion og -eksport i disse år. De danske købmænd overlod eksporten til de tyske købmænd, og godsejeren (her kronen) overlod okseopstaldningen til en (eller flere) købmænd, her tilmed det ene år til en formentlig tysk embedsmand (ganske vist i kgl. dansk tjeneste). Disse forhold er særdeles typiske for situationen og udviklingen i Danmark efter Torstenssonsfejden, så Skinnerup/Ulriksholm er et godt eksempel på den omlægning af okseproduktionen og -handelen, som forgik efter 1645. Emnet er nærmere behandlet i kap. 7.

kom 26 staldøksne fra forrige års opstaldning. Om foråret 1644 var der imidlertid ingen købere til disse 150 okser, som den 1. maj måtte sættes på græs og om efteråret igen opstaldes.

Til denne ulykke kom så ydermere, at dyrene blev syge. 6 døde, og til de resterende 144 måtte tilkaldes smeden i Kølstrup, som foretog en åreladning på dyrene. Derefter gav han hver okse 2 håndfulde salt i blodet. Det var en billig kur, for han fik kun 1 skilling pr. dyr samt 5 mark for de to skæpper salt, hvilket ialt blev 2 rdl. og 2 mark.

Det er svært at sige, om kuren hjalp, for den 16. januar blev på Christian 4.'s befaling leveret 84 okser til Nyborg slot, hvor de blev slagtet til Kongelig Majestæts fornødenhed. Lensmand Mogens Kaas måtte betale 29 rdl. for parret, hvilket var en overraskende høj pris. Til gengæld gik der ikke noget til spilde i husholdningen. Kongen gav Mogens Kaas ordre til, at han skulle smelte talgen, indsalte huderne og levere det hele i København.¹³

Endelig den 31. marts 1645 fik Niels Ibsen solgt 90 øksne til Marie sal. Steffen Rodes til en god pris på 28 1/2 rdl. parret, som »fru Vibeke Kruse selv annammede betaling for«, idet hun synes at være gået aktivt ind i driften af godset. Det skete dog på den måde, at Marie udstedte en obligation på, at hun ville betale pengene til Mikkelsdag (29/9). Meget karakteristisk

for situationen er det, at Marie Rode straks solgte 74 af dyrene videre til stor købmanden Mathias Thill fra Bremen (jvnf. s. 96).

Hermed var det faktisk slut med den aktive opstaldning af okser på Ulriksholm. Græsningen blev om sommeren 1645 udlejet til Heinrich Kruse, der lod 115 øksne græsse på Ulriksholms marker for 1/2 rdl. parret = 29 rdl. 51 af disse dyr blev 30. oktober opstaldet på Ulriksholm, hvor de stod indtil Valborg dag (1/5) 1646. Det betalte han 4 rdl. for pr. par = 102 rdl. Heinrich Kruse var borger i Krempe i Holsten og tilligemed kongens husfoged på slottet Steinburg.

Også borgeren Jesper Hansen i Odense lod opstalde stude på Ulriksholm denne vinter: 12 øksne i 19 uger (30/10- 12/3): 17 ½ rdl., samt 18 øksne i 14 uger (5/12- 12/3): 19 rdl.

Godsadministrationen udnyttede således græsningen, opstaldningskapaciteten og det indhøstede foder, men fik kun 168 rdl. ud af det.

Heinrich Kruse forlod 29. april 1646 Ulriksholm med 55 okser (han havde købt 4 ekstra af gårdens egen avl) og nåede den 1. maj Assens, hvor han kunne fremvise attest fra fogeden Niels Ibsen på, at de 55 okser faktisk havde været opstaldet på Ulriksholm. Heinrich Kruse eksporterede dette år også studene fra andre fynske godser (Rørbæk: 6, Gerskov: 24)

samt 18, som sognepræsten i Nyborg, Mads Pedersen havde opstaldet på sit eget foder (tiendekornet fra landsognet).

Det er meget karakteristisk, at det er en nordtysk (kgl. dansk) embedsmand, der har kapital til at indgå i funktionen som opkøber, opstalter og eksportør af øksne. Få dage før Heinrich Kruse forlod Ulriksholm med sine okser, tog kongen konsekvensen af udviklingen og meddelte den nye lensmand Iver Vind, at han ikke skulle indkøbe øksne for at sætte på Ulriksholms foder i den tilkommende vinter, men i stedet tage foderpenge, nemlig 4 rdl. for parret. Han skulle også dette år bortleje græsning, »det højeste ske kan«.¹⁴

På gården Østergård, der var blevet tilkøbt i 1643, blev der dog i efteråret 1646 indkøbt ialt 81 øksne med henblik på at genoptage staldfodringen.

Godsregnskaberne er kun bevaret til og med regnskabsåret 1646/47, men takket være toldregnskaberne fra Assens (se nærmere s. 83) er det muligt at følge udviklingen lidt videre (se skema s. 58).

Gjesingholm/Løvenholm

Hovedgården Gjesingholm på Djursland, der fra 1674 blev kaldt Løvenholm, er særdeles omhyggeligt undersøgt af Hans H. Fussing.¹⁵ Specielt øksneproduktionen blev ført i et særligt omfattende regnskab, og jeg skal i det følgende referere og kommentere nogle af Fussings resultater,

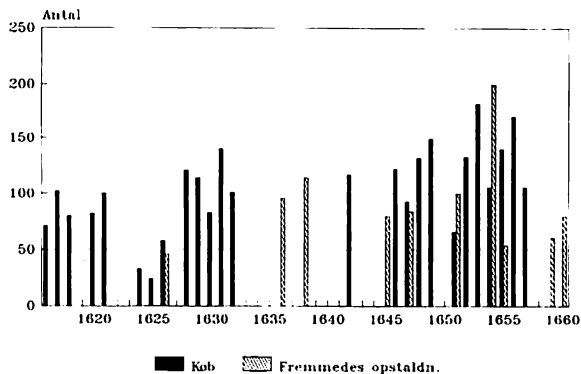

Fig. 24. Indkøb og opstaldning af stude på Gjesingholm.

uden at jeg har foretaget selvstændige undersøgelser i arkivet.

Der var det specielle ved Gjesingholm, at godset var ejet af den kgl. statholder i hertugdømmerne grev Christian Rantzau, der i 1627 havde arvet Gjesingholm sammen med en række andre nørrejske godser som Herningsholm, Demstrup og Skovgård, men således at de indgik i en økonomisk fællesdrift med hans godser i Holsten ikke mindst med hensyn til øksnehandelen.

Der skal på Gjesingholm have været plads til opstaldning af ca. 160 stude, men som det fremgår af diagrammet fig. 24, så var det sjældent, at kapaciteten blev udnyttet fuldt ud.

Regnskaberne er ikke bevaret i samme grad som på Vallø, Herlufsholm og Skin-

nerup, så det er ikke muligt at følge køb og salg for alle år. Som illustreret i de to diagrammer (fig 24 og 25) så tillader materialet dog at påpege, at der var en række markante forskelle i produktion og salg på Gjesingholm og de 3 tidligere undersøgte hovedgårde.

Først og fremmest er det påfaldende, at grev Rantzau i ganske mange år har foretrukket at fungere som »fodervært« for fremmedes kvæg i stedet for selv at indkøbe, opstalde og sælge øksne. Fussing mener, at man direkte har foretrukket at have fremmedes stude til opstaldning, fordi det ganske vist gav en lille fortjeneste (der blev normalt opkrævet 4 rdl. pr. staldokse for en vinters opstaldning), men til gengæld var risikoen minimal, og der krævedes ikke nogen investering. Det er tydeligt, at man nogle år udelukkende har fremmedes kvæg opstaldet, medens man andre år har både andres og egne dyr til opfodring, men det er svært at se noget tydeligt mønster i udviklingen.

De fremmede opstaldere på Gjesingholm var købmænd fra Holsten og Holland eller borgere i Randers.

Et andet punkt, hvor Gjesingholm afviger stærkt fra de østdanske godser, er i spørgsmålet om salgsmåde. Fussing nævner et brev fra fogeden til Christian Rantzau af 29/12 1652, hvori fogeden skriver, at han endnu ikke har solgt de opstaldede øksne, men han skal nok, som han har or-

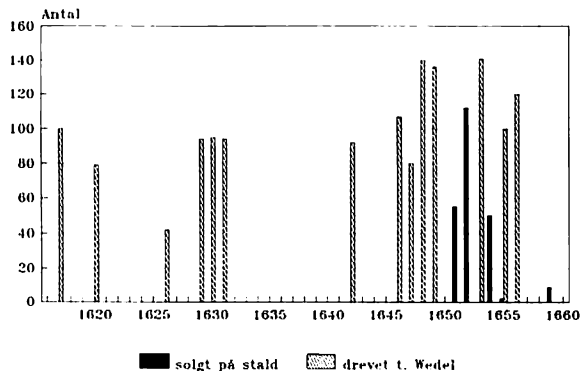

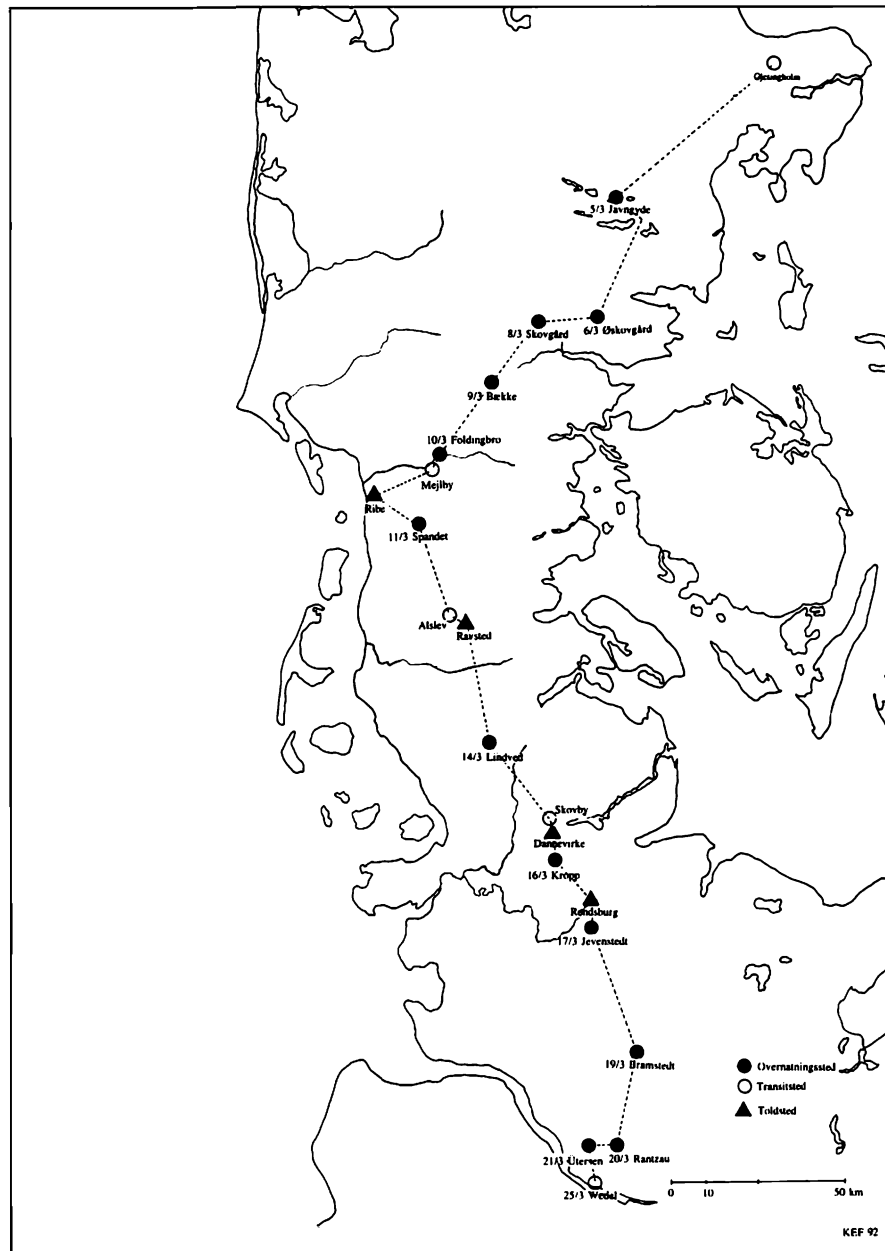
Fig. 25. Salg af stude fra Gjesingholm.

dre til, søge at sælge dem, (underforstået fra stalden), men hvis det ikke lykkes, vil han som sædvanlig lade dem drive til Elben og sælge dem der dyrest muligt.

Som det fremgår af fig. 25, så var det faktisk kun få år, at fogden fik solgt sine staldøksne til en købmænd (og da iflg. Fussing oftest til en hollænder), medens fogden selv de øvrige år drev dyrene til markedet i Wedel. Det var jo (jvnf. s. 32) ikke normalt i denne periode, at danske adelige selv stod for eksporten af staldøksne, selv om der strengt taget ikke var nogen lovregel, der forbød det, så længe opstaldningen blot skete på eget foder. De slesvig-holstenske adelige var helt anderledes aktive i denne henseende, hvilket vil blive nærmere behandlet i kapitel 5.

Fussing mener, ¹⁶at det skyldes de mange toldpålæg samt besværlighederne

Fig. 26. Kort over driften af stude fra Gjesingholm til Wedel 1653.

med handelen, at Christian Rantzau foretrak at afhænde staldokserne på Gjesingholm, hvorved han altså gik glip af den fortjeneste, der må have været ved selv at føre okserne til Wedel. Steffen Rodes regnskabsbog¹⁷ viser jo også tydeligt, at fortjenesten ved eksporten var minimal, og at udgifterne ved drivningen ofte oversteg indtægterne.

Jan Lindegren har påpeget,¹⁸ at okseeksporten fra Gjesingholm var et middel til at overføre kapital til slægtens hovedsæde Breitenburg i Holsten, således at indkøb og opfødning af staldøksne belastede Gjesingholms økonomi, medens der ikke kom nogen indtægter til godset. Dette er muligvis forklaringen på, at Fussing fik nogle meget lave tal for afkastningen af godset. I regnskabsmaterialet fra Gjesingholm er bevaret udførlige rejse-regnskaber fra fogeden, der ledede stude-driften i 3 år: 1654, 1656 og 1657. Fussing har refereret regnskabet fra 1654, hvis oplysninger om driften af de 141 øksne fra Gjesingholm til Wedel er fremstillet på kortet fig. 26.

Driften blev forestået af fogeden Mads Nielsen, ladefogeden og en karl, hvoraf den førstnævnte red på hest, medens de to andre gik. Ruten var lagt således, at man så vidt muligt passerede nogle af Rantzaus godser, hvor både dyr og mænd kunne få mad og logi, uden at der skulle betales for det. Dette forklarer delvis,

hvorfor ruten bestemt ikke nærmer sig fugleflugtslinien. Afgørende var nok, at man skulle passere Rantzaus gård Skovgård (Kollerup s., Tørrild herred), men det er mere ejendommeligt, at fogeden valgte at betale »den store told« på 1 1/2 rdl. pr. okse i Ribe (jvnf. s. 32) og ikke i Kolding.

Transittold blev siden betalt i Ravsted (grænsen mellem det kongelige Haderslev amt og det hertugelige Åbenrå amt), ved Dannevirke (Gottorp) og i Rendsborg (grænsen mellem Slesvig og Holsten) med ½ skilling pr. dyr i Ravsted og 3 sk. hvert af de to andre steder. Fogedens regnskaber passer præcist med toldregnskaberne fra såvel Gottorp som Rendsborg,¹⁹ dog således at man begge steder angiver, at der var 150 okser i flokken.

Efter at have passeret toldstedet i Rendsborg fortsatte flokken sydpå til grevskabet Rantzau, hvor man opholdt sig nogle dage, idet der kunne leveres foder fra Rantzauernes hovedresidens: Breitenburg. Endelig den 25. marts blev de 155 okser solgt formentlig på markedet i Wedel til en pris af 30 rdl. pr. par. De 25 blev drevet tilbage til Rantzau, vel sagtens fordi de ikke kunne sælges.

Der kan opstilles følgende beregninger for denne transaktion:

UDGIFTER		INDTÆGTER
Indkøb græsøksne: 115 à 8 rdl.71 sk.	1.000 rdl.	Solgt i Wedel: 115 dyr à 15 rdl.= 1.725 rdl.
Told Ribe: 141×1 ½ rdl.	212 rdl.	
Told Ravsted	1 rdl.	
Told Gottorp	9 rdl.	
Told Rendsborg	9 rdl.	
Rejseudgifter	81 rdl.	
Ialt:	1.312 rdl.	1.725 rdl.

Der var altså en fortjeneste på 413 rdl.= 30% af udgifterne, men dertil skal tages i betragtning, at der blev indkøbt 164 græsøksne i efteråret 1653, hvoraf altså kun de 141 kom med på rejsen, samt at udgifterne til folkenes hjemrejse ikke er regnet med, ligesom driftsudgifter i form af lønninger til folkene i løbet af vinteren, ved-

ligeholdelse af bygninger m.v. er udeladt.

Det kunne altså godt betale sig at opstalde stude og at eksportere dem, men forudsætningen har helt klart været, at der ikke skulle købes vinterfoder, men at dette blev leveret af de hoveripligtige bønder omkring hovedgården.

Produktionen af okser eksporteret over Assens

Takket være den i kapitel 2 (s. 36) omtalte forordning af 8/6 1639 og det kgl. åbne brev af 29/11 1641 indførtes der ved toldstederne et stort og omfattende bureaukrati. For hver enkelt flok okser skulle købmanden eller driveren aflevere en attest, der helt præcist fortalte, hvor de pågældende dyr havde været opstaldet vinteren igennem. Endvidere skulle det oplyses, hvornår de var blevet opstaldet, og hvornår de igen var blevet lukket ud af stalden, hvem der ejede dem under opstaldningen (om det var godsejeren selv eller f.eks. en borger), og hvad købmanden hed. De adelige godsejere og på krongodset lensmanden skulle skrive under, men hvis der ikke var nogen adelig person tilstede, så kunne hans foged godt skrive under. Dog skulle der så til gengæld være 2 vitterlighedsvidner («danne-mænd»), hvoraf den ene helst skulle være en præst. For borgerlige opstaldere var der som bestemt 1641 særligt komplicerede regler med syn af staldene af lensmanden, og dette fremgår også af attesterne.

På Assens toldsted, hvor okserne blev udskibet og ført over Lillebælt i store

åbne både til Årøsund, blev disse »beviser« omhyggeligt kontrollerede, nummerede og indført i en protokol med dato for klareringen, og derpå ved regnskabsårets udløb den 1. maj indsendt til Rentekammeret i København til revision. Både protokollerne og næsten alle bilag ligger pænt ordnede i Rigsarkivet for perioden 1640-1655,¹ idet dog årene 1641, 1643, 1649 og 1651 mangler, og enkelte år mangler protokollerne, hvilket betyder, at man så ikke kan fastslå datoen for toldbehandlingen. Der skal erindres om, at regnskabsåret gik fra Philippi Jacobi dag: 1. maj til 30. april, og da eksporten skete om foråret, er de nævnte år altid »drive-året«, altså 1640 er regnskabsåret 1639/40. For hele regnskabsåret 1640/1641 mangler tallene totalt, hvilket er så meget mere beklageligt, som det netop er fra dette år, at der er bevaret en bekendt oversigt i Rentekammeret over den totale danske udenrigshandel, som det ville have været særdeles interessant at sammenligne med tallene fra Assens.

På figur 27 er registreret antallet af okser, der ifølge protokollerne udarbejdet ved toldstedet i Assens, havde været op-

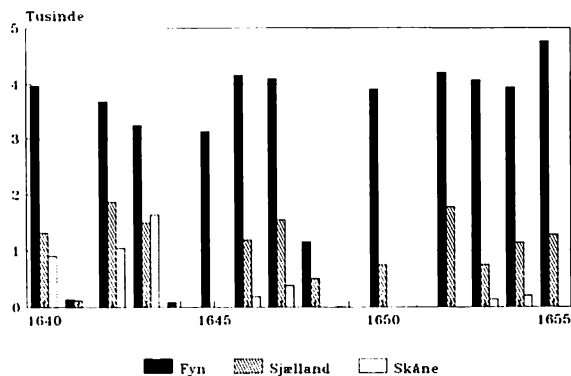

Fig.27. Eksport af stude over Assens 1640-1655.

staldet i de enkelte landsdele øst for Lillebælt før eksporten fra Assens.

Som nævnt mangler tallene for 1640/41, og for 1644 er der kun én indførsel nemlig fra 4/4 1644, og så er der ellers ingen tal for overførsler før 3/4 1645, da Berendt Ubbing fra Tønder klarerede 21 stude, der havde været opstaldet på Glorup. For dette år afspejler de manglende tal sikkert virkeligheden, idet krigen med Sverige betød en total afbrydelse af studehandelen fra januar 1644 med Torstenssons indfald i Jylland. Til gengæld startede eksporten igen allerede den 3. april 1645, og der blev de følgende måneder overført over 3.000 fynske stude fra Assens, hvilket er bemærkelsesværdigt, eftersom freden i Brömsebro først blev afsluttet den 13. august. Der var dog i 1645 ingen okser fra Sjælland og Skåne, hvoraf

den sidste landsdel jo også var besat af svenskerne.

Den 2. november 1645 udførte købmanden Peter Widlou fra Hamborg helt ekstraordinært 120 stude, som han ved et kgl. åbent brev af 15. oktober 1645 havde fået tilladelse til. Det var jo ellers ikke tilladt at eksportere okser om efteråret, men kongen havde alligevel givet tilladelse til, at Peter Widlou købte disse stude af Iver Vind og Ahrent von der Kula, lensmænd på Dalum kloster, Kronborg og Frederiksborg og eksporterede dem til Hamborg, simpelthen fordi okserne havde været overstaldet på disse slotte i vinteren 1644/45, og nu havde været på græs hele sommeren, ligesom besætningen på Ulriksholm (s.59).

Et lignende eksempel på vanskelighederne som følge af krigen er Henrik Podbusk til Kørup på Fyn. Han fik 11/7 1645 bevilling til (Kronens told uforkrænket) at sælge og udføre 150 staldøksne efter den rette drivetid, da han under krigen ikke kunne komme af med dem, men »fik tage tiden i agt«. Han henvendte sig til kongen i sommeren 1646 og fortalte, at han ikke kunne bruge bevillingen, da han ingen køber kunne få, og derfor bad han om lov til at udføre 100 staldøksne, som han på 3. år havde overstaldet, da han nu mente at kunne få købere. Det fik han lov til den 16. juni 1646.² Han havde ganske vist den 21. april 1646 solgt 50 stude til

købmand Peder Pedersen fra Odense, og den 25. marts 1647 solgte han igen 52 stude til firmaet Meyer, Deusen & Hansen fra Bremen, men om han derudover i sommeren 1646 slap af med sine »gamle« stude, fremgår ikke af materialet fra Assens.

For året 1647/48 er materialet mangelfuldt, idet der ikke er nogen protokol over overførslerne, men kun en samling bilag, der er påskrevet »Øxen seddler fra Hindsgavl 1647«, og som afviger noget fra de øvrige bilag. For 1649 og 1651 er der slet ingen attester, og selvom der de fleste år er bevaret en protokol, er overførselsdatoerne sjældent indført.

Ser man bort fra de år, hvor kildematerialet mangler, eller hvor eksporten var stoppet som følge af krigen, så fremgår det tydeligt af fig. 27, at eksporten over Assens lå meget stabilt med en overførsel på lige omkring 6.000 stude årligt. I betragtning af at Rentekammeroverslaget fra 1640/41 opgør den samlede studeeksport til 37.646 stude, vil det altså sige, at eksporten over Assens tegner sig for 1/6 af den samlede eksport.

Godt 2/3 af eksporten over Assens bestod af okser opstaldet på Fyn, Sjælland tegnede sig for ca. 20% og Skåne for ca. 14%, men det er jo bemærkelsesværdigt, at for Skånes vedkommende er der en klar tendens til et markant fald i antallet af eksporterede stude (jvnf. nedenfor s. 81).

Generelt må det jo understreges, at der ikke kan iagttages noget fald i studeeksporten i den her undersøgte periode, og det er vel snarere forbavsende, at landet rejser sig så hurtigt efter Torstensson-krigen, samt at pestårene 1654-55 ikke synes at virke ind på studeeksporten.

Fyn

De stude, der var opstaldet på Fyn, udgjorde godt 70% af samtlige de stude, der i hele perioden 1640-1655 blev udført fra Assens.

Som det fremgår af kortet fig. 28 og af nedenstående tabel, så spillede borgerne i de fynske købstæder, især Assens og Odense, en ganske betydelig rolle som producenter og også som eksportører af stude.

Assens	844
Odense	557
Nyborg	321
Bogense	165
Fåborg	53
Kerteminde	28
Middelfart	154
Ialt	2.122

Stude opstaldet i fynske købstæder 1640-55

	FYN	SJÆL- LAND	SKÅNE	IALT	NOTER
1640	3.970	1.314	897	6.210	
1641	140	122	0	266	Kun > 1/5
1642	3.673	1.186	1.047	6.170	
1643	3.233	1.498	1.640	6.469	
1644	86	0	0	86	Kun 14/4
1645	3.124	0	0	3.124	
1646	4.155	1.190	192	5.541	
1647	4.095	1.542	389	6.026	
1648	1.151	506	0	1.657	Ukomplet fort.
1649	0	0	0	0	Data mangler
1650	3.905	753	0	4.665	Prot. mangler
1651	0	0	0	0	Data mangler
1652	4.205	1.773	0	6.024	Prot. mangler
1653	4.077	752	140	4.969	
1654	3.939	1.142	202	5.283	Prot. mangler
1655	4.762	1.274	0	6.036	Prot. mangler
Ialt	44.515	13.052	4.507	62.526	

Opstaldningssted for stude eksporteret over Assens

De fynske borgere og gejstligheden i byerne havde således i perioden staldet godt 2.000 stude på »deres eget foder«. Dette skulle som nævnt (s. 37) omhyggeligt dokumenteres, ved at borgeren først anmeldte købet hos lensmanden om efteråret, derefter foretoges der syn på stalden omkring Mikkelsdag, og endelig blev der udstedt en attest, når dyrene blev drevet af stalden. Borgerne i Assens var ikke så mærkeligt førende med hensyn til opstaldning, med ialt 832 stude. Disse var fordelt på 29 personer i byen, så i den lille by med kun ca. 800 indbyggere, må næsten alle have haft studeopstaldning som bibeskæftigelse.

Dominerende var dog så ubetinget rådmænd Jørgen Bang med 192 stude, og han var også en betydelig studehandler (jvnf. s. 94). I det hele taget så stod familien Bang for 1/3 af samtlige de okser, der var opstaldet i Assens.

Heller ikke kirkens mænd holdt sig tilbage, idet de bidrog med 169 dyr. Heraf stod sognepræst og provst i Båge herred, hr. Niels Sass (d. 1665) for de 116, og Margrethe sal. mester Pouls opstaldede ikke mindre end 52 stude. Når gejstligheden kunne opstalde så forholdsvis mange dyr, så hænger det givetvis sammen med, at de kunne fodre med tiendehalmen.

Også kongelig majestæts tolder, borgmester Bonde Jacobsen (d. 1658) deltog

aktivt i studeproduktionen og opstaldede selv 16 stude på sit eget foder.

Borgerne i Odense kom langt efter Assens med kun ca. 750 stude i hele perioden. Der er ialt 23 personer repræsenteret i listerne, men de fleste kun med ganske få stude i et enkelt år. Dominerende i Odense var borgmester Claus Frederiksen med ialt 161 stude efterfulgt af Jens Mogens og dennes enke med 81 stude. Også i Odense udnyttede gejstligheden muligheden for at supplere deres indtægter ved studeopstaldning, men det beløb sig dog kun til ialt 52 stude.

De øvrige fynske købstæders studeopstaldning var så beskeden, at der ikke er grund til at gå nærmere ind på den. Det skal blot nævnes, at der er flere tilfælde, hvor borgere (ligesom i Ålborg s. 111) opstaldede stude på adelige hovedgårde. Dette gælder særligt udpræget Harritslevgård i Skovby sogn og herred (nr. 38 på kortet fig. 28), hvis særlige situation måske skyldes, at den ligger lige uden for Bogense. Gården tilhørte Laurids Ulfeldt til Egeskov, men han udnyttede tilsyneladende kun i enkelte år gårdens stalde fuldt ud.

I 1640 udstedte han således en attest, der meddelte, at rådmænd Jens Madsen i Bogense den forgangne vinter havde haft opstaldet 14 staldøksne på Harritslevgård, der gik af stalden den 17. marts. Jens Madsen havde sørget for at have papi-

rerne i orden, for på toldstedet i Assens blev også afleveret en attest udstedt af lensmand Henning Valkendorf på Odensegård den 10. februar 1640. Lensmanden attesterede, at Jens Madsen i efteråret 1639 havde henvendt sig til ham og bedt om attest for, at han havde købt 30 staldøksne på Rye marked ved Skanderborg. De 14 af disse, havde han derefter haft opstaldet på Harritslevgård, mens de 16 havde han opfodret på sit eget indavlede foder, sammen med 8 egne »opfødningsøxne«, altså stude, som han selv havde opdrættet. Disse ialt 38 stude solgte Jens Madsen til Otte Hey af Hütten, som eksporterede dem sydpå.

Det samme år, 1640, leverede Laurids Ulfeldt selv 31 stude fra Harritslevgård til Steffen Rodes arvinger.

Efter nogle år selv at have udnyttet stalderne, overlod Laurids Ulfeldt i 1646 disse til købmand Erik Jørgensen fra Odense og skriveren på Odensegård Oluf Olufsen, der opstaldede 9 øksne, medens rådmann Jørgen Bang fra Assens opstaldede 18.

Samme Oluf Olufsen var også i 1646 aktiv på Hesselagergård. Niels Friis udstedte en attest, der bekræftede at Oluf Olufsen og Jens Krag, der var forpagter på Hellerup, havde ladet overstalde på Hesselagergård »på mit foder« 60 øksne siden sidste Mortensdag. Der er altså her en tydelig arbejdsdeling mellem den ade-

lige godsejer, der besad vinterfoderet, som de hoveripligtige bønder og deres folk havde indhøstet, og staldkapaciteten på hovedgården, medens købmanden og embedsmanden leverede kapitalen til at indkøbe studene for. Købmand Poul Hansen i Odense købte studene og lod dem drive til Assens, hvor han den 28. marts videresolgte dem til Johan Krefting fra Bremen. De øvrige år stod Niels Friis dog selv for opstaldningen.

Som kortet fig. 28 viser, så var de fynske godsers studeproduktion langt større end byernes, og det er tydeligt, at den var spredt over hele øen. Spredningen var dog ikke ganske jævn. På den ene side er der en meget betydelig koncentration lige omkring Odense og i en bred zone fra Odense fjord og mod syd til kysten mellem Fåborg og Svendborg. Der var også et produktionscentrum i Bågh herred og i mindre grad i Skovby herred omkring Bogense. Til gengæld er det særdeles påfaldende, at egnen omkring Vissenbjerg er helt tom på kortet, og det samme gælder den vestlige del af Vends herred.

Ud fra en geografisk betragtning er det særdeles interessant at bemærke, at udbredelsen af opstaldning af stude svarer nøje til forekomsten af fodernød og foderøkser som landgildepersiller i matriklen af 1662, jvnf. fig. 5 og 6. Dette kunne tyde på, at godsernes ejere og forvaltere har fået i det mindste en del af de græs-

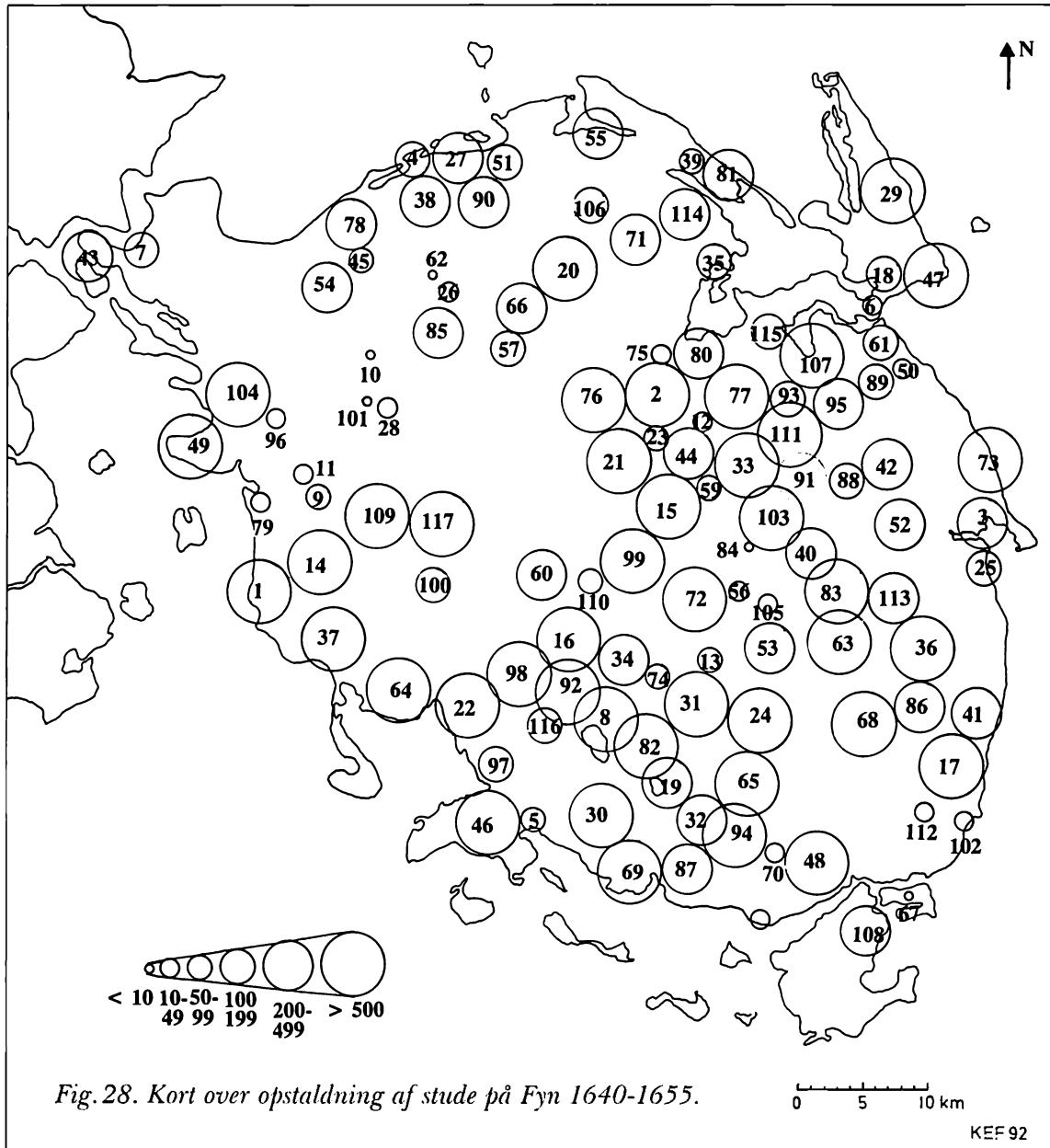

Fig. 28. Kort over opstilling af stude på Fyn 1640-1655.

øksne, som de opstaldede, fra deres fæstebønder i form af landgilde.

Som det fremgår af nedenstående diagram fig. 29 samt af kortet fig. 28, så var opstaldningen af stude på Fyn spredt ud på mere end 100 forskellige hovedgårde. Det er tydeligt, at der var en bred spredning af opstaldningen på såvel store som små hovedgårde.

Den største producent i perioden var Brahesborg, bekvemt beliggende lige uden for Assens. Her blev der ialt opstaldet 1.453 stude, svarende til godt 150 om året. Ejeren var Jørgen Brahe («Den lille konge i Fyn») til Hvedholm, hvorpå han opstaldede 656 stude. Dertil kom så yderligere, at Jørgen Brahe var lensmand på Hagenskov, hvor der i perioden blev leveret 854 stude, og selvom det var et

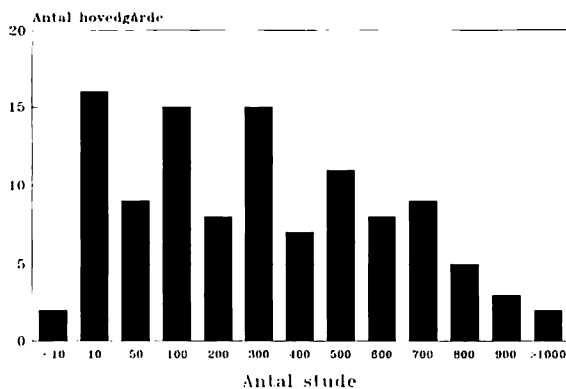

Fig. 29. Antal opstaldede stude pr. hovedgård på Fyn.

regnskabslen, hvor driftsoverskuddet skulle gå til kronen, er der nok faldet lidt af til Jørgen Brahe, i hvert fald nævnes ofte stude fra Hagenskov og Brahesborg under ét. Han kunne således mellem 1640 og 1655 levere 2.918 stude til forskellige købmænd, hvoraf Otte Hey fra Hütten var den største.

Den næststørste hovedgård med hensyn til studeopstaldning var Mullerup (nr. 68 på fig. 28) i det skovrige Gudbjerg sogn i Gudme herred. Her leverede Mogens Sehested 1.268 stude til købmændene. Han synes målrettet at have sat produktionen op i årenes løb, som nedenstående diagram viser. Der synes således ikke at have været problemer med studeproduktionen på Mullerup, tværtimod.

Af andre store producenter af stude på Fyn er der grund til at nævne Anders Bille til Damsbo, rigens marsk. Udover Damsbo med 560 stude ejede han også Løgismose og Søbo. De tre hovedgårde (nr. 64, 22 og 98 på kortet) udgjorde et samlet godskompleks, som tilmed blev udvidet, da han i 1646 købte Brobygård (nr. 16). Dette store velarronderede godskompleks med tilsammen 1.628 tdr. htk. 1662 og 172 tilhørende fæstegårde, der kunne levere de græsoksne, der skulle opstaldes, har været yderst velegnet for en rationel opfodning af stude, således at han da også i den undersøgte periode leverede ialt 2.056 staldøksne eller ca. 200 årligt.

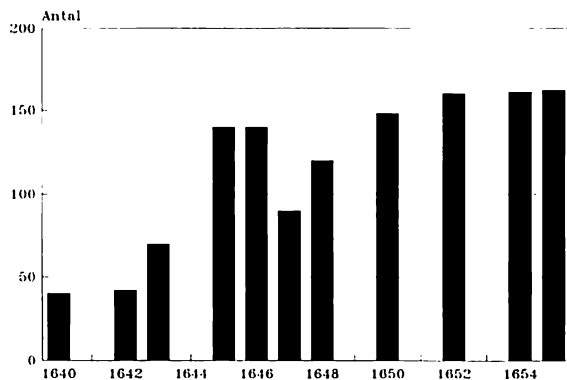

Fig. 30. Opstaldede stude på Mullerup.

Næsten det samme niveau: ca. 2.000 stude, nåede brødrene Frands og Kaj Lykke med produktionen på de store hovedgårde Rantzausholm (nr. 82), Rødkilde (nr. 87), Flintholm (nr. 32) og Brændegård (nr. 19), der på samme måde som Anders Billes godser udgjorde et fint, samlet produktionsområde. Dertil må tilføjes Hverringe på Hindsholm (Frands Lykke), der ialt producerede 685 stude.

De kongelige lenslotte leverede en betydelig del af de fynske stude, nemlig 4.027 eller 10% af det samlede antal stude, opstaldet udenfor byerne, men dette er dog ikke nær så meget, som man skulle forvente i betragtning af krongodsets størrelse i forhold til adelsgodset, idet krongodset 1662 udgjorde 21% af det samlede hartkorn.

Størst var Hagenskov, som nævnt med

854 stude, hvor Jørgen Brahe var lensmand. Derefter kom Dalum kloster (nr. 21) med 792 stude. Her var fra 1647 Iver Vind lensmand, og da han også som privat gods havde Torpegård (nr. 103) med 600 dyr, blev det visse år til en betydelig produktion.

Også det store Nyborg len (Mogens Kaas) opstaldede godt 700 stude, Odensegård (Henning Henningsen Valkendorf til Bramstrup og Glorup) 600, medens Hindsgavl (nr. 43) og Rugård (nr. 85) var væsentlig mindre med kun ca. 300 stude hver.

Alle disse len var regnskabslen, og der er ikke foretaget nogen undersøgelse af, i hvilket omfang lensmanden selv kunne indkassere gevinsten ved studeopstaldningen.

Odense Skt. Knuds Klosters len var embedslen for kongens kansler: Christen Thomsen Sehested. Lenet producerede i undersøgelsesperioden 823 staldøksne, så det må have givet kansleren en betydelig indtægt, ikke mindst i betragtning af, at han som privat ejendom havde Lykkesholm (nr. 63), der leverede godt 900 dyr.

På lignende måde var Provstegården i Odense tjenestelen for Rigens kansler: Just Høeg til Gjorslev og fra 1650 Christoffer Urne til Årsmarke. Gården blev bestyret af borgmester Thomas Brodersen (med titlen »Rigens skriver«), som tilsyneladende havde flair for studeproduk-

tionen, der ialt beløb sig til 414 staldøksne (jvnf. s. 99).

Et særligt interessant fænomen på en hel del fynske godser er det forhold, at ikke-adelige forvaltere, forpagtere eller fogeder overtog studeproduktionen for egen regning. I visse tilfælde benævnes den pågældende som »Sitzhaft« eller »Wohnhaft« på X-gård, hvilket må betyde, at han bor på sædegården uden at have adelige privilegier. Der er næppe tvivl om, at forvalteren har indkøbt stude enten på et marked (og her nævnes ofte Rye marked i Jylland) eller hos bønderne, men hvorvidt han også har stået for avlen af foder til de opstaldede stude, eller om det var godsets ejer, der leverede dette, som tilfældet var på Hesselagergård (jvnf. s. 70) er noget mere uklart. Dokumentationen er særlig omfattende, når det ikke var den adelige godsejer selv, der stod for salget, fordi lovgivningen krævede, at i sådanne tilfælde skulle sælgeren have mindst 2 vitterlighedsvidner på, at foderet var indavlet på den pågældende hovedgård (og ikke indkøbt eller konfiskeret fra bønderne). Det var ofte den lokale sognepræst samt nabogodsets foged, der var vitterlighedsvidner. Således havde firmaet Steffen Rodes arvinger problemer med toldereren i Assens i 1640. Han ville simpelthen ikke godtage sedlerne udstedt af fogderne på 3 sjællandske godser, da der manglede vitterlighedsvidner. Først

da lensmanden på Hagenskov, Jørgen Brahe, sagde god for attesterne, lod toldereren studene passere.

Det var især på de mindre hovedgårde, at opstaldningen var overladt til forpagtere, men blandt de større er der grund til at fremhæve Nakkebølle (nr. 69) i Saltinge herred. Hovedgården var ejet af Eiler Bille, og ved dennes død i 1649 kom den til Falk Gøye Henriksen til Hvidkilde, hvorefter den 1654 blev solgt til Niels Krabbe til Skellinge (Trap 13, 732). I årene 1652 og 1653 havde »sitzhaft« Augustinus Jensen opstaldningen og salget af stude på gården. Han leverede begge år 125 stude til borgmester Hans Svane i Vejle, hvilket var dobbelt så meget, som Eiler Bille plejede at producere (og han handlede kun med tyske eller slesvigske købmænd). Det er værd at bemærke, at der samme år også nævnes en Niels Pedersen som fuldmægtig på gården.

I 1655 var det Henrik Wrangel, der stod for opstaldningen og salget af 90 stude. Han var foged på Nakkebølle men var tillige siden 1647 foged på Sandholdt, der også ejedes af Niels Krabbe (sammen med svogeren Niels Trolle til Trolleholm).

Også på Hverringe (nr. 47) på Hindsholm, der til hans død i 1646 tilhørte rigsråd Knud Ulfeldt til Hellerup, hvorefter den overgik til Frands Lykke, var det i årene 1643-46 »Sitzhaftig« Christoffer Fincke, der stod for produktion og salg af

omkring 80 stude om året. Det kan måske hænge sammen med Knud Ulfeldts sygdom, at der også på Hellerup (nr. 40) var en forpagter: Jens Pedersen Krag i årene 1642-47, der som nævnt ovenfor også lejlighedsvis opstaldede på Hesselagergård.

Selv på den store hovedgård Dallund i Søndersø sogn (nr. 20), der ejedes af den dybt forgældede Ejler Høeg, var det i årene 1643-47 Henning Henningsen, der som »sitzhaftig« stod for studeproduktionen.

Godskomplekset Hasmark og Qvitzowsholm (nr. 39 og 81) i Lunde herred ejedes af Henning Qvitzow, men Hasmark blev fra 1637 bestyret af fogeden Hans Clausen. Han varetog den ikke ubetydelige studeproduktion på begge gårde indtil 1650, da Henning Qvitzow selv overtog driften af Qvitzowsholm. Dog var det i 1642 købmand Peder Olsen fra Odense, der udnyttede staldene. Han anmeldte allerede den 18. juni 1641 for lensmand Henning Valkendorf, at han ville indkøbe 60 græsøksne på Fyn, som han agtede at opstalde på Qvitzowsholm. Henning Valkendorf visiterede stalden den 19. januar 1642 og fandt, at der var opstaldet 42 stude. Endelig den 23. marts erklærede Peder Olsen at han nu havde solgt 30 øxne til Matthias Thil fra Bremen, der eksportererede dem.

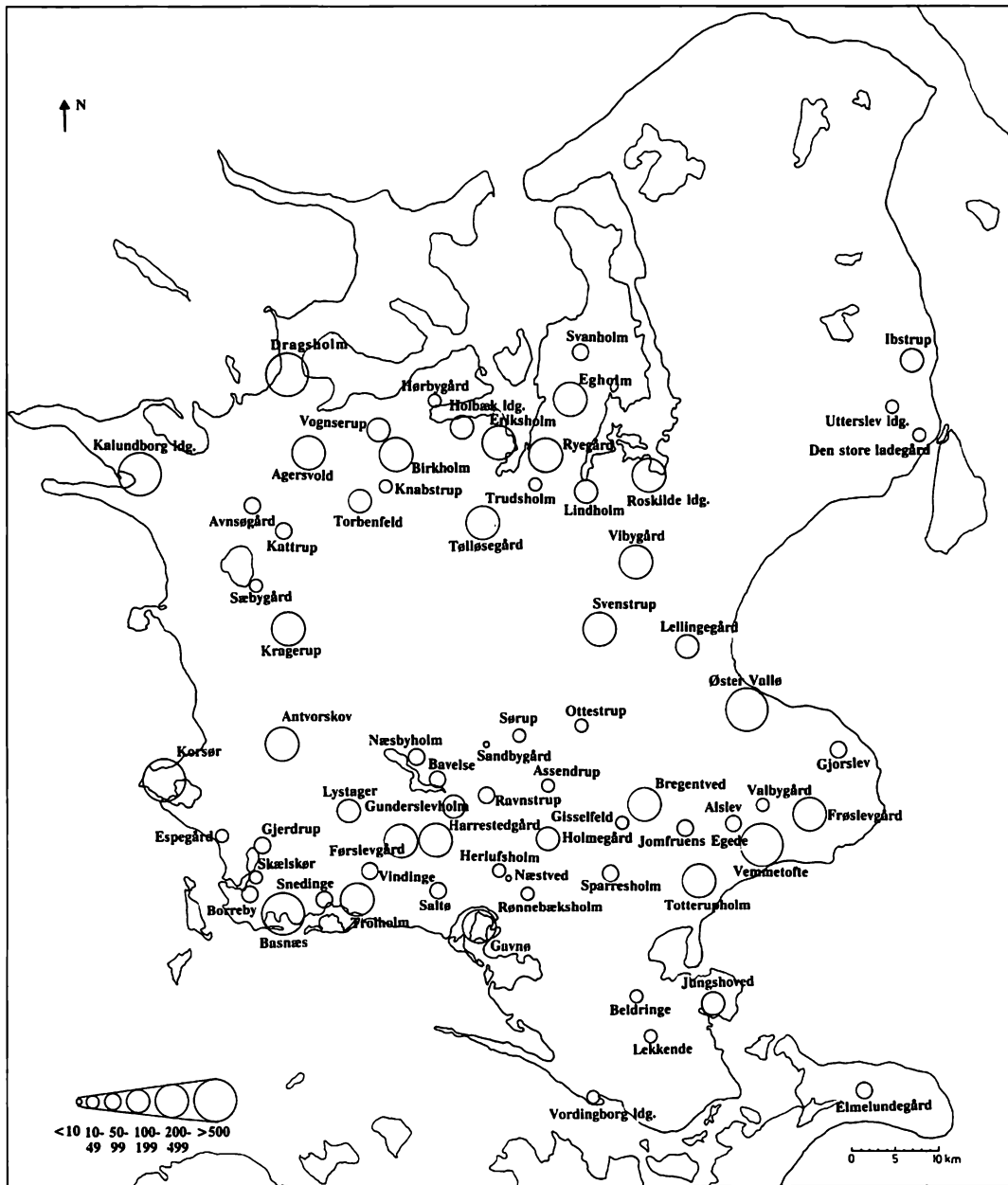
På helt tilsvarende måde fik Hans Clausen attest af ridefoged Hans Christensen

og lensskriver Oluf Olufsen på Odensegård for, at han 6. juli 1643 havde anmeldt indkøb af 51 stude på Fyn og Samsø. Disse var blevet visiteret i staldene på Hasmark og Qvitzowsholm i november 1643, og i foråret 1644 blev de så solgt til Johan Börs og Claus Meier af Bremen.

Man må således konstatere, at det adelige monopol på opstaldning af stude i nogen grad var gennemhullet dels af borgere og præster, der staldede på »eget foder« og dels af ikke-adelige fogeder og forpagtere, der for egen regning staldede på godserne. Talmæssigt spillede disse grupper dog i forhold til den adelige produktion en ganske lille rolle, og det er bemærkelsesværdigt, at der ikke er én eneste bonde eller sognepræst udenfor byerne, der nævnes i materialet.

Sjælland

Af de stude, der blev eksporteret fra Assens i årene 1640-55, var det kun ca. 13.000, der kom fra Sjælland, hvilket altså ikke er mere end godt en tredjedel af de, der kom fra Fyn. På den anden side er der god grund til at tro, at produktionen var væsentlig større, men at en del af eksporten gik andre veje end via Assens f.eks. over Rødby eller ved direkte udskibning. Punktundersøgelserne fra Vallø og Herlufsholm (s. 47 og s. 52) viser tydeligt dette. Desuden er der som nævnt (s. 67) grund til at tro, at der visse år (1647/48)

mangler regnskaber for de sjællandske stude.

Diagrammet fig. 32 viser tydeligt, at langt størstedelen af de sjællandske stude, eksporteret via Assens, var opstaldet på gårde med en ganske lille produktion, eller som kun leverede stude nogle få år.

I modsætning til Fyn var borgerne i købstæderne helt ubetydelige indenfor studeproduktionen på samme måde, som de var det med hensyn til handelen.

Ligeledes i markant modsætning til Fyn, så var det de kongelige lenslotte, som spillede den største rolle for studeopstaldningen. Langt den største bedriftsenhed, ja faktisk den største overhovedet i Østdanmark, var Kalundborg slots ladegård med ikke mindre end 1.543 stude i hele perioden (fig. 33).

Der var således helt klart tale om en meget betydelig studeproduktion, som blev forestået af lensmanden Hans Lindenov d.y., der efter 1642 også besad en del af Gavnbø (med godt 700 stude) samt på Fyn Iversnæs og en del af Tybrind med tilsammen 1.300 stude, så han har haft en ikke ubetydelig markedsandel. Hans foretrukne handelspartner såvel for Iversnæs som for Kalundborgs vedkommende var klart Otte Hey af Hütten, der aftog stu-

Fig. 31. Kort over opstaldning af stude på Sjælland 1640-1655.

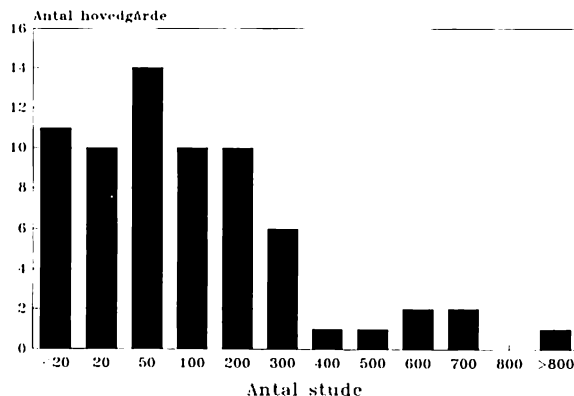

Fig. 32. Antal opstaldede stude pr. hovedgård på Sjælland.

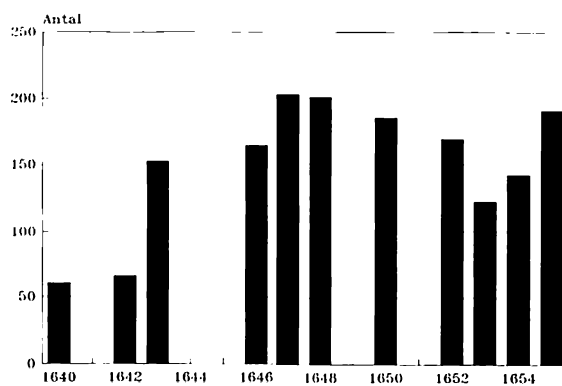

Fig. 33. Stude opstaldet på Kalundborg.

dene 1642, 1643, 1646, 1652 og 1655. Ladegården til Kalundborg (en del af det nuv. Lerchenborg) var også usædvanlig stor med en hovedgårdsmark i 1662 vurderet til 136 tdr. htk. og tilliggende bøndergods til 6.800 tdr. htk., med særdeles

fine muligheder for kvægopdræt i de græsrigge egne omkring Lammefjorden og Saltbæk Vig.

I forhold til Kalundborg rangerer de øvrige len særdeles lavt, men havde dog alligevel en betydelig produktion: Dragsholm: 709 (Christoffer Urne), Korsør: 726 (Wentzel Rothkirch), hvorimod Antvorskov og Roskilde, Lystager, Jungshoved og Holbæk lå på omkring 200 stude for hele perioden, hvilket er mistænkeligt lavt, men på den anden side er tilstrækkeligt til at erkende, at kongemagten absolut værdsatte opstaldningen af stude.

På den baggrund virker tallene fra Vallø (522) ganske betydelige og pænt harmonerende med tallene fra 1630'erne (s. 44).

Det kan uden nærmere detailstudier være vanskeligt at afgøre, i hvilken grad det var lensmændenes egne stude, der blev eksporteret, eller om det foregik for kongelig majestæts regning.

Der er ingen tvivl om, at Christian 4. var meget interesseret i kvægavl, og at han aktivt fulgte med i produktionen af staldøksne, men interessen er vanskeligt at kvantificere. Her skal blot nævnes et missive til Korfits Ulfeldt af 6/3 1640,³ hvori kongen meddeler, at han i denne vinter har ladet sætte på foder og opstalde 200 øksne, af hvilke de fleste er jyske fæ, som har kostet ham i indkøb 26 rdl. pr. par. Kongen havde først planlagt at sælge

disse til en af statsleverandørerne i København, men han skiftede mening, og lod statholderen vide, at han skal lade en af de købmænd, som har tilgodehavende at fordre hos kongen, få indvisning i disse øksne, og have i agt, at der blandt samme øksne er 140 jyske fæ.

Kongens planer for den samlede organisation af studeopstaldningen i vinteren 1640/41 fremgår af en række ordrer fra 30. juli 1640 til lensmændene:⁴

1) Hans Lindenov (Kalundborg): Han skal indkøbe 30 gode staldøksne, indbrænde dem med sit brændemærke og sende dem til Frederik Reedtz, lensmand på Vordingborg. Han skal påse, at øksene er gode og staldfærdige, så at købmanden ikke skal have grund til at forskyde dem. Pengene skal han modtage i Rentekammeret.

2) Jørgen Seefeld (Ringsted) skal købe 30 øksne i sit len og sende dem til Frederik Reedtz.

3) Henrik Hvitfeldt (Landskrona) skal købe 40 og sende dem til Niels Trolle (Roskildegård).

Til gengæld synes kongens interesse i studeopstaldningen at være kølnet radikalt efter krigen 1644/45 (jvnf. Ulriksholm s. 59). 24/8 1645 bad Wentzel Rothkirch om penge til opstaldning på Antvorskov, men Christian 4. ville ikke lade nogen opstalde okser der i år. Han ville hellere bortforpagte fodringen til dem, som vil

give mest. Samme besked fik Tage Thott.

Af de adelige godser var det største Vemmetofte med 660 stude. Gården ejedes af Holger Rosenkrantz til Dömostorp og efter hans død 1647 af enken Karen Krabbe. Holger Rosenkrantz havde bl.a. på Fyn Bramstrup, Løjtved og Skjolde-mose (nr. 15, 65 og 94 på kort 28) med til-sammen ca. 2.300 stude i perioden og på Sjælland yderligere Egholm i Voldborg herred med 300 stude, så han og Karen Krabbes godsforvalter (Niels Haarbo nævnes som ridefoged og fuldmægtig) har sikkert været særdeles kyndige i studeop-staldningens teknik. En anden af de større bedrifter var Basnæs med 600 stude, der var ejet af generalkrigskommissær Axel Arenfeldt, og Malthes Juuls Birkholm med 455 dyr. Derefter er der overhovedet ingen gårde, der leverede mere end 350 staldøksne til eksporten via Assens, og det er egentlig påfaldende, at store hovedgårde som Gavnø eller Bre-gentved ikke er repræsenteret med mere end ca. 300 stude og f.eks. Gisselfeld (Frands Lykke) med kun 54 stude.

Som et kuriosum kan nævnes, at den af Christian den 4. med så store forventninger (og omkostninger) oprettede Store Ladegård ved København⁵ i 1646 gennem Steffen Rodes arvinger leverede 40 stude til eksporten. Man ville have forventet, at ladegårdens produktion blev spist op ved hoffet eller solgt til Københavns slagtere,

men også fra avlsgården i Utterslev blev der i 1640 eksporteret 18 stude.

Skåne

Det må bemærkes, at Arent Berntsen om Skåne nævner,⁶ at »Formedelst saadan of-verflødig Eng oc Græsning tillegge Lands-ens Indbyggere meget oc herligt alle slags Qvæg, saa at deris Øxen her for de største oc beste udi Riget holdis«.

For udskibningen over Assens udgjorde studene fra Skåne helt klart et marginalt element. Man må gå ud fra, at ganske mange dyr er blevet udskibet over Ystad, men på den anden side er det også tydeligt, at visse år blev der udført store mængder stude via Helsingborg-Helsingør.

Sammenlignet med Sjælland og Fyn var der ingen helt store producenter. Blandt de større var lensslottet i Helsingborg, hvor Christoffer Ulfeldt var lensmand. Han leverede 232 stude, men dertil kom hans private godser: Råbelöv, Araslöv, Hjälmskult og Svenstorp, hvorfra der kom lige så mange.

Af de adelige producenter gjorde ikke mindst Henrik Ramel, der var hofmester på Sorø, sig gældende. Fra Viderup, Löberöd, Örtofta og Ellinge kom der i perioden i hvert fald 400 stude. Af samme størrelsesorden var produktionen fra rigsråd Tage Ottesen Thotts (lensmand på Malmöhus) gårde: Eriksholm, Lindholm og Haglösa.

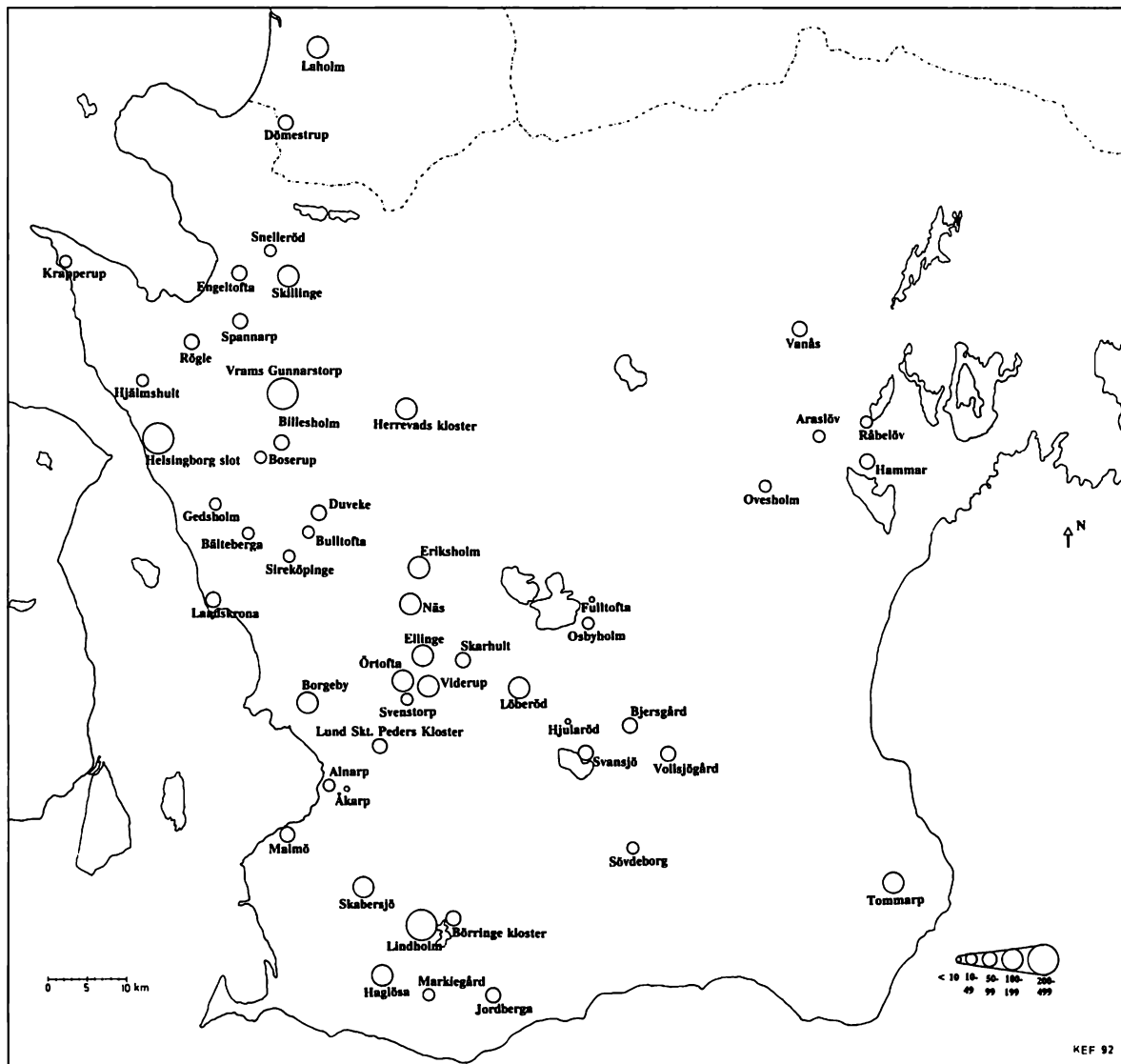

Fig. 34. Kort over opstaldning af stude i Skåne 1640-1655.

Af enkelte hovedgårde skal nævnes, at størst var rentemester og rigsadmiral Jørgen Vinds: Vrams Gunnarstorp i nordvest Skåne med 240 stude, Tage Thotts Lindholm med 238, og desuden er der grund til at nævne Niels Krabbes Skillinge med 175 dyr.

Som kortet fig. 34 viser, så var de øvrige producenter af meget begrænset størrelse. Geografisk var de spredt over hele Skåne (samt indtil 1645 det sydlige Halland indtil Laholm), men meget karakteristisk således at de lange åse: Söderåsen og Romeleåsen er tomme for hovedgårde med studeavl, hvilket jo egentlig er påfaldende, eftersom der må have været gode græsningsområder lige netop der, men de har sikkert været brugt som sommergræsgange.

Det er også påfaldende, at der ikke er markeret produktionscentre omkring Ystad, hvilket kan skyldes, at man netop derfra eksporterede betydelige mængder okser især til Lübeck.

Nils Wimarsson har beregnet,⁷ at der fra Skåne i 1655 blev udskibet 4.166 okser. Han mener, at eksporten fra Skåne af

staldokser steg fra knapt 3.000 i midten af 1630'erne til omkring 4.000 i midten af 1650'erne. Wiese har på grundlag af forskellige undersøgelser (især Wimarssons) beregnet og i tabelform angivet, hvor mange okser der fra Skåne (især Ystad) blev udført til de tyske østersøhavne i perioden 1606-1726.⁸

Af de stude, der blev udskibet fra Assens, var det i den undersøgte periode maksimalt 1.600 stude, der kom fra Skåne (i 1643), og i de følgende år var tallene langt lavere. Dette må betyde, at man i stigende grad er gået over til at udskibe studene direkte fra Skåne til forbrugere i de tyske Østersøbyer først og fremmest Lübeck. Udviklingen fortsatte markant efter 1660, hvor den nye toldgrænse mellem Helsingør og Helsingborg helt standsede oksehandelen ad denne rute.

Det kan tilføjes, at Otto Bjurling har undersøgt opstaldningen af okser i Skåne i perioden 1694-1708,⁹ hvor det viser sig, at opstaldningen på de fleste godser da ikke er markant anderledes, end den var 50 år tidligere.

Jyske studehandlere. Vignet fra Stauffenbergs kort over Ålborg amt 1728. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Handelen med stude, eksporteret over Assens

Det er et meget karakteristisk træk ved den danske studeeksport, at indtil omkring 1640 var den helt domineret af de danske købmænd, og specielt af en relativt lille gruppe store eksportører, blandt hvilke Steffen Rode markant træder frem men mere på grund af kildesituationen end på grund af forretningens størrelse.

Derudover er der grund til at bemærke, at de danske adelige sjældent deltog som eksportører af stude, og iøvrigt var det jo også forbudt for dem at eksportere flere, end de kunne opfede på deres eget foder iflg. Håndfæstningen og recesserne 1547 og 1558 (jvnf. s. 30).

De i kapitel 4 omtalte attester fra opstalderne skulle også indeholde oplysninger om, hvornår okserne var blevet opstaldet, og hvornår de var blevet »slagen af stalden« igen. Disse oplysninger giver mulighed for at vurdere, hvor lang tid det faktisk tog at drive okserne frem til Assens fra de forskellige opstaldningssteder, selv om man selvfølgelig ikke kan være sikker på, at toldbehandlingen har fundet sted samme dag, som drifterne er ankommet til Assens.

Som det fremgår af kortet fig. 35, så

var Storebælt den afgørende hindring, og det er jo ikke så mærkeligt. Fra alle dele af Fyn kunne man nå til Assens på højst 5 dage, svarende til en dagsmarch på 10 km. Fra Sjælland måtte man derimod regne med det dobbelte, og der er flere eksempler på, at okserne har været 14 dage undervejs, før de nåede toldstedet.

Om problemerne ved transporten over Storebælt vidner et missive af 21/3 1640 til Wentzel Rothkirch, lensmand på Antvorskov.¹ Kongen fortæller, at en del købmænd nu lader drive øksne, og det er at befrygte, at når de kommer til Korsør, skal færgerne være optaget af hestekøbere og prangere, så tiden derved forløber, og de af den grund ikke kan komme tids nok med deres øksne til markedet (Wedel). Derfor skal Wentzel Rohtkirch straks anordne, at øksnekøbmændene må få færgerne i Korsør, så snart de ankommer, og hestehandlerne må vente, til øksnene er kommet over.

Værre blev det tilsyneladende i 1648. Kongen gjorde gældende overfor lensmanden,² at færgemændene, som sejler med åbne både, bliver udkonkurreret af de mange smakker, der havde dæk for og

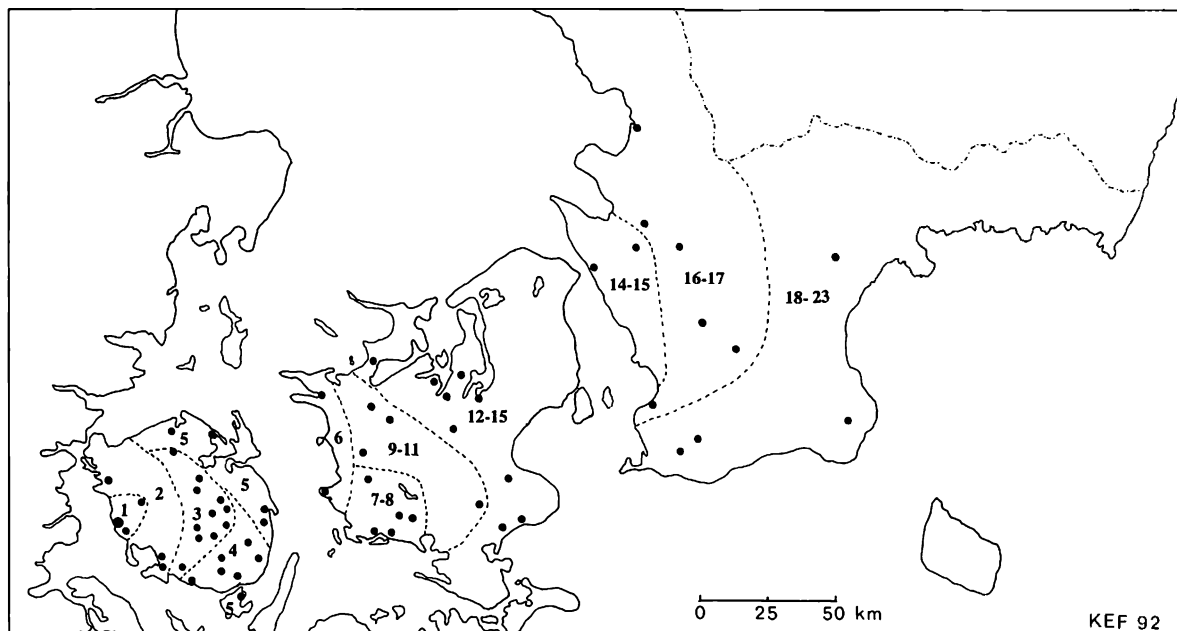

Fig. 35. Kort visende antallet af dage, som det i gennemsnit tog at drive stude til Assens.

agter men var åbne i midten, og som bruges mellem Korsør og Nyborg. Derfor rådner færgerne og en hel del oplægges, hvorved også øksenkøbmændene her i nogle af kongens provinser har lidt ikke ringe skade i deres handel, da de, når det er drivetid, ofte af mangel på skibsrum må blive overliggende længe ved færgestederne.

Derfor skal lensmanden sørge for, at ikke mere end én af de bedste og største smækker, som findes i Korsør, bruges i Bæltet, dog må man gerne bruge dem til

at fragte korn og andre varer til fremmede steder. Til gengæld skal han påminde de andre færgemænd om at beflitte sig på at have gode færger og skuder og for en billig pris, når behov gøres, at overføre både folk og kvæg til Fyn.

Der synes ikke at have været de samme problemer med overførselen fra Skåne til Sjælland, som vist udelukkende skete mellem Helsingborg og Helsingør. Det er interessant at bemærke, at man faktisk kunne transportere okser fra det østligste Skåne til Assens på kun 18 dage, hvilket

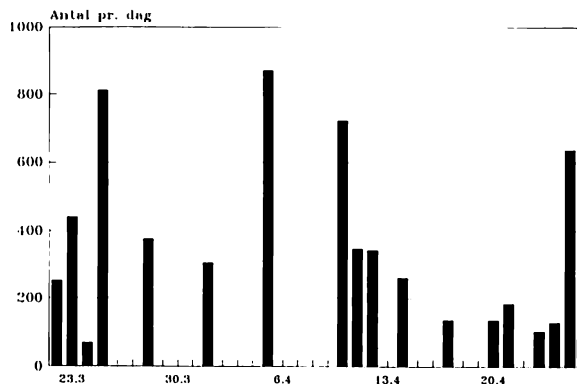

Fig. 36. Stude overført pr. dag i Assens i 1640.

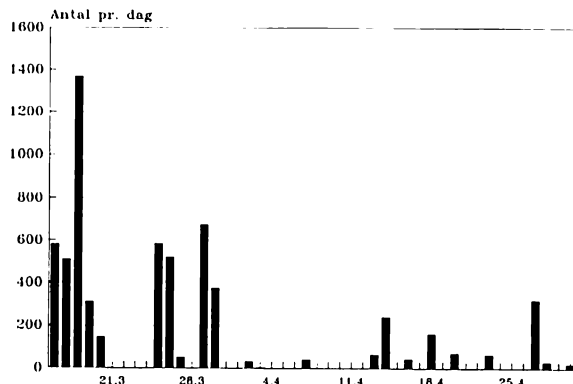

Fig. 37. Stude overført pr. dag i Assens i 1642.

vidner om en ganske effektiv organisation ved drivningen af dyrene.

En tilsvarende effektiv håndtering af toldbehandling og overførsel af stude kan iagttages i Assens.

På diagrammet fig. 36 er vist antallet øksne overført pr. dag i foråret 1640 iflg. toldprotokollen. De markerede datoer er mandage, og det er bemærkelsesværdigt, at man også om søndagen førte okser over Lillebælt. Tilmed skete den største overførsel (eller for at være helt præcis: Indførsel i toldbogen, som jo ikke behøver at være identisk med overførselsdagen) på en enkelt dag: 840 okser den 5. april, og det var selveste påskedag! Rytmen i overførslerne er meget ujævn, og det kan skyldes fejldateringer i materialet, men det kan jo også hænge sammen med, at færgerne bestemt var meget afhængige af vind og vejr.

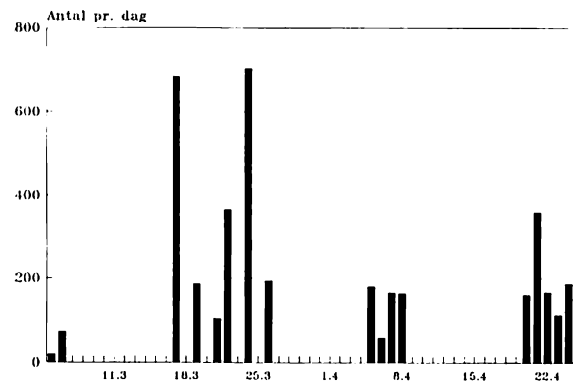

Fig. 38. Stude overført pr. dag i Assens i 1650.

For 1642 er på tilsvarende måde tegnet diagrammet fig. 37, der giver et lidt andet billede. For det første synes man at have haft meget travlt i midten af marts, således at der den 18. marts alene blev overført næsten 1.400 okser. Til gengæld synes

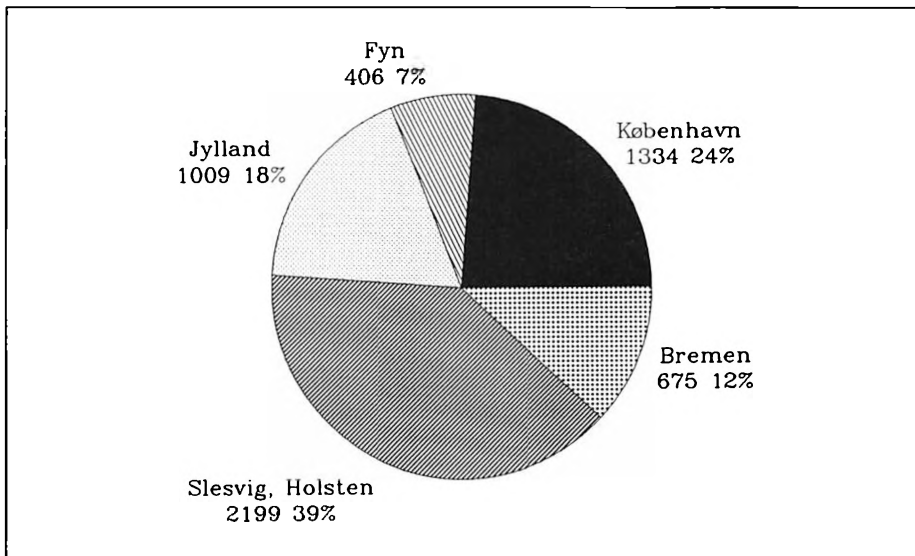

Fig. 39. Hjemsted for købmænd, der eksporterede stude over Assens 1640.

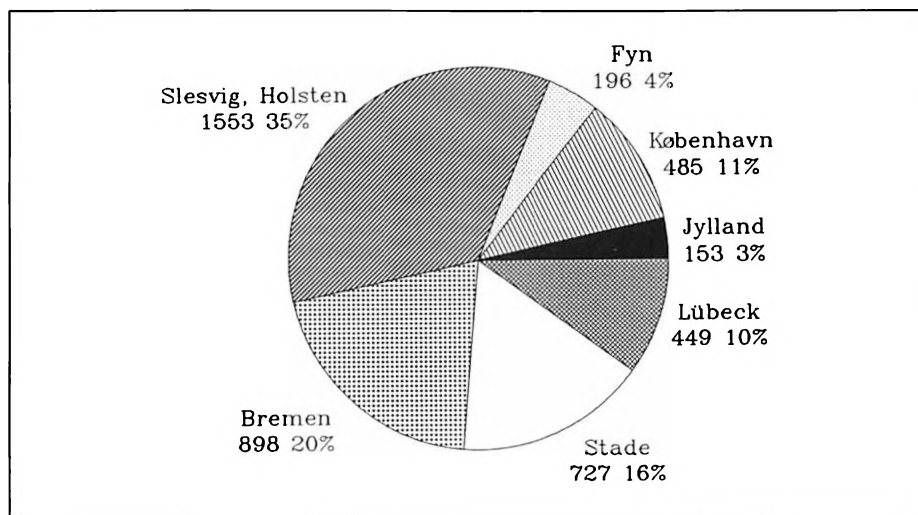

Fig. 40. Hjemsted for købmænd, der eksporterede stude over Assens 1650.

Fig. 41. Hjemsted for købmænd, der eksporterede stude over Assens 1655.

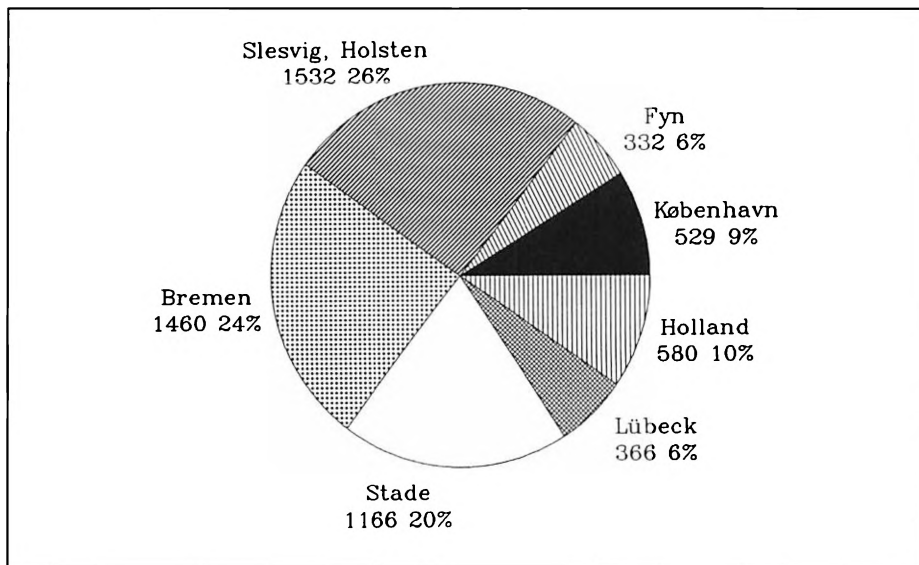
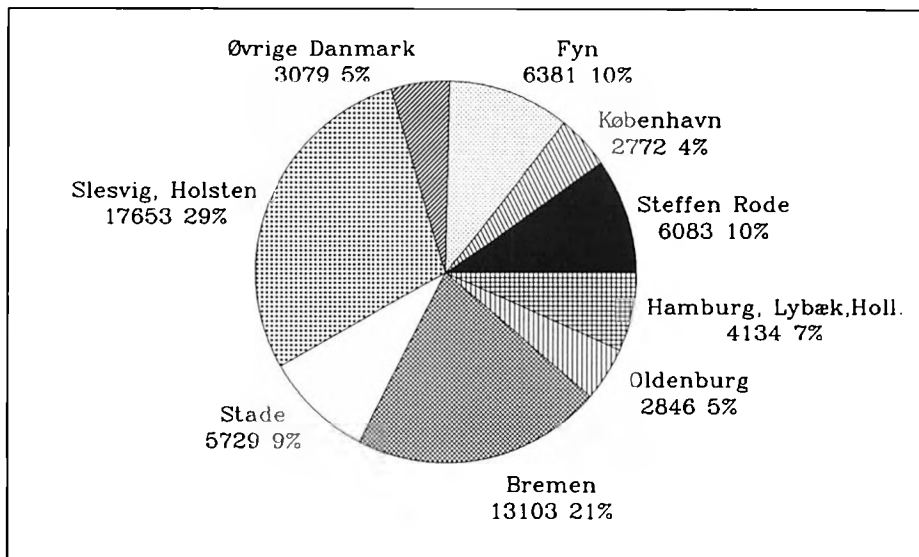

Fig. 42. Studekøbmænd, der eksporterede okser over Assens efter hjemsted. Akkumulerede tal 1640-1655.

toldere og færgemand i langt højere grad end i 1640 at have respekteret helligdagslovgivningen, således at der ikke blev overført en eneste okse i påsken (påskedag var den 10. april).

Og at dette ikke var noget tilfælde, kan ses af det tilsvarende diagram (fig. 38) fra 1650, hvor påskedag var den 14. april. Men de to største overfartsdage (fortoldningsdage) var begge søndage, nemlig den 17. og 24. marts.

Det er også interessant at bemærke, at bestemmelsen om (s. 33), at okser kun måtte udføres i marts måned, absolut ikke er blevet overholdt, og på den baggrund kan de tildelte dispensationer fra reglen vanskeligt forstås.

I protokollerne fra Assens gøres der omhyggeligt rede for, hvem der var aktuel ejer af de stude, der blev udført, og undertiden nævnes også den ledende drivers navn, hvor denne ikke var identisk med ejeren. Der var naturligvis ingen standardiserede navneformer, men det har alligevel været muligt at lokalisere de allerfleste købmænds hjemsted og tillempe en normaliseret stavemåde af deres navne, således at de har kunnet behandles statistisk fordelt på oprindelsessted, hvilket er illustreret grafisk på figurerne 39-41 for årene 1640, 1650 og 1655 og akkumuleret for hele perioden på fig. 42.

Sjællandske købmand

Steffen Rode er så ubetinget den største og mest kendte af de danske købmænd. Han stammede fra Lübeck men giftede sig med Marie, datter af landets største studehandler i begyndelsen af 1600-tallet: Anders Olufsen i Flensborg, og flyttede fra 1620 til København i sikker forståelse af, hvor vigtigt det var at være nær magtens centrum. Han blev da også en af Københavns største købmænd i Christian 4.'s tid. Efter hans død i 1638 overtog hans enke Marie firmaet sammen med de øvrige arvinger og førte det videre med stor dygtighed bl.a. takket være trofaste medarbejdere som svigersønnen Martinn Pleitius, der optræder i mange handler.

Firmaet er særlig interessant, fordi Steffen Rodes regnskabsbog for årene 1637-50 er bevaret i Det kgl. Bibliotek,³ hvoraf det tydeligt fremgår, at fortjeningen ved studehandelen var meget ringe og visse år gav direkte tab.

Året 1638 var iflg. Steffen Rodes regnskabsbog det sidste gode år, hvor oksehandelen gav et rimeligt udbytte.

Han købte dette år 747 okser i Skåne, 786 på Sjælland og 520 på Fyn, ialt 2.035 okser til en gennemsnitspris af 13 1/2 rdl. pr. hoved. Steffen Rode fik solgt okserne på markedet i Wedel for 37.348 rdl. svarende til 18.2 rdl. pr. stk., men eftersom transportomkostningerne og toldafgifterne var meget store (fra Skåne 4 rdl.,

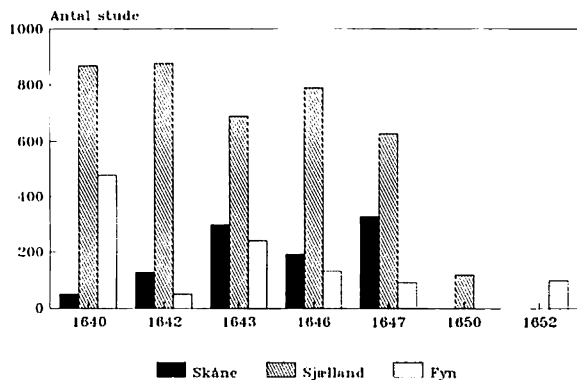

Fig. 43. Steffen Rodes eksport over Assens.

Sjælland 3.1 rdl. og Fyn 2.4 rdl. pr. stk.), så tjente han kun i gennemsnit 1 rdl. pr. okse, hvad der naturligvis var uholdbart i det lange løb.

1639 blev endnu værre med et direkte underskud på 2.662 rdl. på oksehandelen, selvom 216 okser blev udskibet direkte fra København til Holland.

I foråret 1643 eksporterede Marie Rode 1.213 okser over Assens, hvoraf de 124 havde været opstaldet på Vallø, men krigen standsede som før omtalt totalt kvæghandelen.

Den 12. april 1645 købte hun 160 staldokse for 14 1/2 rdl. stykket, som havde været opstaldet på Vallø siden den 25. november 1644 af lensmanden på Tryggevælde, Sivert Urne. På grund af krigshandlingerne kunne hun imidlertid ikke overføre dem til Fyn, så hun måtte lade

dem græsse hele sommeren igennem på Tureby Indelukke. 14 dage efter Mortensdag 1645 måtte hun så lade dem opstalde på Totterupholm, indtil de den 12. marts 1646 blev »løsslagne« af stalden og forsynet med en attest fra herredsfogden i Fakse herred kunne påbegynde vandringeren til Assens, som de nåede 12 dage senere. Med i driften på ialt 1.045 okser, var der andre 144 okser fra Vallø, der havde været opstaldet der mellem 11. november 1645 og den 14. marts 1646.

Studene fra Sjælland udgjorde mere end halvdelen af samtlige de stude, som Steffen Rode (således benævnes firmaet i det følgende) eksporterede i perioden.

Den vigtigste handelspartner på Sjælland var utvivlsomt kronen. Alene i 1640 købte Steffen Rode 300 stude fra kongelig majestæts ladegårde på Sjælland, hvor til kom 86 fra Vallø.

På tilsvarende måde stod firmaet i 1642 for opkøbet af 338 stude fra Ibstrup, Jungshoved, Antvorskov, Lystager og Vallø samt 114 fra Dragsholm.

Det er karakteristisk, at fra 1647 havde Albrecht Itzen fra København overtaget opkøbet af studene fra Dragsholm, og som diagrammet fig. 43 viser, så standsede firmaets eksport næsten helt i de følgende år.

Steffen Rode stod i periodens begyndelse for henvend halvdelen af eksporten af samtlige stude fra Skåne (i det omfang

den gik over Assens). Således kan det nævnes, at den 12. marts 1646 meddelte borgmesteren i Helsingborg og fogeden

på Helsingborg slot, at Marie Steffen Rode i Helsingborg havde ladet fortolde og overføre følgende stude:

Opstaldningssted	Ejer	Antal
Eriksholm	Tage Thott	65
Valsjögård og Svansjö	Henrik Lindenov	47
Sövdeborg og Brödda	Otte Thott	56
Borgeby	Knud Ulfeldt	20
Åkarp	Michel V. Thiehaus	4
Ialt:		192

Også på Fyn havde Steffen Rode betydelige interesser. Selvom firmaet ikke stod for opkøbet på de store lensslotte, så købte man dog i 1640 alle 170 stude, som var opstaldet på Valdemarsslot på Tåsinge. I 1643 var billedet det samme, idet man aftog 120 stude, der havde været opstaldet på Skinnerup (jvnf. s.57) sammen med de 120 på Valdemarsslot.

På Fyn var det imidlertid kun Laurids Ulfeldt på Harritslevgård, der var trofast overfor firmaet og vedblev at sælge sine okser til det: 90 i 1647 og 100 i 1652, og derefter forekommer navnet Steffen Rode ikke mere i toldregnskaberne fra Assens.

Det er helt tydeligt, at Steffen Rode og hans arvinger som så mange andre københavnske handelshuse mere eller mindre godvilligt engagerede sig i de vaklende statsfinanser i Christian 4.'s sidste regeringsår ved at yde statskassen udstrakt kredit eller direkte lån.

Det kan således bemærkes, at den 3. januar 1638 fik Rentemestrene besked på, at Sten Bille til Kærsgård, lensmand på Rugård, på Ulrik Christian Gyldenløves vegne, skulle have 482 rdl. »in specie«, som afdøde Steffen Rode skulle have betalt for øksne, som han i 1637 fik på Skinnerup. Han skulle have betalt dem til Skt. Hans 1637, men gjorde det ikke, hvorfor

pengene skal afkortes i de penge, som Steffen Rodes arvinger har at fordre hos kongen.

Året efter var situationen den samme. 8. januar 1639 fik Henning Valkendorf, lensmand på Odensegård, ordre til, at Steffen Rodes enke skulle få de staldøksne, der stod på Tåsinge (Valdemarsslot). Henning Valkendorf skulle fordre pengene i Rentekammeret af det, som kongen var blevet Steffen Rode skyldig. Det synes næsten at have været en årligt tilbagevendende begivenhed. For den 18. januar 1640 fik Tygge Brahe på Tryggvælde ordre til at Marie sal. Steffen Rodes skulle have de opstaldede øksne på Vallø, og Henning Valkendorf på Odensegård skulle udlevere hende studene på Tåsinge og på Dalum mod betaling af Rentekammeret af, »hvad Vi er hende skyldig«.

Næste dag fik Korfits Ulfeldt besked på, at Marie måtte for billig Betaling« få kongens øksne i Sjælland, Skåne og Fyn »saa og vore egne Opfødninger«.⁴

Systemet blev gentaget de følgende år: 7. februar 1641: »Sten Bille må på Rentekammeret hente betaling for 150 øksne, som dette år har været opstaldet på Skinnerup og Trellerup, og som han har solgt til Marie sal. Steffen Rodes. Pengene skal tages af det, som Christian 4. er Marie skyldig«.

Dette gav jo imidlertid problemer for fogeden på Skinnerup, som ikke kunne

betale sine udgifter ved tekniske modposter i bogholderiet, og da han tilsyneladende heller ikke kunne få pengene af lensmanden, Sten Bille, måtte han sende sin tjener først til Kolding og siden til København som berettet på s. 56. Det må have været ganske store mellemværender mellem Kronen og Steffen Rodes arvinger. I hvert fald fik Rentemestrene den 25. februar 1647 brev på at måtte afkorte Marie den told, hun skulle erlægge af 2.000 øksne (altså svarende til 2.500 rdl.) i det, hun kan tilkomme hos kongen, således at det afskrives på hendes regnskab.

Den største af de københavnske studehandlere (bortset fra Steffen Rode) var Albrecht Itzen. Han handlede kun på Sjælland og forekommer først i toldlisterne fra 1647. Albrecht Itzen var som mange andre af datidens storkøbmand indvandret fra tyskland, og han tilhørte inderkredsen af det københavnske patriat.⁵

Han handlede især med adelige, men også med kronen. Således fik han flere år de store leverancer fra Dragsholm. I alt eksporterede Albrecht Itzen i hele perioden 1.459 stude, men det er vigtigt at understrege, at disse tal jo kun gælder eksporten via Assens. Netop for Albrecht Itzen kan nævnes, at han den 27. marts 1647 fik tilladelse til at måtte udføre i år de øksne, han har købt i Sjælland, og lade

dem gå gennem Kolding, dog mod told,⁶ og dette vil sikkert sige, at han også har eksporteret øksne over Middelfart, idet han samme forår over Assens udførte 89 øksne fra Dragsholm og 202 fra Kalundborg slot. Det mærkelige er, at han overhovedet skulle have tilladelse til dette, men tilladelsen gælder sikkert dispensation til at eksportere efter 1. april (jvnf. s. 33).

I 1653 ansøgte Albrecht Itzen om toldfrihed for 600 øksne, som han dels havde fået i betaling og dels købt hos adelige »og andre godtfolk«, og samtidig eksporterede han 229 stude fra Assens, så der var bestemt gang i handelen.

Det er vigtigt at bemærke, at Itzen også eksporterede ganske mange stude fra Skåne: 204 i 1650, 166 i 1655 og 403 i 1656, der alle blev eksporteret fra Ystad.⁷

Af en vis betydning var også Cordt Hinrich Mercker dog først fra 1652. Han handlede udelukkende med private adelige på Sjælland og en enkelt handel i Skåne. Ialt solgte han 576 stude. Han var i kompagniskab med Cordt Thill i Bremen og Hindrich Clan i Hamborg, men det er ikke klart, om alle handler skete i dette kompagniskab.

Af de mindre københavnske købmænd kan nævnes Hans Mahrs, der siges at være Kongelig Majestæts glarmester med ialt 88 stude og Niels Aagesen, der i 1655 fik 69 stude fra Roskildegård. Han forekom-

mer kun dette år i toldregnskaberne fra Assens, men den 14. marts 1647 bad han om, at tolden af 1.000 staldøksne, »som han har købt på Fyn og agter at uddrive gennem Kolding, må afkortes i hans fordring hos kongen. Han vil til gengæld med det første igen på klædekammeret levere 2.000 alen klæde.«⁸ Kongen accepterede dette, mod at han lovede at levere klædet inden påske. Niels Aagesen må altså have eksporteret sine stude via Middelfart.

En lidt andet stilling havde Hermand Issenberg, der udelukkende handlede på Skåne med fortrinsstilling for Ulfeldtslægten, hvor Ebbe Ulfeldt var lensmand på Helsingborg og bl.a. ejede Ovesholm. Han forekommer udelukkende i 1643 og da med 138 stude.

Ialt handlede de københavnske købmænd i hele perioden med 2.772 stude, og det er således tydeligt, at Albrecht Itzen eksporterede halvdelen af alle disse, medens de andre købmænd (bortset fra Steffen Rode) var ret ubetydelige og kun aktive enkelte år. Det er imidlertid vigtigt at erindre om, at netop de københavnske købmænd har haft andre veje at eksportere stude end over Assens, f.eks. fra Ystad eller over Middelfart.

Fynske købmænd

De fynske købmænd spillede derimod en betydelig rolle for studeeksporten over

Assens. Ikke uventet, efter hvad der i forrige kapitel er skrevet om borgernes opstaldning, så var det især købmændene i Assens, der her var fremtrædende. Størst her var så ubetinget rådmænd Jørgen Bang, der stod for 1.150 stude. Han handlede med næsten alle adelige på Fyn og synes i 1655 at være i kompagniskab med Reiner Clausen fra Dilstedt, som formentlig ligger i Holsten.

Købmændene fra Odense spillede dog også en betydelig rolle. Af størst vægt var her Knud Knudsen, der ialt tegnede sig for 1.298 stude, og det må bemærkes, at han først startede sine aktiviteter i 1647. Hans kunder var udelukkende adelige. En anden købmand for Odense, Peder

Pedersen, er opført for 803 stude, men han forekommer kun i 1643 og 1647. Det første år er det påfaldende, at han solgte mange stude fra Sjælland, især Sparresholm og Herlufsholm.

Ellers skal bemærkes borgmester Thomas Brodersen (1600-1665). Han var i 1625 indvandret fra landsbyen Riesbriek i Sydslesvig og havde tjent sig op til at blive skriver og ridefoged på Odensegård for lensmanden Henning Valkendorf til Glorup (1628-35).⁹ Thomas Brodersen var også foged på Provstegården i Odense, der var forlenet til Just Høeg Banner til Gjorslev som Rigens kansler (til 1646, derefter til Christoffer Urne til Årsmarke). Provstegården havde en betydelig stude-

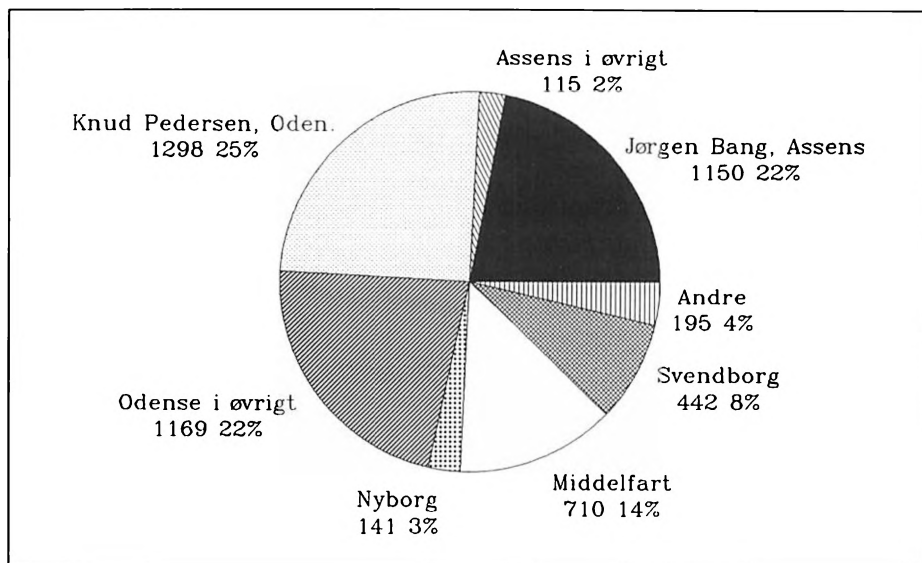

Fig. 44. Fynske købmænd, der eksporterede stude over Assens.

produktion (se fig. 28), og i flere år var det broderen Niels Brodersen fra Riesbriek, der varetog eksporten, men enkelte år klarede Thomas Brodersen det selv.

Som det fremgår af diagrammet fig. 44, så dominerede købmændene i Assens og Odense, idet de tegnede sig for 75% af studene, og det er værd at bemærke, at Jørgen Bang i Assens og Knud Knudsen i Odense tilsammen eksporterede 48% af de stude, som de fynske købmænd stod for i perioden 1640-55.

Gruppen »andre« dækker fogeder og folk, der betegnes som »sitzhaft«, (jvnf. s. 70) altså ikke-adelige personer, der på den ene eller anden måde havde brugsretten til en hovedgård, som f. eks. Jens Pedersen på Søbo og Henning Henningsen på Dallund.

Tyske købmænd

De købmænd, der kom udenfor kongeriget i snævrere forstand, er efter deres hjemsted blevet opdelt i grupper, som diagrammet fig. 42 viser.

Bremen. Det er jo helt tydeligt, at en ganske dominerende rolle i eksporten af stude over Assens spillede købmændene fra Bremen, hvorved forstås ikke alene byen men også ærkestiftet Bremen. Dette var under dansk administration ledet af hertug Frederik (3.) indtil 1643, da svenkerne besatte stiftet, og ved Den vestfal-

ske fred 1648 blev Bremen og Verden gjort til et verdsligt hertugdømme med den svenske konge som hertug.

Det er på den grund bemærkelsesværdigt, at først efter 1645 synes eksporten ved købmænd fra Bremen at udvise en markant stigning, som diagrammet fig. 46 viser.

En del af købmændene fra Bremen optrådte kun et enkelt år, men de fleste kom igen, og der er nogle få, som tegner sig for langt størstedelen af eksporten. En del af dem var i kompagniskab. Det gælder således Johan Börs og Claus Meier, der startede stærkt i 1645 med én stor samlet flok på 1300 stude, som de i dagene fra 20. marts til 2. april havde opkøbt på Fyn, og som blev overført til Jylland den 5. april. De fortsatte i 1646 men da kun

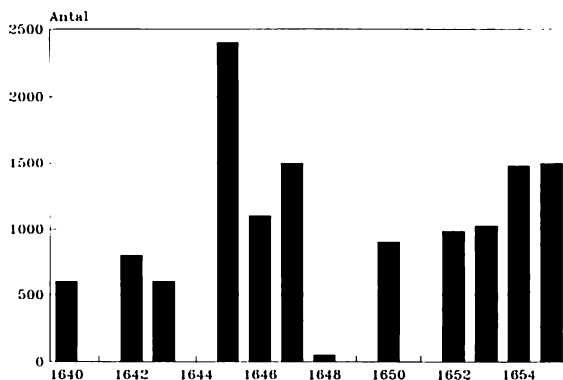
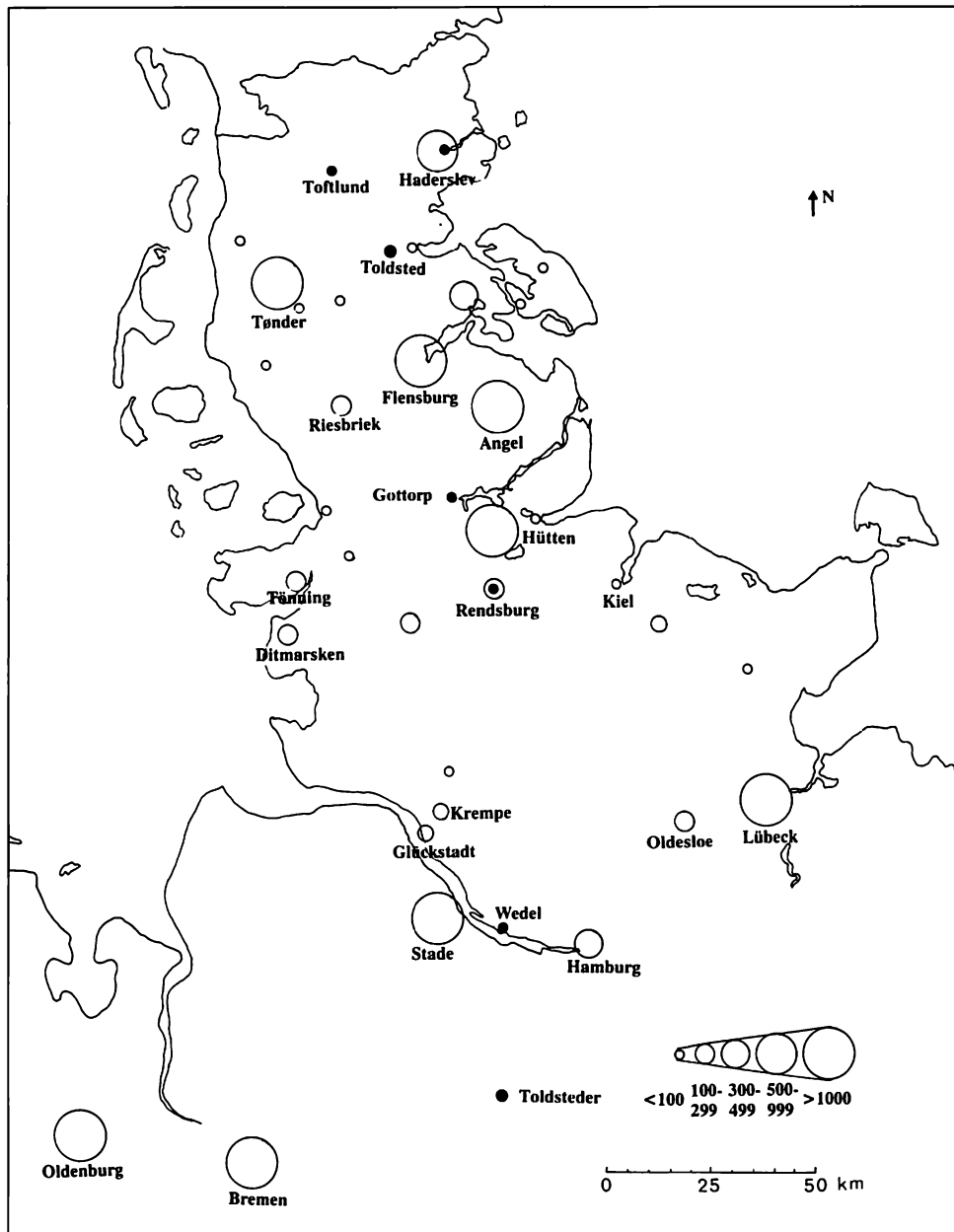

Fig. 46. Stude eksporteret af købmænd fra Bremen.

Fig. 45. Kort over hertugdømmerne, med cirkler proportionale med antallet af okser, som købmændene eksporterede over Assens.

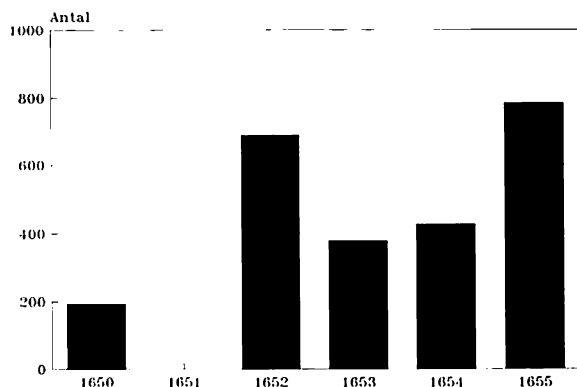

Fig. 47. Stude eksporteret af Herman Walmann fra Bremen.

med 546 okser, hvoraf halvdelen var fra Sjælland og resten fra Fyn.

Et andet firma var Mathias Thil og Christopher Slyter med 1.500 stude, og dette var endda kun i årene 1640, 1642 og 1647. En af de større købmænd var Johan Krefting med 1.512 stude. Han var kun aktiv i årene 1640, 1643, 1646, 1647 og 1652, og hans kunder var næsten udelukkende fynske godsejere. Det er muligt, at han betalte særligt godt, for det nævnes flere gange, at hans tjener Lyder Bahr har udvalgt et antal stude blandt de opstaldede, medens de resterende blev kaldt for udskud eller skudøksne.

Den største af købmændene fra Bremen var dog ubestridt Herman Walmann med ialt 2.463 stude, hvis fordeling på år fremgår af diagram 47.

Efter en tøvende begyndelse i 1650 fik han vind i sejlene i 1652 og holdt tempoet de næste par år. Det var især de fynske borgere, der var hans handelskontakter, og en meget stor del af de stude, der var opstaldet på »eget foder« i købstæderne, blev eksporteret af Herman Walmann.

Imidlertid var de fynske adelige gods-ejere talmæssigt langt større kunder, hvorimod han kun undtagelsesvis handlede med kronen. Dog købte han i 1652 188 okser af lensmand Peder Reedtz på Vordingborg, der havde været opstaldet på kronens ladegårde på Sydsjælland.

Stade. Den lille by Stade havde en i forhold til studehandelen særdeles strategiske beliggenhed ved Elbens sydbred lige over for Wedel, således at de stude, der efter at være blevet handlet på Magermarkt, skulle videre mod syd eller vest, nødvendigvis skulle færges over Elben og trave igennem Stade. Det er derfor ikke så mærkeligt, at købmændene i Stade spillede en betydelig rolle for øksnehandelen, men det er påfaldende, at det på Øerne først sker hen imod periodens slutning.

Byen, der var en del af ærkestiftet Bremen, havde traditionelt tætte kontakter med Danmark ikke mindst i perioden 1634-45, men dette blev afbrudt i foråret 1645, da svenskerne under Königsmarck besatte byen. Stade blev af svenskerne gjort til hovedstad i det nyoprettede her-

tugdømme Bremen-Verden, og købmændene må have haft mulighed for intensivere handelen på Danmark.

Af de knap 6.000 stude, der eksporteredes af købmændene fra Stade i hele perioden, tog Hans Föls sig af de 500. Han kom troligt hvert år og købte ca. 100 stude på forskellige fynske hovedgårde. Han er typisk for købmændene fra Stade: Der er mange forskellige og ofte kun med små flokke, men de kommer igennem en årrække, og desuden var de hyppigt forbundet i kompagniskab, givetvis mere end kilderne fortæller.

En af de større var Johan Meier, der eksporterede ialt 1.800 stude fra fynske herregårde. Han var visse år i kompagniskab med Jürgen v. Sprechelsen, der igen samarbejdede med Jürgen Schumacher, der selv eksporterede 1.000 øksne.

Meget illustrativ for udviklingen er hovedgården Hollufgård lige øst for Odense, der ejedes af slægten Marsvin indtil 1638, da Karen Marsvin ægtede Henning Pogwisch.

I 1640 var det Steffen Rodes arvinger, der varetog opkøbet af de opstaldede øksne, men efter Tørstenssonkrigen var mønstret ligesom på Ulriksholm (s. 59) helt forandret. Der var nu tale om, at 3 fynske købmænd: borgmester Claus Madsen fra Middelfart, rådmænd Hans Aufdiener ligeledes fra Middelfart og den odensean-

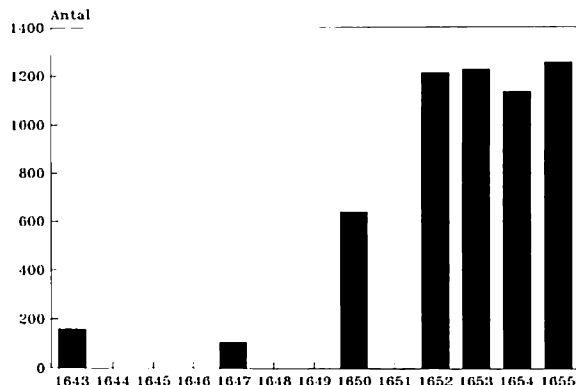

Fig. 48. Stude eksporteret af købmænd fra Stade.

ske storkøbmand Knud Knudsen lejede stalden af Henning Pogwisch og købte foderet af ham og lod opstalde græsøksne, som de selv havde købt (forhåbentlig på lovlige markeder) af bønderne. Det følgende forår eksporterede de så selv studene. Dette var kun lovligt, hvis de ved toldstedet kunne dokumentere, at det var på adeligt (eller deres eget) foder, at studene var blevet opfedet. Men eftersom de var forsynede med Henning Pogwisch egenhændige attester, så gik alting sikkert glat igennem.

Efter 1650 skiftede situationen så igen. Nu var det ligesom på så mange andre fynske hovedgårde købmænd fra Bremen eller Stade, der stod for eksporten.

År	Købmand	Hjemsted	Antal	Afg	Assens	Haddelev
1640	Steffen Rodes arv.	København	50	23/3	5/3	
1647	Claus Madsen	Middelfart	40	21/3		
1647	Knud Knudsen	Odense	30	21/3		
1647	Hans Aufdiener	Middelfart	30	24/3		
1650	Diderich Duntzen	Bremen	44	21/3	24/3	24/3
1652	Herman Walmann	Bremen	68	26/3	28/3	
1653	Pieter Mercken	Stade	5	14/4	14/4	16/4
1654	Johan Meier	Stade	62	9/4		
1655	Pieter Mercken	Stade	52	22/4		
Ialt:			381			

Stude opstaldet på Hollufgård eksporteret over Assens.

Slesvig. Studekøbmændene fra hertugdømmet Slesvig udgjorde den største enkeltgruppe af eksportører, både hvad angår antallet af stude og antallet af købmænd.

Det er dog karakteristisk, at af de 56 enkeltpersoner eller firmaer, der eksporterede stude fra Assens, så havde halvdele under 50 dyr hver, og 20 havde tilmed

under 25 stude. Til gengæld kom den største af samtlige studekøbmænd: Otte Hey af Hütten med 9.225 stude også fra Slesvig. De allerfleste af studekøbmændene, der boede i Slesvig, var altså ganske små og næppe særligt professionelle, og det er da også meget markant, at mange af dem boede på landet, som kortet fig. 45 viser. De var nok bønder, men dog så-

dan at de tilhørte det selvejende bondearistokrati. De slesvigske købmænd har således en helt anden struktur, end købmændene fra de øvrige regioner.

Der kom selvfølgelig også købmænd fra byerne i Slesvig. Tønder var helt afgjort den mest betydningsfulde, idet købmænd herfra eksporterede 1.350 stude. Den største af købmændene var rådmænd Christen Thomsen (død 1669) efterfulgt af rådmænd Berendt Ubbing, der dog døde allerede i 1652.¹⁰

Ligesom i 1500-tallet spillede Flensborg stadigvæk en vis rolle med 1.035 stude, hvoraf Johan Holst stod for halvdelen. Købmændene i Haderslev havde også andele i handelen med knap 700 stude. De største var Hans Winche og rådmænd Jost Lauenstein (d. 1669). Også embedsmændene på Haderslevhus var aktive handlende lige fra husfoged Jørgen Hansen, amtsskriver Claus Meiland til oldfruen Ancken, der dog kun eksporterede 2 stude, men alligevel !

I betragtning af byens beliggenhed ved oksevejen er Rendsborgs 250 stude et påfaldende lille antal, hvilket også må siges om Åbenrå med kun 50 stude udført af rådmænd Peder Andersen. Dertil kom dog husfogeden Hans Callisen (d. 1663), der også forpagtede Hellevad vandmølle og den store gård, »kancelligodset« Høgebjerg i Løjt sogn.¹¹

Blandt bondekøbmændene tegner der

sig især 2 områder: Als og Angel. På Als kan nævnes Hans og Carsten Jørgensen fra Lysabild sogn samt Christen Grubbe, der boede i Sjellerup i Egen sogn.

Landskabet Angel var i denne henseende dog langt mere betydningsfuldt med 1.237 stude fordelt på 7 købmænd, der indgik i forskellige former for kompagniskab. Desværre har det ikke været muligt nærmere at lokalisere eller identificere de pågældende købmænd.

Af andre købmænd skal fremhæves Hans Nissen (1590-1645)¹² (22 stude), der var herredsfoged i Slogs herred og som ejede frigården Hajstrupgård i Bylderup sogn. Han drev oksehandel i stor stil, og havde allerede i 1617 opstaldet staldøksne på Åbenrå ladegård om vinteren mod at betale 315 rdl. i foderpenge. En ganske lignende type købmænd var Ahrend Hennings Fischer (86 stude), der boede på gården Hestholm lige syd for Tønder, og som var digegreve.

Ligeledes i den vestlige del af Slesvig boede Niels Brodersen nemlig i Riesbriek i Nørre Haksted sogn mellem Flensborg og Bredstedt. Han stod for eksporten af 145 stude, hvoraf langt størstedelen kom fra Provstegården i Odense, der som nævnt (s. 73) blev bestyret af hans broder: borgmester Thomas Brodersen.

Den slesvigske »studematador« Otto Hey (eller mere korrekt Otto Heye) af Hütten kaldes oftest i toldsedlerne: »Erlig

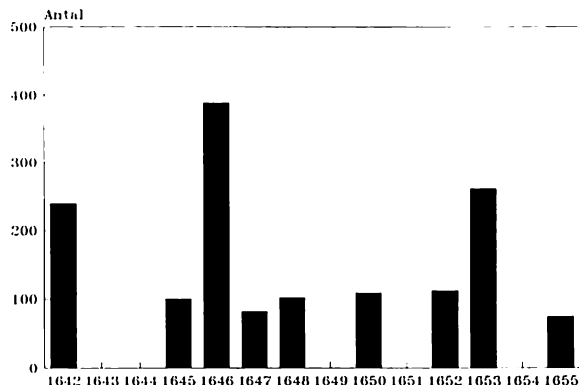

Fig. 49. Rantzausholm. Stude købt af Otte Hey.

og velfornemme Købmand Otte Hey zidtzhaftig auf Herdtz Lyten i Holsten« og et andet sted »boendis paa hans fyrstelig naade Hertug Frederich af Holstein hans gaard Hütten«. Han var 1655 forpagter af Hüttenhof under hertugen af Gottorp, og blev 1661 amtsskriver i Hütten, men døde året efter.¹³ Det græs- og skovrige område Hüttener Berge ligger mellem Slesvig og Eckernförde få km fra oksevejen, så der har både været en naturlig basis for oksehandelen og en særdeles strategisk beliggenhed.

Langt den største del af Otte Heys kunder var fynske adelige, idet han kun undtagelsesvis købte stude på lenene. Han havde således næsten monopol på at købe studene på Rantzausholm (Frands og Kaj Lykke) (fig. 49).

På Sjælland handlede han derimod næ-

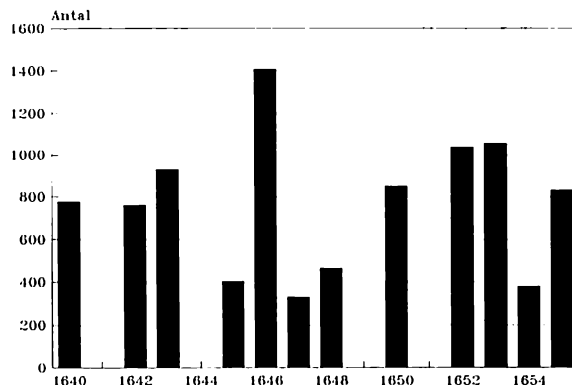

Fig. 50. Otte Hey's eksport fra Assens.

sten udelukkende med kronen, hvor han var f.eks var regelmæssig aftager af studene på det meget store opstaldningssted Kalundborg slots ladegård.

I løbet af den undersøgte periode udviklede Otte Heys eksportvirksomhed over Assens sig, som det fremgår af fig. 50.

Det er tydeligt, at der var store udsving i mængden af eksporterede stude, og selvom enkelte år med lave tal som 1645 og 1647 kan forklares med krigen og manglende kilder, så er det umuligt at forstå de lave værdier for 1648 og 1654.

Ved en sammenligning med Steffen Rodes eksporttal (fig. 43) er det til gengæld tydeligt, hvordan Otte Hey faktisk overtager Steffen Rodes markedsandel efter 1649.

For nærmere at illustrere handelen skal

i det følgende undersøges, hvordan Otte Heys aktiviteter med eksport af ialt 930 stude forløb i et enkelt år, nemlig 1643.

Otte Hey startede året meget tidligt, nemlig allerede den 25. februar, hvor han overførte 148 stude, som han 2 dage tidligere havde købt af Falck Gøye på Hvidkilde samt 8 stude fra borgere i Assens. Han var tilbage i Assens allerede den 16. marts med ialt 168 stude. De 150 stammede fra en ny handel med Falck Gøye men denne gang med stude, der indtil den 13. marts havde været opstaldet på Vedtofte og Krengerup på Vestfyn. Dertil kom 12 stude, som borgmester Claus Frederiksen i Odense havde haft opstaldet på sit eget foder, samt 6 stude fra Fraugdegård.

Hovedeksporten fulgte med en stor drift på ikke mindre end 540 dyr, som blev overført fra Assens den 26. april. Af disse var de 120 købt af Axel Arenfeldt på Basnæs i Sydsjælland, hvorfra de var afgået den 20. april, samtidig med at han havde købt 152 på Kalundborg slot. Dertil kom en ny handel med Oluf Daa på Fraugdegård, men denne gang på 66 stude. I flokken var endvidere 80 dyr fra Otte Scheel på Broholm i Gudme herred (afgået den 23. april) samt 100 stude fra Jørgen Brahes hovedgård Brahesborg, som, da den lå lige uden for Assens, var forladt samme dag, som dyrene blev overført til Jylland.

Helt mod sædvane kom Otte Hey tilbage til Assens med 66 stude den 3. maj. Dem havde han købt af Henrik Podebusk på Kørupgård.

Det er vel tvivlsomt, om Otte Hey har været med på alle disse rejser. I nogle tilfælde står der i hvert fald direkte i protokollen, at det er Otte Heys tjener, der eksporterer, ligesom rådmand Peter Andersen i Åbenrå siges at handle på Otte Heys vegne.

Det var ikke alene borgere, embedsmænd og selvejerbønder i hertugdømmene, der handlede med danske stude, også den højeste adel gjorde det, og i modsætning til danske adelige, der efter 1536 ikke måtte udføre andre øksne, end de der var staldet på deres eget foder, var dette tilladt for hertugdømmernes adel, eller også fik de en særlig tilladelse. Gruppen tegner sig ganske vist kun for 1.533 stude, men er jo som socialhistorisk element ganske interessant.

Den største af de adelige studehandlere var oberst og kgl. råd Claus Ahlefeldt, men det drejede sig nu kun om 300 stude, der blev købt på Løgismose, Odensegård og Glorup i 1646.

Af samme størrelsesorden var mængden af stude, som blev eksporteret af Hans Ahlefeldt til Gråsten ved hans fode: Hans Lauridsen, der var bestyrer på ladegården Fiskbæk i Adsbøl s. (Lundtoft herred).

Ellers skal kort nævnes Frederik Ahlefeldt til Søgård, Poul og Breide Rantzau samt Caspar v. Buchwald, amtmand over Segeberg amt.

Den sidstnævnte fik 31/1 1646 direkte bevilling på at måtte udføre 70 heste og 100 øksne fra Danmark, dog mod at svare told, og i foråret 1647 udførte han 54 øksne, der havde været opstaldet på Hindsgavl.

På tilsvarende måde fik Frederik von Buchwald 4/12 1648 lov til fra Danmark at udføre 100 øksne og i 3 år så meget »ungt fæ«, som han kan tillægge og opføde på sin gård, Nedergård, på Langeland.

Holsten. De holstenske købmænd spillede en ubetydelig rolle sammenlignet med de slesvigske, idet de kun tegnede sig for 1.260 stude i hele perioden.

Købmændene var fordelt på de holstenske byer: Oldesloe, Kiel, Krempe, Glückstadt, Wedel og Preetz.

Den største af købmændene var Jochum Barchstedt fra Oldesloe, der ligger strategisk godt mellem Hamburg og Lübeck, og også fra Kiel var der et par betydende købmænd.

Oldenburg. I grevskabet Oldenburg var der ligesom i de andre områder langs den sydlige del af Nordsøkylen et meget stort kvægopræt og følgelig også stor handel med kvæg. Da det tilmed lykkedes for

grev Anton Günther at holde sit lille land uden for 30-årskrigenes rædsler, er det egentlig ikke så mærkeligt, at købmændene fra Oldenburg spillede en betydelig rolle for handelen med stude i Østdanmark med en samlet eksport på næsten 3.000 dyr.

Det mest bemærkelsesværdige ved dette forhold er, at de oldenburgske købmænd stod for næsten halvdelen af eksporten af stude fra Skåne (1.850 af de ialt 4.507 stude).

Selveste grev Anton Günther tegnede sig for en eksport af 554 stude. Dette skete dog som en eneste drift i marts 1652, hvor grevens fuldmægtig, Diderich Hattersen, indkøbte stude fra Harrestedgård, Vindinge, Holbæk slot, Svenstrup, Gunderslevholm, Troldholm, Næsbyholm og Bavelse (alle på Sjælland).

Ellers er handelen præget af et lille antal købmænd: Hermand Cortzen & Diderich Hattersen: 583 (alle fra Skåne), Jürgen Kouspun: 295, Jürgen v. Kauen: 1.025 og Jürgen Clausen: 378.

Lübeck. De lybske købmænd spillede stadigvæk en vis rolle i studehandelen i Østdanmark, og i virkeligheden var denne større end materialet fra Assens giver indtryk af, eftersom man må antage, at de har stået for en del eksport fra Ystad og Rødby direkte til forbrugerne i Lübeck.

Det er endvidere tydeligt, at de enkelte

købmænd var involveret i komplicerede kompagniskaber med hinanden, således at det er umuligt at vurdere den enkeltes andel.

Fremtrædende var dog købmanden Asmus Grebesmühlen, der ofte nævnes sammen med Heinrich Berns, Peiter Kröger og Heinrich Piber. De lybske købmænd handlede udelukkende med de fynske godsejere.

Øvrige områder. Udover disse specielt nævnte lokaliteter skal for fuldstændighedens skyld kort nævnes, at der fra her-tugdømmet Berg ved nedre Rhin op-trådte en købmand: Jürgen v. Scheuen, der i 1643 udførte 250 stude, ligesom der også forekommer en enkelt købmand fra Lauenburg.

Ellers er der kun grund til at fremhæve købmanden Heinrich Klarm fra Hamburg, der i 1654 udførte 314 skånske stude. Det kan faktisk undre, at der ikke var flere købmænd fra Hamburg, der var involveret i denne handel.

Dette så meget mere, som der 7/11 1644 blev givet bevilling til Willum Kegel af Hamburg med consorter til at opkøbe og udføre 3.000 øksne til foråret, når drivetid er. De agter at købe dem hos kansler Christen Thomesen Sehested til Stovgård, øverstesekretær Iver Vind til Nørholm, staldmester Arent v. Kula, lensmand på Dalum kloster og andre adelige. Samme

dag blev der givet bevilling for Frantzoes Bengert og medconsorter til at tilforhandle sig 1.000 staldøksne hos de samme, men når disse nævnte ikke optræder i toldregnskaberne i Assens, er forklaringen sikkert den, at krigshandlinger som tidligere omtalt helt standsede handelen.

Fra *Holland* nævnes hen mod periodens slutning 2 købmænd med ialt 1.000 stude. Det var dels en Egbert Jansen af Holland, der udførte 50 stude fra Sjælland samt Jens Andersen af »Wesop« i Holland, der i 1654 og 1655 eksporterede 950 fynske stude især fra Anders Billes godser. Det er vel tvivlsomt, om Jens Andersen virkelig har været hollænder, men under alle omstændigheder er der intet, der tyder på en stærk hollandsk ekspansion indenfor eksporten af stude fra øerne på samme måde, som der er tegn på i eksporten fra Nørrejylland.¹⁴

Ved en samlet betragtning af figurerne 39-41 ses en tydelig udvikling i købmændenes hjemsted. Medens endnu i 1640 1/4 af alle de øksne, der blev eksporteret fra Assens, tilhørte købmænd fra København, så var denne andel reduceret til 9% i 1655. Endnu værre var det med de jyske købmænd, der fra en andel på 18% i 1640 var helt ude af billedet i 1655, hvorimod de fynske købmænd nogenlunde holdt stillingen.

Det vil med andre ord sige, at de danske købmænd (d.v.s. fra kongeriget) gik fra en andel på 50% af samtlige okser i 1640 til kun 15% i 1655. Tydeligere kan det vist ikke vises, hvilken katastrofal udvikling for de danske kvægekseportører disse 15 år repræsenterer.

Faktisk er det lige så tydeligt, hvem der løb med gevinsten. De slesvigske og hollandske købmænd gik noget tilbage, men

købmændene fra Bremen steg fra 12% i 1640 til 24% i 1655, og regner man Stade med til (hertugdømmet) Bremen, så bliver stigningen fra 12% til 44% af samtlige eksporterede øksne i 1655.

Som nævnt ovenfor, så viste de hollandske købmænd deres indflydelse ved periodens slutning, men endnu i 1655 var de dog kun kommet op på at eksportere 10% af studene fra Assens.

Eksporten over Ribe

Ribe havde som nævnt tidligere en meget central betydning for den danske eksport af okser, men også i produktionsleddet og i den indre danske handel med kvæg spillede borgerne i Ribe en helt særlig rolle.

I slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet var Ribe sammen med Kolding med deres store efterårsmarkeder centrene for den danske okseeksport, men denne funktion blev gradvist forskubbet til Wedel i takt med, at eksporten af græsøksne ophørte og blev forbudt (jvnf. s. 25).

Ribe havde en ejendommelig beliggenhed nærmest som en kongerigsk »enklave« i hertugdømmet Slesvig (jvnf. kortet fig. 51) en mil syd for grænsen mellem kongeriget og hertugdømmet ved Kongeåen, selvom der aldrig var tvivl om, at byen som sådan lå i kongeriget. De omgivende dele af Slesvig tilhørte da også den kongelige del: Haderslev amt. Dette var naturligvis med til at give Ribeborgerne nogle helt specielle muligheder.

I 1560¹ fik de borgere i Ribe, der avlede foder i Hvidding herred i Slesvig syd for Ribe (mellem Hvidding og Skærbæk), tilladelse til at uddrive så mange øksne, som

de kunne opstalde på samme foder. Dog naturligvis mod at betale told deraf.

Dette hævdede borgerne i 1603 var ensbetydende med, at de »altid« havde haft ret til at opstalde græsøksne på foder hos kronens og Ribe domkapitels bønder i omegnen af Ribe samt på deres eget foder. De fik tilmed en kongelig bekræftelse på denne fortolkning, men det blev understreget, at tilladelsen ikke gjaldt opstaldning hos andre undersåtter i hertugdømmet.²

Ydermere havde Ribes borgere siden 1522 haft ret til at opkøbe såvel græsøksne som staldøksne direkte hos bønderne i store dele af Jylland, og i modsætning til alle andre byer bevarede de denne ret selv under de skærpede vilkår omkring 1640.

For Ribes vedkommende gav forordningen af 8. juni 1639 (jvnf. s. 36) forståeligt nok anledning til problemer. I et misive til Gregers Krabbe af 1/3 1640 blev det understreget, at borgerne i Ribe fra gammel tid har haft privilegium på overalt i Ribe stift inkl. Ålborghus len og Vendsyssel at måtte købe staldøksne der, og på at måtte sætte øksne på foder hos

kronens og kapitlets bønder omkring Ribe og deres eget foder, jvnf. kongens udstedte brev af København 27/6 1603. Kongen var heldigvis ikke sindet at ændre deres privilegier, så Ribe fik et ekstra kongebrev dateret 6. april 1640 om, at borgerne fortsat hos bønderne måtte indkøbe stald- og græsøksne i Vendsyssel og hele Riber stift. Rigsrådet protesterede, og ved et nyt brev af 28. oktober 1641 fik Ribeborgerne reduceret deres studehandel til kun at omfatte 500 staldøksne, som de måtte købe i Vendsyssel og Riber stift og sætte på foder.³

Takket være et usædvanligt kildemateriale er det muligt nærmere at analysere, hvordan Ribeborgerne faktisk udnyttede disse rettigheder og samtidig få et indtryk af en del af produktions- og handelsstrukturen med øksne i Jylland omkring 1640.

Den største kildegruppe er havnekæmnerregnskaberne for Ribe, idet der før udskibning for hver okse skulle betales 1 sk. af danske købmænd og 2 sk. af udlændinge. På dette grundlag har Ole Degn for årene 1569-70 og 1596-1660 foretaget en grundig analyse af udskibningen af øksne fra Ribe, især med henblik på købmændenes hjembyer og i betragtning af bogens hovedsigte naturligvis med en særlig detaljeret analyse af øksnekøbmændene i Ribe.⁴

Skibene kunne ikke sejle ind til byen, men okserne blev drevet ud i vandet ved

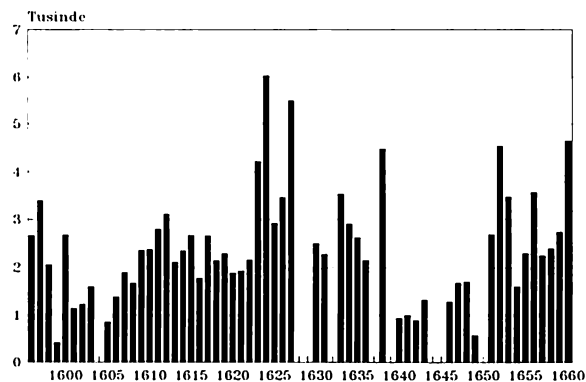

Fig. 52. Søværts eksport af okser fra Ribe. Tal fra Ole Degn, 1981, bd. 2 tabel 17.

Hvidding Nakke ved ebбетid og derfra hejst om bord i skibene. De fleste skibe var hollandske, men også mange købmænd fra Ribe deltog med egne skibe. På de enkelte skibe kunne der transporteres omkring 50 okser, men nogle få skibe kunne tage op til 80 okser.

Idet der generelt skal henvises til Ole Degns fremstilling, skal der her blot nævnes (jvnf. fig. 52), at de fleste år indtil 1623 var der en søværts eksport fra Ribe på omkring 2.000 okser. Under kejserkrigen 3-dobledes dette tal, hvilket klart skyldes, at landevejene var meget usikre som følge af krigshandlingerne, hvad der naturligvis gjorde søtransporten ekstra attraktiv. Selv om eksporten var helt lammet i 1628 og 1629, kom den hurtigt i gang igen efter krigen på samme niveau

som før 1623. Til gengæld er tallene påfaldende små i 1640'erne: Kun omkring 1.000 okser, og i 1644 og 1645 under Torstensson-krigen lå handelen helt stille. Efter 1651 kom man igen op på henved 3.000 dyr årligt, og det er meget bemærkelsesværdigt, at under Karl Gustav-krigen fortsatte eksporten uhindret, ja selv under den svenske besættelse af Jylland var der en ganske betydelig eksport over Ribe, idet det mærkeligt nok under krigen var tilladt at udføre staldøksne men derimod ikke andre fødevarer.

Havnekæmnerregnskaber tillader også en analyse af købmændenes hjemsted, hvilket er grafisk fremstillet for året 1638 på fig. 53. Det er tydeligt, at Ribe købmændene var meget dominerende med næsten 50% af eksporten, og at blandt Ribes borgere stod borgmestre og rådmænd igen for næsten halvdelen. Blandt de jyske købstæder, var det kun Ålborg, der for alvor eksporterede større mængder. Gruppen »Andre« repræsenterer først og fremmest 650 okser, hvor det ikke har været muligt at fastslå købmandens hjemsted samt en enkelt adelig eksportør.

Som det fremgår af fig. 53, så var de hollandske købmænds andel af den søværts eksport ikke særlig betydelig før 1650. Men da begyndte den til gengæld at stige meget betydeligt, og under krigen stod hollænderne for mere end halvdelen af den samlede søværts eksport fra Ribe.

Havnekæmnerregnskaberne oplyser kun om købmændenes hjemsted men ikke om oksernes oprindelse. Det er derfor et enestående held, at der som bilag til lensregnskabet for Riberhus len 1640/41 er bevaret dels en protokol: »Angiffning paa Øxen som er fortoldet i Ribe Anno 1641«, som er påskrevet »Er med Tholdernes bogh og hoesligende zeddeler rett confererit. Hendrich Nielsen,« og dels en pakke med sedler: »Beuissier paa Øxen som er fortholdet i Ribe 1641.« Sedlerne er nummererede, og numrene passer med protokollens numre.

Sedlerne har form af breve fra den pågældende købmand til lensmanden over Riberhus len med ansøgning om, at studene må blive fortoldede, i modsætning til de tilsvarende sedler i materialet fra Assens, der ikke er rettet til nogen bestemt. Der er altid et bilag til brevet helt svarende til attesterne fra Assens med anvendelse af de samme formler og udstedt af en adelsmand eller dennes fuldmægtig, hvis okserne har været opstaldet på en hovedgård, men hvis okserne har været opstaldet hos bønder (hvilket kun købmændene i Ribe havde ret til, jvnf. s. 31) foreligger der kun købmandens ansøgning. I de tilfælde, hvor okserne havde været opstaldet hos borgere i en købstad, er brevet gerne fra den lokale lensmands foged, der attesterer, hvem der haft haft studene på stald, og at reglerne i forord-

ningen af 8. juni 1639 (jvnf. s. 36) er overholdt. Det er iøvrigt tankevækkende, at bestemmelserne i det åbne brev af 29. november 1641 (s. 37) om myndighedernes visitation af borgernes stalde, faktisk allerede synes at have være praksis her i foråret 1641.

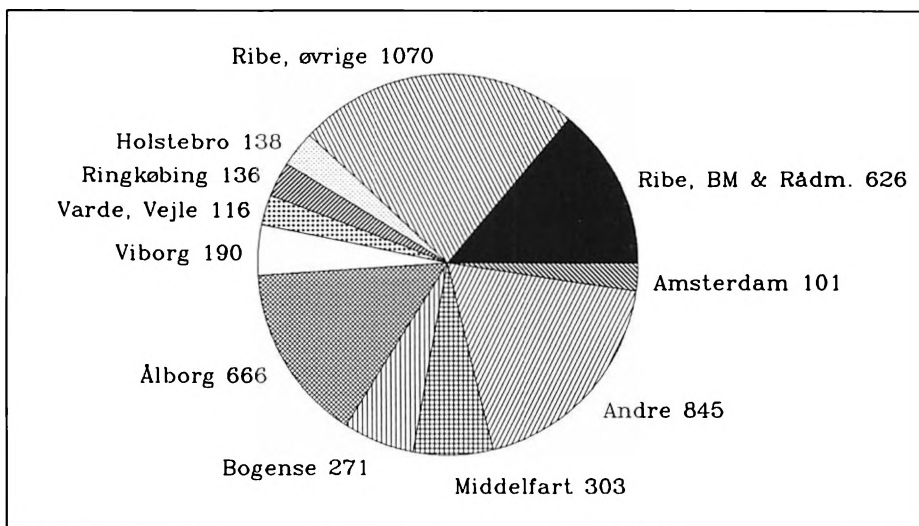
I alt blev der i perioden 2. marts til 23. april 1641 indført attester på 6.968 øksne, hvortil kom 210, som Christian og Henrik Rantzau havde fået toldfrit igennem efter kongens missive til tolderen. Revisionen i Rentekammeret har påtegnet protokollen: »Disse øxne kommer offuer ens med summarum udi tholderens tholdbogh. 1641.«

Ole Degn har brugt bilagsmaterialet fra Lensregnskabet til en ret kortfattet beskrivelse suppleret med nogle tabeller over

øksneeksporten over Ribe i foråret 1641.⁵ Det samme er her på en lidt anden måde søgt illustreret på kortet fig. 51, der viser, hvor de nævnte okser havde været opstaldet vinteren 1640/41, og hvor de købmænd boede, der havde købt dem.

Det er vigtigt at understrege, at kortet udelukkende viser opstaldningen for de 7.000 okser, der blev eksporteret over Ribe, idet vi kun har begrænset kendskab (købmændenes hjemsted) til de ca. 10.000, der samme år blev eksporteret over Kolding. Som det fremgår af fig. 54, der er et forsøg på at give et samlet billede af den totale eksport af okser fra Jylland mellem 1595 og 1660, så udgjorde eksporten over Ribe fra omkring 1625 en stigende andel af den samlede eksport. Men materialet har mange huller, og Riberhusmaterialet

Fig. 53. Søværts eksport af okser fra Ribe. Købmændenes hjemsted 1638. Tal fra Ole Degn, 1981, bd. 2 tabel 17.

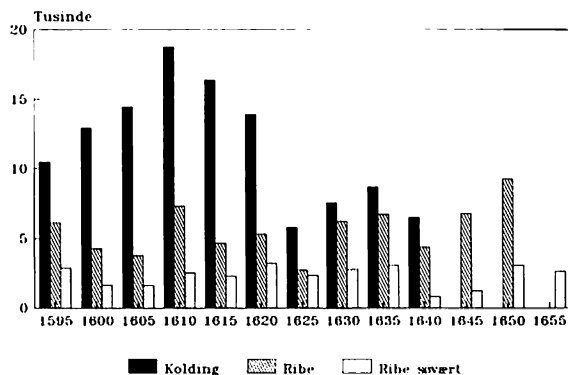

Fig. 54. Okseeksport fra Jylland over Kolding og Ribe. Tal fra Ole Degn, 1981, bd. 1, s. 122. Femårige gennemsnit.

1641 kan således desværre kun give et langt mindre fuldstændigt billede over produktionsforholdene i Jylland (og kun for et enkelt år) end det tilsvarende for Østdanmark, som Assensmaterialet kunne afsløre. Kortet viser dog nogle væsentlige strukturer især med hensyn til handelen.

Det er meget tydeligt, at langt størstedelen af de okser, der blev eksporteret over Ribe, havde været opstaldet langs Vestkysten fortrinsvis i områderne langs de store vestjyske åers vidtstrakte enge, mens det indre af Jylland ikke spillede nogen større rolle i den forbindelse med undtagelse af egnen lige nord for Kongeåen.

Takket være havnekæmnerregnskaberne og øksneattesterne i Lensregnskabet er det muligt at fastslå, hvem der pro-

ducerede de pågældende staldøksne, hvem der transporterede dem til Ribe og antallet, der blev eksporteret til søs. Hvad der blev af de resterende okser, kan delvis ses af toldregnskaberne fra Toftlund, hvor man betalte transittold (1 skilling pr. par) ved indgangen til den kgl. del af her-tugdømmerne (Haderslev amt, se kortet fig. 57). Dernæst kan de samme okser følges i toldregnskaberne fra Bov, hvor driftterne fra Ribe var blevet forenet med den dobbelt så store strøm, der kom nordfra via Kolding eller Assens, og som kan følges i toldregnskaberne for Haderslev.⁶

Desværre er vi afskåret fra nærmere at analysere de flokke, der blev drevet fra Ribe og sydpå langs Vadehavet over Tønder, Bredstedt og Husum og muligvis eksporteret søværts fra en af disse byer eller videredrevet til Wedel.

På fig. 55 er illustreret købmændenes hjemsted i forhold til mængden af fortoldede stude i 1641. Borgerne i Ribe var helt klart den største gruppe med 37% af samtlige øksne, men også Vardeborgerne spillede en ganske betydelig rolle med 20% af de fortoldede dyr. Hver af de øvrige grupper var på under 10%.

For Ålborgs vedkommende er der foretaget en grundig undersøgelse af handelen med okser af Gert Poulsen i Aalborgs Historie bd. 2, hvortil der generelt henvises.⁷

Købmændene fra Ålborg var naturligt

nok dominerende i Vendsyssel og Himmerland, men det totale antal okser: 483 (= 7%) er ikke imponerende, i betragtning af, at der det samme forår blev drevet 4.900 okser af Ålborgkøbmænd igennem Haderslev (kommende fra Kolding), heraf alene 1.800 i en vældig drift af Jens Bang.⁸ Det må dog bemærkes, at 1641 synes at have været et usædvanligt godt år for Ålborgkøbmændene, ja faktisk det år, hvor eksporten var størst i hele perioden mellem 1620 og 1660,⁹ så Gert Poulsen havde da givetvis ret, da han skrev: »Aalborg var således klart landets førende by m.h.t. øksneeksport i denne periode«.

På den anden side erklærede Jens Bang selv, at han havde lidt tab på eksporten af øksne i 1641, som var hans sidste år som

eksportør,¹⁰ så den store mængde er måske i virkeligheden et krampagtigt forsøg på at kompensere for en uheldig prisudvikling ved en særlig stor omsætning.

Det var bl.a. købmanden Christen Poulsen Stauaae, der valgte at lade sine øksne eksportere over Ribe, ikke fordi de skulle videretransporteres til søs, for de træffes i toldregnskabet for Toftlund kun 2 dage efter, at de er blevet registreret i Ribe, på vej mod Wedel. Man kan faktisk undre sig over, at han ikke valgte den kortere vej over Kolding.

Christen Poulsen havde bl.a. opkøbt studene fra Hjermitselevgård i Vendsyssel og havde selv haft opstaldet øksne på Egense kloster i Himmerland hos Iver Krabbe Nielsen. Christen Poulsen fortol-

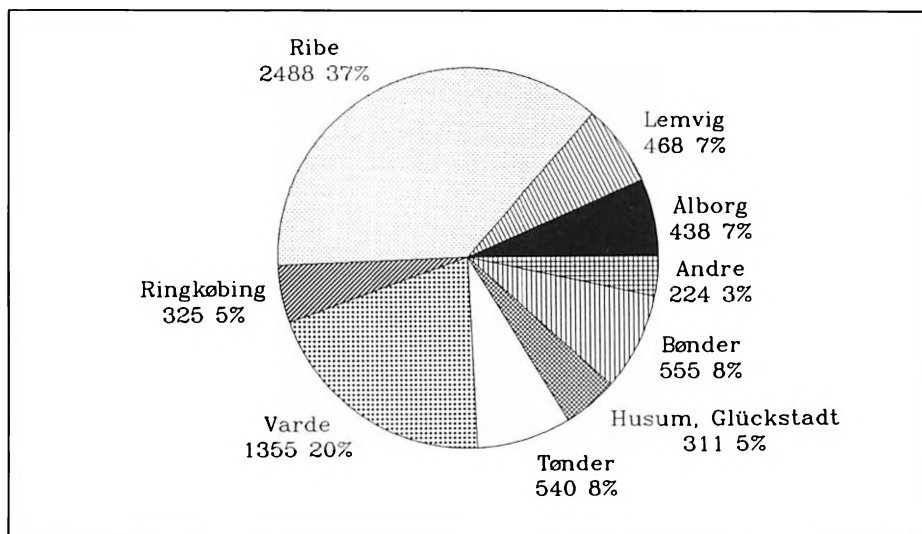

Fig. 55. Købmænd i Ribe. Hjemsted iflg. lensregnskab 1641.

dede også på købmand Laurits Christensens vegne, der bl.a. havde opkøbt studene på Sejlstrup len af lensmand Sten Bilde og på Klarupgård og Sebberkloster, samt på vegne af Christen Madsen, der havde haft opstaldet 24 øksne hos Mogens Kaas på Gudumlund.

Det er meget karakteristisk, at købmændene er i en form for kompagniskab med andre.

Ud fra attesterne kan man studere transporttiderne. Således afgik de 54 øksne fra Sejlstrup den 13. marts og blev fortoldet i Ribe den 24. og igen i Toftlund den 26. marts.

Iøvrigt er det påfaldende, at netop Christen Poulsens sedler er dateret maj eller juni 1641, men hvori det attesteres, at dyrene er »slagen af stalden« f.eks. den 17. marts. Man skulle næsten tro, at der har været problemer med tolderen, som har forlangt ordentlig dokumentation, som så er blevet udarbejdet senere. Sagen er så meget mere mærkelig, som Christen Poulsen døde det samme forår, og at det ved skiftet efter ham den 8. april blev oplyst, at han havde sendt 143 øksne af sted og havde givet oksedriveren 600 daler med til tærepeng for kvæget.¹¹ Dette beløb lyder voldsomt, men man regnede faktisk med transportudgifter på 5 daler pr. okse fra Limfjorden til Wedel, og alene den store told i Ribe kostede 1 daler pr. stk.

Også Ålborgkøbmanden Johan Brandt havde opstaldet egne øksne, »som han havde købt på græs«, hos Christen Skeel Ottesen på Hammelmose i Vendsyssel, hvilket Henrik de Hemmer også havde gjort på sin far Christoffer de Hemmers og på Laurits Lauritsens vegne hos Iver Krabbe på Albæk i Hornum herred. Disse okser blev udskibet søværts fra Ribe.

De signaturer for Ribekøbmænd, der optræder på kortet i Vendsyssel, dækker alene over Peder Baggesen i Ribe. Han havde købt 29 staldøksne af Ålborgkøbmanden Hermann Sirkes, som denne igen havde købt af Hans Lindenov, der havde haft dem opstaldet på Gettrup i Kær herred. Derudover købte Peder Baggesen nogle øksne, som havde været opstaldet hos »borgmester, byfoged og borgere« i Sæby og 6, som Christen Hansen i Ålborg havde haft på eget foder.

Det er påfaldende, at købmændene fra de enkelte byer ankom til toldstedet nogenlunde samtidigt. Det er derfor nærliggende at tro, at man har samlet studene et centralt sted inden den fælles afgang. For Ålborgs vedkommende ved man, at »Kattesundet« blev anvendt som et sådant midlertidigt opsamlingssted.¹²

Specielt Ålborgkøbmændene synes i høj grad at have benyttet hovedgårdene som »foderværter« for deres egne græsøksne. Af de okser, som Ålborgkøbmændene udførte over Ribe i 1641 var de 79% opstal-

det af købmanden selv, mens dette kun var tilfældet med 4% af Ribekøbmændenes okser. Fordelen for købmændene ved selv at foretage opstaldningen var den indlysende, at græsøksne var væsentligt billigere end staldøksne, og købmændene kunne således indkassere prisforskellen som fortjeneste men mod at betale for opstaldningen. Til gengæld skulle købmændene investere pengene næsten et år før, de fik dem igen ved salg på markedet i Wedel, og det krævede naturligvis, at man havde en sådan kapital eller kunne låne den på rimelige vilkår, og det synes købmændene i Ålborg faktisk at have haft i denne periode.

Fra *Lemvig* kom der 458 øksne,¹³ som alle fortsatte til Toftlund. De 152 havde været opstaldet i Lemvig på borgernes eget foder, mens 64 havde været fodret på forskellige hovedgårde. Det er karakteristisk for Lemvigs studehandel, at en relativ stor del nemlig 136 var opstaldet på borgernes eget foder i byen, mens resten var købt på mindre hovedgårde i den nærmeste omegn.

Ringkøbing spillede kun en mindre rolle nemlig med 297 okser fortoldet i Ribe, mens 435 gik over Kolding-Haderslev. Dertil kom formentlig ca. 300, der blev udskibet direkte fra byen. Ved siden af opkøb på nogle mindre gårde i byens omegn, havde købmanden Thomas Jensen sikret sig alle 151 staldøksne fra Christen

Skeel på Holbækgård på Djursland. Kun de 60 af Ringkøbings okser blev iflg. Ole Degn eksporteret søværts i 1641, og ingen af de øvrige blev fortoldet i Toftlund, så man må antage, at de resterende 200 er fortsat mod syd fra Ribe til Tønder og Husum.

Varde spillede derimod en meget betydelig rolle i såvel produktion som handel med okser, og ialt 1.355 okser blev i 1641 fortoldet af købmænd fra Varde ved toldstedet i Ribe. Heraf havde de 354 været opstaldet hos borgerne i Varde by, som imidlertid også som følge af den store bymark ned mod Varde Å havde særligt gunstige betingelser for studeopstaldning. Som det fremgår af kortet, så havde de driftige borgere i Varde sikret sig staldøksne fra en lang række hovedgårde langs vestkysten fra Krabbesholm ved Limfjorden til Hesselmed vest for Varde. Mindst 230 af disse staldokser havde borgerne selv staldet op på hovedgårdenes foder.

Forretningsgangen kunne undertiden være noget kompliceret. Således attesterede Lene Juel på Alstedgård i Øster Nykirke sogn, at hun den 28. marts havde solgt 37 staldøksne til Peder Nielsen Nyland i Varde. Han havde lovet at overlade dyrene sunde til Niels Nielsen Obeling ligeledes i Varde den 3. april, og denne ville så til gengæld betale restsummen til Lene Juel. Den 12. april fortoldede Niels Nielsen faktisk dyrene i Ribe.

Der er også eksempler på, at købmænd fra Varde købte okserne ved en hovedgård, men derefter solgte dem videre især til købmænd fra Husum.

Noget vanskeligere er det at forstå, at Henrik Lange til Oldager (Skjern s.) og Vennersgård (Velling s.) attesterede, at han med det første, når skibene kom til Hjertingland, agtede at lade 95 staldøksne udskibe ved Iver Jensen fra Varde. I hvert fald fortoldede Iver Jensen den 6. april de 95 okser i Ribe, men der er selvfølgelig ikke noget i vejen for, at han har ladet dem gå tilbage til Hjerting ud for Varde i Ho Bugt, eller at han ordnede toldformaliteterne, uden at have okserne med sig.

Et endnu større mysterium er, hvad der skete med de 1.355 okser, som købmændene fra Varde fortoldede. De optræder hverken i havnekæmnerregnskaberne eller i Toftlunds toldregnskaber, så de kan jo være blevet udskibet fra Hjerting eller være gået ned langs Vadehavet mod Tønder og Husum.

Købmændene fra *Ribe* spillede takket være deres ovenfor omtalte privilegier en særlig rolle i studehandelen. I modsætning til de andre byers købmænd, der stort set begrænsede deres interesser til byernes nærmeste opland, så havde Ribe-borgerne opstaldet og opkøbt staldøksne fra næsten hele Jylland, dog med en betydelig overvægt på det sydvestlige hjørne.

Kortet afspejler tydeligt 2 forskellige former for aktiviteter. Den ene var opkøb af øksne på en række hovedgårde fra Vendsyssel til Riberhus slots ladegård. Her var der ofte tale om ganske store drifter af okser, som Gammel Estrups 124, Ulstrup 123 og Pandumgård 109.

Som en markant kontrast hertil ses de mange små opkøb på 10-20 okser i Gørding, Skast og Malt herreder, der næsten udelukkende stammede fra opstaldning hos bønderne.

Af de ialt godt 2.000 okser, som blev fortoldet af borgere fra Ribe, var de 180 staldet hos borgerne selv i Ribe, de 1.100 var købt af adelige og 850 var købt af bønder. De 791 af okserne blev eksporteret til søs, og lige så mange blev fortoldet i Toftlund, men hvad der er sket med de resterende 500, er uvist.

Blandt de største øksnekøbmænd var Peder Baggesen, der ialt fortoldede 685 okser i Ribe i 1641, hvoraf nogle dog ejedes i fællesskab med Peder Olsen og Laurids Baggesen. Han kom første gang til lensmanden den 20. marts med ikke mindre end 395 okser. De 100 var købt af lensmanden selv, som havde været opstaldet på Riberhus slots ladegård, og som en ekstra gevinst fik han lov til at lade de 15 passere toldfrit. De resterende var købt på 5 forskellige hovedgårde, med undtagelse af de sidste 40, som Peder Baggesen havde haft opstaldet på sit eget indavlede

foder, så han må have haft en betragtelig andel i bymarken. De 246 af disse okser blev fortoldet dagen efter i Toftlund.

Den 8. april kom han med en ny flok på 180 økse, der dels havde stået på Pandumgård (40) ved Limfjorden, dels på Frøstrup (60) og på en række mindre hovedgårde.

Endelig ankom Peder Baggesen den 17. april med 110 okser, der alle stammede fra Vendsyssel, og som han for størstedelens vedkommende havde købt af Ålborgkøbmanden Hermand Sirkes (jvnf. s. 112).

Det er ikke alle tilfælde, hvor købstedet har kunnet lokaliseres.

Som et eksempel kan nævnes Hans Michelsen Friis, der den 7. april erklærede: »Item agter ieg underskr. (Nest Gud) at lade indskibe her på Riber Rhed udi Johan Allsretz skib af Blocksiehl 58 øksne, deriblandt er 23, som jeg har købt i hertugdømmet af disse efterskr.«, som derefter blev specificeret. »Resten, som er 35, har jeg købt i kongedømmet«, men disse blev ikke opregnet, og vi har altså ingen mulighed for at lokalisere deres ophavssted. Mærkeligt nok blev kun de 35 okser indført i protokollen, så dyrene fra hertugdømmet har åbenbart været toldfri.

Af lignende karakter er Niels Jacobsens 32 øksne, om hvilke han kun oplyste, at dem havde han købt hos bønderne »Norden for Ribe«, og det stillede lensmand og tolder sig åbenbart tilfreds med.

I de fleste andre tilfælde er der derimod nøje gjort rede for, hos hvilke bønder, dyrene har været opstaldet. Som et eksempel er på kortet fig. 56 vist de steder, hvor tolderen Mads Lassen Lime havde opkøbt ialt 52 staldøksne. Han var, som det passer sig for en kongelig embedsmand, særdeles omhyggelig med sine angivelser og angav også datoen for opkøbet, således at man i hovedtræk kan følge hans opkøbsrejser. Efter at okserne var købt, blev de opstaldet på Lassens eget foder i Ribe, og derefter solgt til »Aldt Pittersen af Suortslusse«, hvorpå han den 7. april anmodede lensmanden om, at de måtte blive fortoldet (hvilket han åbenbart skulle betale).

Det er tydeligt, at Lassen startede sine indkøb længst mod øst i Askov i Malt herred i begyndelsen af februar, og derefter langsomt arbejdede sig mod vest, indtil han afsluttede indkøbskampagnen den 3. april i Bramming. Normalt købte han kun ét eller to par øksne hos hver bonde (men oftest parvis). Alle indkøbene var i kongeriget undtagen 8, der blev købt i Kærbøl i Farup sogn, der, selvom det ligger lige nord for Ribe, faktisk tilhørte Kalvslund herred og dermed juridisk set lå i hertugdømmet.¹⁴

Den landsby, hvor bønderne i 1641 ubetinget leverede det største antal staldøksne til eksport nemlig 156, var Vilslev i Gørding herred, der også med sine fro-

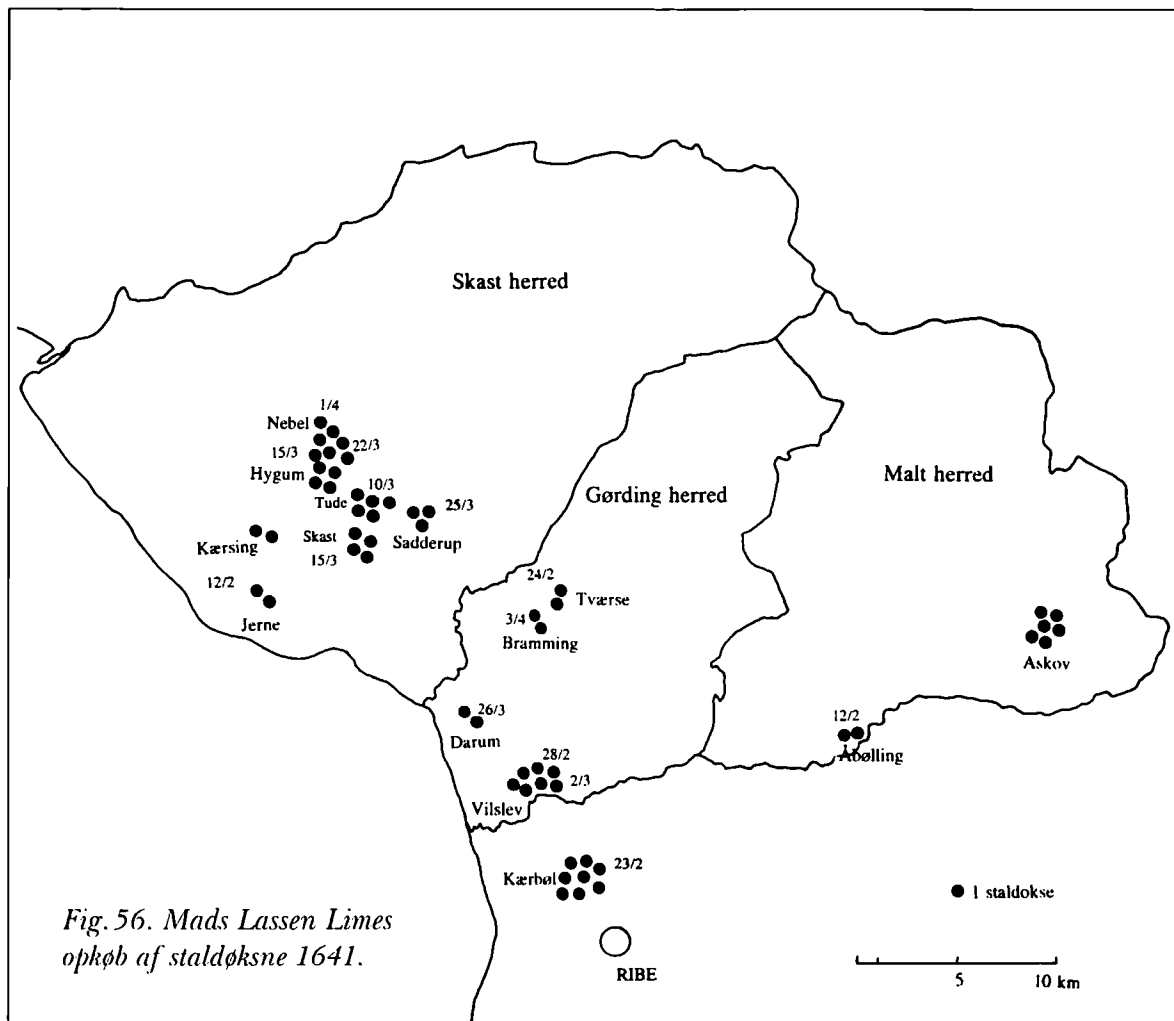

Fig. 56. Mads Lassen Limes opkøb af staldøksne 1641.

dige marskenge ned mod Kongeåen havde optimale betingelser for kvægavl. Her var der bønder, der hver for sig leverede ganske mange staldøksne. Der var

således en bonde, der solgte 28 øksne, en solgte 14 og 5 leverede 10, hvad der må have givet dem en pæn indtægt, der dog næppe blev afregnet kontant, men først

efter salget i Wedel, Ribe eller Holland.

I modsætning til f.eks. Ålborg var der ikke mange Riberkøbmænd, der opstaldede egne græsøksne på hovedgårdene, og Ribeborgernes privilegium på at måtte opstalde egne græsøksne også hos bønderne, synes ikke på dette tidspunkt at have været udnyttet særligt intensivt. Her skal blot nævnes Hans Jensen Vandel i Ribe, der den 7. april fortoldede 10 okser, hvoraf de 4, som han den foregående sommer havde købt på torvet i Ribe, havde været opstaldet hos Terkel Nielsen i Hillerup i Farup sogn.

Gruppen »andre« på kortet fig. 51 dækker en blandet gruppe af købmænd, der tilsammen eksporterede 1.800 okser over Ribe.

En del af disse var bondekøbmænd fra hertugdømmerne. Som eksempel kan nævnes Hans Kærgård »i Møgeltønder birk boendis ved Aaen udi Lant Holsteen«, hvilket er bebyggelsen Ved Åen i Møgeltønder sogn.¹⁵ Han købte 16 øksne i Århus, som Anders Lydichsen havde haft opstaldet på sit eget foder.

Hans Kærgård havde en lille gård, der i matriklen 1662 blev ansat til 3 1/2 tønde hartkorn på baggrund af en landgilde til greve Hans Schack på Schackenborg, der bestod af smør, svin, havre og en snes æg. Den årlige udsæd til gården blev angivet som 6 tønner havre, og derudover kunne han avle 140 læs hø, hvilket tydeligt peger

på en landbrugsproduktion, hvor hovedvægten lå på den animalske produktion.

Hans nabo var Henrik Hansen, som købte og eksporterede 63 øksne af Christoffer Kaas på Hennegård i Vester Horne herred. Henrik Hansen havde en væsentlig større gård end Hans Kærgård, der i 1662 blev ansat for 13 tønner hartkorn, men landgilden var sammensat af præcis de samme »persiller« som Hans Kærgårds. Henrik Hansen kunne årligt høste ikke mindre end 200 læs hø, så han havde gode naturlige forudsætninger for kvægopdræt.¹⁶

Christoffer Kaas solgte også 48 staldøksne, der havde været opstaldet på Vigegård i Vester Horne herred til »velagt Karl« Bau Madsen af Vimersbøl i Søndre Løgum i Kær herred i det sydlige Slesvig.

Derudover spillede borgere i byer fra hertugdømmernes vestkyst en betydelig rolle:

Husum:	313
Tønder:	455
Glückstadt:	92

Blandt okserne, som blev fortoldet af købmænd fra Tønder, kan bemærkes, at Christen Thomsen fortoldede 106 staldøksne, som havde været opstaldet på Møgeltønderhus' ladegård (i de kongerigske enklaver), og man kan jo undre sig over, at disse stude blev fortoldet i Ribe, da de ikke synes at være blevet udskibet derfra.

Sammenfattende kan det siges, at materialet fra Ribe giver et øjebliksbillede for året 1641 for en betydelig del af den jyske studeproduktion og -handel. Uheldigvis ved vi dog ikke noget om produktionsstedet for alle de dyr, der blev fortoldet i

Kolding, og det er utilfredsstillende, at der ikke kan gøres rede for de mange okser, som blev fortoldet i Ribe, men som hverken optræder i havnekæmnerregnskaberne eller i Toftlunds toldregnskaber.

Forbi de slesvigske toldsteder

I virkeligheden var man måske i København ikke så bekymret for den udvikling med forskydningen af studehandelen fra danske til udenlandske hænder, der er beskrevet i kapitel 5, for det afgørende for statens finanser var, at toldindtægterne kom ind, og tolden skulle jo betales uanset købmændenes nationalitet.

Som nævnt i kapitel 2 (s.32) var der i løbet af 1500-tallet udbygget et toldsystem, der især bestod i en eksporttold på normalt 1 rdl. pr. dyr, som også blev kaldt »den store told«, der blev opkrævet ved kongerigets grænser nemlig i Assens, Kolding og Ribe samt ved havnene i Ystad, Rødby og Ringkøbing. Beklageligvis er der kun bevaret materiale fra Assens fra årene 1640-55, der ligesom det eneste år fra Ribe: 1641, er behandlet i de foregående kapitler.

Heldigvis for os blev der opkrævet transittold, »den lille told«, på en lang række steder i hertugdømmet Slesvig, hvilket dels gør det muligt at følge en del af transporterne fra Assens på deres videre vej og dels at få et overblik over den samlede danske eksport til trods for, at

den omfattende eksport over Kolding altså ikke direkte kan analyseres.

Der henvises generelt til oversigtskortet fig. 57 over toldstedernes beliggenhed i forhold til de administrative grænser i hertugdømmerne, men det må bemærkes, at der eksisterer ikke nogen tilfredsstillende samlet behandling af hertugdømmernes toldforhold i 1600-tallet.

I den nordligste del af Slesvig, Haderslev og Tørring amter, der efter hertug Hans den ældres død i 1580 var blevet kongens, var der 2 toldsteder nemlig Toftlund, der dækkede transporterne fra Ribe til Toldsted, og Haderslev, hvori mødtes drifterne fra Assens via Årøsund og fra Kolding.

Regnskaberne findes fra de 2 toldsteder som bilag til Haderslev amtsregnskaber i Rigsarkivet¹ med spredte pakker fra 1610 men nogenlunde ubrudt fra 1648.

Toldsatsen var 1/2 skilling pr. hoved, men i modsætning til regnskaberne fra Assens og Ribe oplyses her kun antallet af dyr, den betalte told og købmandens navn samt for det meste hans hjemsted, men intet om hvor dyrene har været opstaldet.

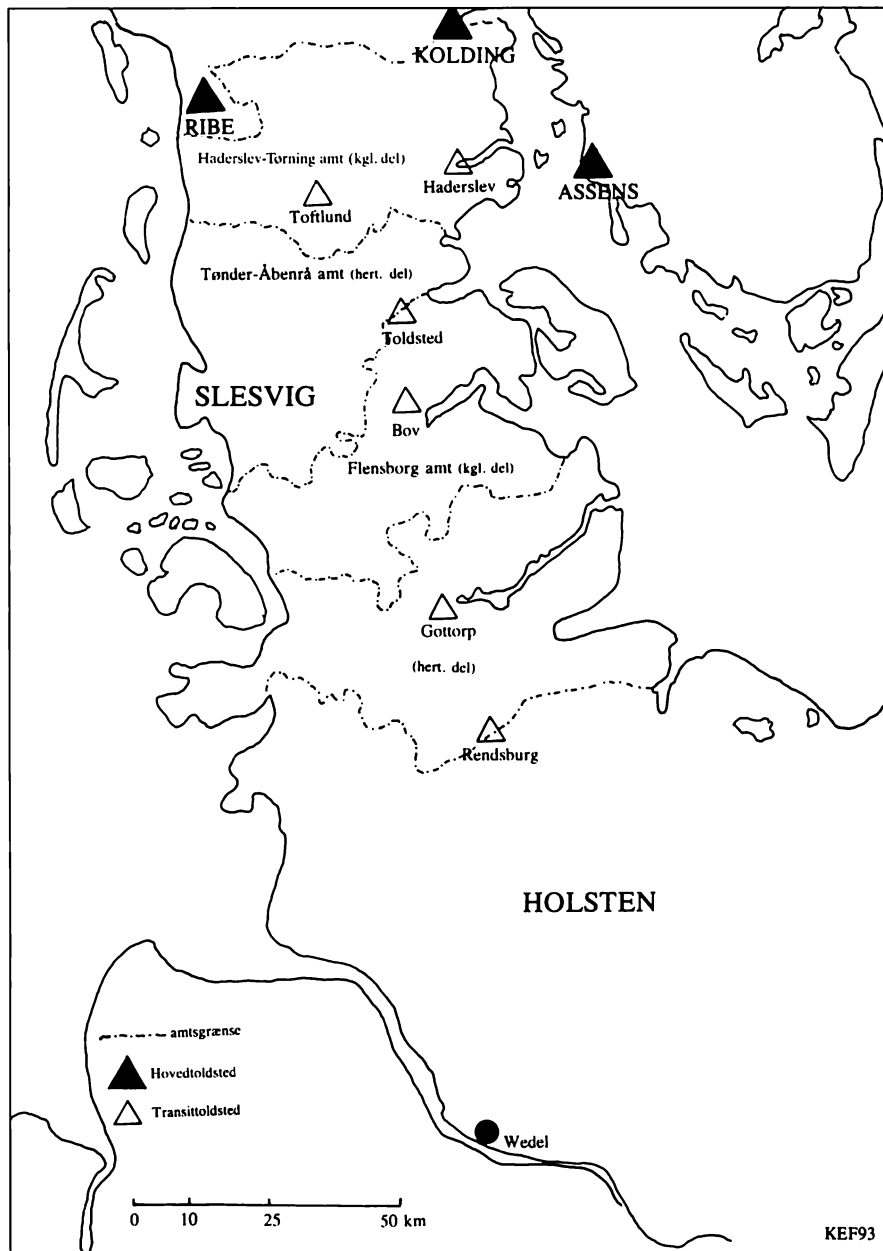

Fig. 57. Kort over toldsteder i hertugdømmerne.

I kapitel 6 er udnyttet materialet fra Toftlund for 1641, og i det følgende er analyseret årene 1648-1653 med særlig vægt på materialet fra 1650.

På overgangen mellem de hertugelige Tønder-Løgumkloster-Åbenrå amter og det kongelige Flensborg amt blev der betalt transittold ved et sted med det karakteristiske navn Toldsted, hvorfra det fylde materiale er behandlet af H. V. Gregersen,² især for årene 1616-27 og 1634-36. Desværre er der ikke bevaret regnskaber for perioden 1635-47, men ud fra beløbene i Åbenrås amtsregnskaber har det alligevel været muligt at rekonstruere mængden af stude, der blev fortoldet i Toldsted, hvilket er gengivet på fig. 58.

De fyldigste toldregnskaber er imidlertid bevaret fra de to store transittoldsteder Gottorp og Rendsborg. Regnskaberne findes på Landesarchiv Schleswig-Holsteins på Gottorp slot³ og er med visse huller bevaret fra midten af 1500-tallet til 1704. For Gottorp-regnskaberne er der i 1600-tallet et beklageligt hul fra 1633 til 1644 og for de tilsvarende fra Rendsborg fra 1621 til 1646, idet der dog er bevaret et regnskab fra 1641. Regnskabsåret gik i denne periode fra Mortensdag (10. november) til Mortensdag, men da der blev drevet ganske få okser om vinteren, kan man i praksis sætte regnskabsåret lig med kalenderåret. For en nærmere beskrivelse

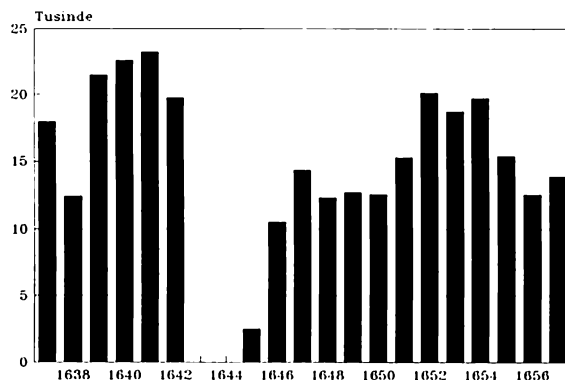

Fig. 58. Studedrift forbi Toldsted 1637-1657. Efter H. V. Gregersen, 1978.

af forholdene ved de to toldsteder henvises generelt til H. Wieses fyldige omtale.⁴

Ved de 2 toldsteder var det hertugen på Gottorp, der opkrævede tolden, men således at efter fradrag af omkostningerne ved toldadministrationen blev nettoudbyttet delt mellem kongen og hertugen samt med 1/12 til hertug Hans den yngre af Sønderborg. I Gottorp blev der kun opkrævet transittold efter lidt skiftende satser, men i Rendsborg blev dels opkrævet transittold men også »den store told«, for de okser, der ikke var eksporteret fra Danmark og der havde betalt eksporttold, men som havde været opstaldet direkte i hertugdømmet.

For de ældre toldregnskaber angives kun antallet af dyr og købmandens navn,

men fra 1646 begyndte man også at angive købmandens hjemsted, således at en nærmere analyse er mulig. Fra 1650 skete der ydermere den bureaukratiske forbedring, at det blev indskrevet i protokollerne, hvor og hvornår købmanden havde betalt »den store told« (eller hvis dyrene kom fra Slesvig, hvor denne skulle betales), således at det er muligt nærmere at undersøge, hvilken rute dyrene har gået, og hvor lang tid marchen varede.

Derfor er der i det følgende gjort særligt meget ud af netop året 1650.

Fra Assens til Rendsborg

I toldregnskaberne fra Haderslev fra foråret 1650, hvor der skulle betales 1/2 skilling pr. okse, er det muligt at følge de stude, der blev eksporteret fra Assens på deres videre færd, således, som det nærmere er dokumenteret i Appendix s. 133.

Det er ikke så mærkeligt, at af de 4.600 stude, der dette forår blev udskibet fra Assens, kan man genfinde de 3.750 i toldregnskaberne i Haderslev. Det er mere bemærkelsesværdigt, at de godt 700 ikke findes der. Det er først og fremmest nogle af købmændene fra Stade: Johan Jakemann (128), Hans Föls (73) og Jürgen v. Sprechelsen (68), hvis dyr ikke optræder i Haderslev regnskab. Det samme gælder købmændene fra Tønder: Anders og Niels Tüchsen (200), som altså må have ført deres flokke udenom Haderslev og

vel sagtens direkte til Tønder eller solgt dem til andre købmænd på vejen.

På den anden side betalte Asmus Gribmüller fra Lübeck for 140 okser mere, end han havde opgivet i Assens, men det skyldes, at han i Haderslev også betalte for Heinrich Piper (også fra Lübeck).

Disse detaljer kan kun vanskeligt konstateres i regnskaberne, for af de 12.538 okser, der dette forår blev fortoldet i Haderslev, kom altså kun de 3.900 fra Assens (mens resten må være kommet via Kolding).

Med hensyn til tidsfaktoren er det endvidere forbavsende, så hurtigt flokkene når frem til Haderslev: De skulle dog ikke alene sejle over Lillebælt men også gå fra Årøund til Haderslev. Der er adskillige eksempler på, at stude solgt i Assens bliver fortoldet i Haderslev 2 dage senere, og at dyr, der den ene dag bliver lukket ud af den varme stald på Hagenskov allerede næste dag er i Haderslev.

Ellers er det normale en transporttid på 3-5 dage mellem Fyn og Haderslev og kun 5-6 dage mellem Sjælland og Haderslev.

For foråret 1653 er kildesituationen for sammenligning af toldregnskaberne i Haderslev og Assens endnu bedre, idet man dette år har registreret overførselsdatoerne fra Assens. Undersøgelsen for 1653 bekræfter dog i det hele den allerede konstaterede struktur. Af de ca. 5.000 stude,

der i foråret 1653 blev udskibet fra Assens genfundes de 4.500 få dage senere i toldregnskabet fra Haderslev. De 525, som åbenbart gik deres egne veje, tilhørte bl.a. købmanden Cordt Henrich Mercker fra København (217), rådmand Jost Laustenstein fra Haderslev (47) og Piper og Gribsmüller fra Lübeck (139). I et tilfælde kan man direkte se på tallene, at Piper og Gribsmüller i Haderslev-listerne optræder under navnet Rasmus Pfeiler, og der er givetvis flere af sådanne tilfælde.

Omvendt vil det sige, at af de 17.000 stude, som i foråret 1653 gik gennem Haderslev (og hvoraf ca. 5.000 blev drevet af hollandske købmænd), var det kun de 4.500 stude, der kom fra Assens. Heraf havde langt størstedelen været opstaldet på Fyn, en del på Sjælland og ganske få i Skåne.

Det er påfaldende, at fynske købmænd som Jesper Hansen og Knud Knudsen optræder med tilsammen 500 stude i toldregnskaberne i Haderslev, men disse dyr var *ikke* overført fra Assens, men kan selvfølgelig være kommet over Middelfart. Dette er da højst sandsynligt tilfældet med borgmester Claus Madsen fra Middelfart, der den 13. marts klarerede 366 stude for tolderen i Haderslev.

Det er også tydeligt, at en del af de nordtyske købmænd handlede både på øerne og i Nørrejylland. Det gælder således Herman Walmann fra Bremen, der

havde lige så stor en flok (ca. 350) fra Jylland som fra Fyn, som mødtes i Haderslev den 27. marts.

I *Gottorp*, hvor købmændene skulle betale 3 skilling for hver okse, møder vi igen de fleste af købmændene fra Assens og Haderslev, der tilsammen betalte told af 3.980 okser, hvilket udgør ca. 22% af den samlede mængde dyr, der dette forår blev fortoldet i Gottorp. Opmærksomme læsere vil bemærke, at tallet er noget større end det tilsvarende fra Haderslev. Årsagen er den enkle, at de tre købmænd fra Stade, som synes at have glemmt at betale told i Haderslev, nu var kommet ind på dydens smalle vej gennem Dannevirke og betalte den rigtige told. Til gengæld mangler de 120 okser, som Steffen Rodes arvinger drev igennem Haderslev. De må være blevet solgt til bønder i marsken i Vestslesvig med henblik på videre opfeding.

Som det fremgår af Appendix, så tog det mellem 3 og 6 dage at gå de 90 km fra Haderslev til Gottorp.

Flokkenes næste stop var i *Rendsborg* ved broen over Ejderen, hvor de forlod Slesvig og gik ind i Holsten. De fleste skulle kun igen betale en beskeden transitold, men de, der kom fra Slesvig, skulle derudover betale »den store told« på én rigsdaler pr. dyr. Det gik hurtigt med at komme de 30 km fra Gottorp til Rendsborg: kun én eller to dage.

Næsten alle de købmænd, der havde betalt told i Gottorp, møder vi igen i Rendsborg, så det er fuldt forsvarligt, når man har brugt toldregnskaberne fra Gottorp og Rendsborg til at supplere hinanden for de år, hvor det ene regnskab mangler.

Beklageligvis må undersøgelsen stoppe i Rendsborg, for der er ikke bevaret materiale fra markedet i Wedel, hvor handelen foregik kontant og ved håndslag uden unødigt brug af papir. Alt, hvad vi ved, er, at i 1650 blev 15.863 okser færges over Elben fra Wedel til Stade.⁵

I det følgende skal afslutningsvis foretages en lidt nærmere analyse af de data, der er bevaret fra de tre store toldsteder i Slesvig for året 1650.

Haderslev

Okserne fra Assens udgjorde ca. 37% af det totale antal på 12.538 okser, der i foråret 1650 blev fortoldet i Haderslev. De resterende dyrs oprindelsessted kan ikke fastslås med sikkerhed, men man må da gå ud fra, at den helt overvejende del kom fra Nørrejylland og havde betalt »den store told« i Kolding.

Det er derimod muligt at analysere købmændenes hjemsted, fordi denne blev indført i toldregistrene. Fordelingen er vist på fig. 59.

Forskellen mellem den geografiske fordeling af købmændene i Assens (fig. 42) og i Haderslev er slående. De danske købmænd var meget mere dominerende i

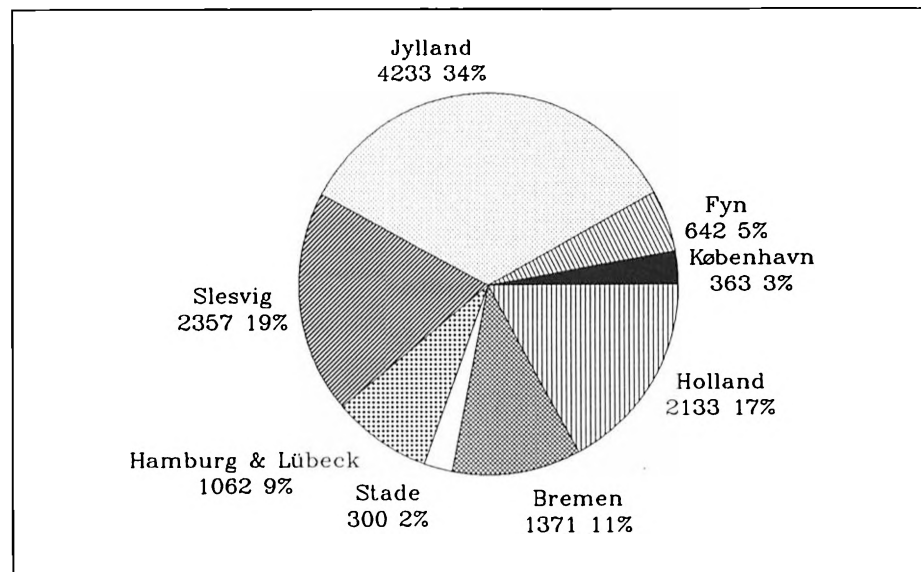

Fig. 59. Hjemsted for købmænd, der passerede Haderslev 1650.

Haderslev end i Assens, eller sagt med andre ord: Den dominans af købmænd fra Nordvesttyskland især Bremen og Stade, som er så påfaldende i Assens, er slet ikke tilstede i Haderslev.

Nogle af de danske købmænd kom med meget store flokke, som borgmester Hans Svane fra Vejle, der passerede Haderslev den 16. marts med 72 okser fra Assens, men som vendte tilbage 2 dage senere med 542 okser, for hvilke han for de 439 havde betalt told i Kolding den samme dag. Også købmændene fra Viborg var betydningsfulde: Claus Svendborg (359), Salomon Gerber (473) og Bertel Jensen (696!).

I markant modsætning til de nørrejske købmænd med store flokke stod købmændene fra hertugdømmet. Mange af dem var som tidligere omtalt selvejerbønder, andre var adelige, men med undtagelse af den helt »professionelle« Otte Hey von Hütten (jvnf. s. 99), var flokkene ganske små i gennemsnit på omkring 60 dyr.

Hvad angår købmændene fra Stade og Bremen, er det vigtigt at konstatere, at Stadekøbmændene kun eksporterede stude købt på Fyn, og kun 2 af købmændene fra Bremen kom fra Kolding men resten fra Assens. Dette synes klart at vise, at disse 2 grupper købmænd havde fundet en »niche« til at udvikle handel med de store godsejere inklusive kongen, deres tidligere ærkebiskop, på de danske øer, men altså ikke i Jylland.

De hollandske købmænd, der repræsenterede 17% af det totale antal øksne fortoldet i Haderslev i foråret 1650, var til gengæld en helt tredje type købmænd. Der var kun 3 personer, og to af dem: Cornelius Crentz (830 okser) og Cort Pittersen (662) kom fra den lille by Weesp 10 km øst for Amsterdam, mens den tredje: Pitter Egens kom fra Gelderland og havde 641 dyr med sig.

Gottorp

Som nævnt var toldembedsmændene i Gottorp i 1650 særligt omhyggelige med at angive, hvor »den store told« var betalt, hvilket købmændene skulle angive med certifikater. Derfor har det været muligt med stor sikkerhed, at rekonstruere disse oplysninger på fig. 60.

Det er tydeligt, at 25% af alle okser kom fra øerne via Assens og nogle få fra Middelfart. Henved 60% kom fra Nørrejylland. De fleste kom over grænsen ved Kolding og en væsentlig mindre del fra Ribe. De sidste kan alle genfindes i toldregnskaberne fra Toftlund (jvnf. s. 110).

Omkring 7% kom fra hertugdømmet Slesvig, og de skulle betale »den store told« enten i Kiel, formentlig på vej til markedet i Lübeck, eller i Rendsborg. Det er betryggende at konstatere, at den sidste betingelse faktisk blev opfyldt. Hertil skal tilføjes den ikke ubetydelige mængde dyr, der blev eksporteret af fyrster eller

højadelige personer, som var toldfri, samt en mindre gruppe, hvorom der ikke er nogen oplysninger, eller hvor disse er ulæselige.

På fig. 61 er illustreret hjemstedet for de købmænd, der i toldregisteret fra Gottorp siges at have betalt »den store told« i Ribe. I markant modsætning til tallene fra 1641 (fig. 55) siges købmændene fra Ålborg i 1650 at udgøre næsten 50% af samtlige fortoldede øksne mod 7% i 1641. Men det må jo tages i betragtning, at det totale antal angivet i Gottorp 1650 som kommende fra Ribe kun var på 3.255 mod ca. 7.000 i 1641, men ikke desto mindre er de absolutte tal 483 i 1641 mod 1.618 i 1650. Til gengæld er tallene fra

Lemvig omtrent lige store ved de 2 opgørelser. Fælles er endvidere det grundlæggende billede, at de fremmede købmænd ikke spillede nogen større rolle i øksnehandelen over Ribe.

Endelig er på fig. 62 rekonstrueret den geografiske fordeling af de købmænd, der i Gottorp erklærede at have betalt told i Kolding. En trediedel af alle okserne tilhørte købmænd fra de østjyske byer (Kolding, Vejle, Horsens, Århus), og godt 20% af alle tilhørte købmænd fra Viborg, der må antages at have opkøbt deres dyr i Salling og Himmerland og langs den sydlige del af Limfjorden.

Mest bemærkelsesværdigt er det dog, at mere end 40% af okserne fra Kolding var

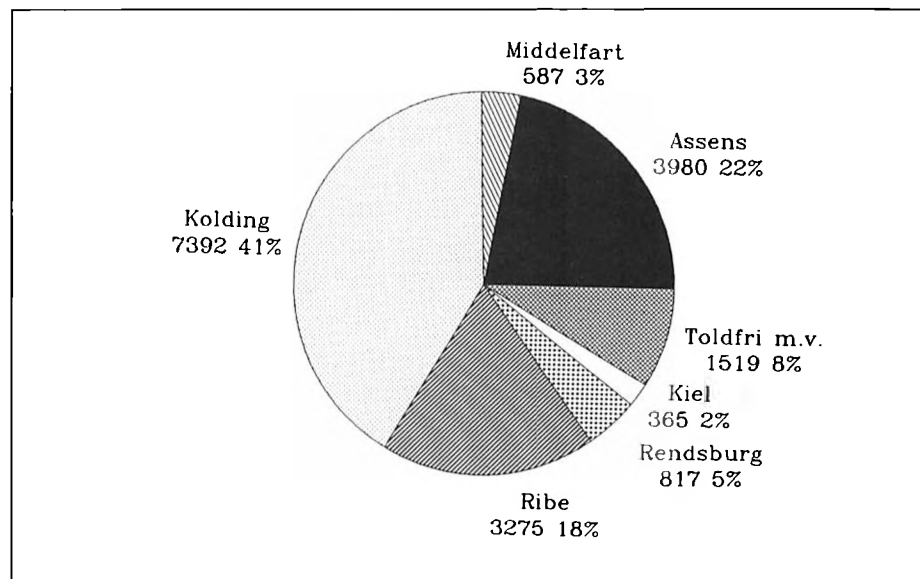

Fig. 60. Stude forbi Gottorp 1650. Sted, hvor »den store told« blev betalt.

Fig. 61. Hjemsted for købmænd 1650. »Den store told« betalt i Ribe.

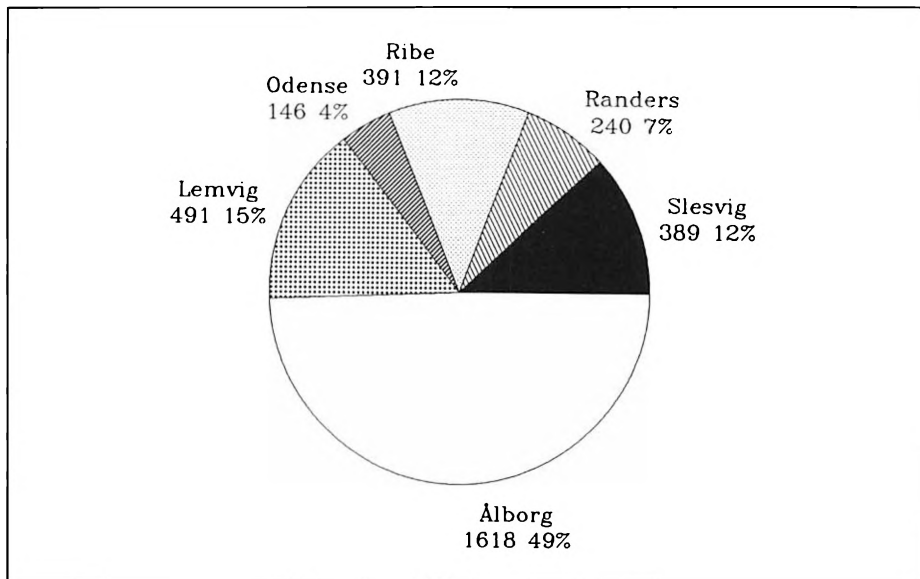
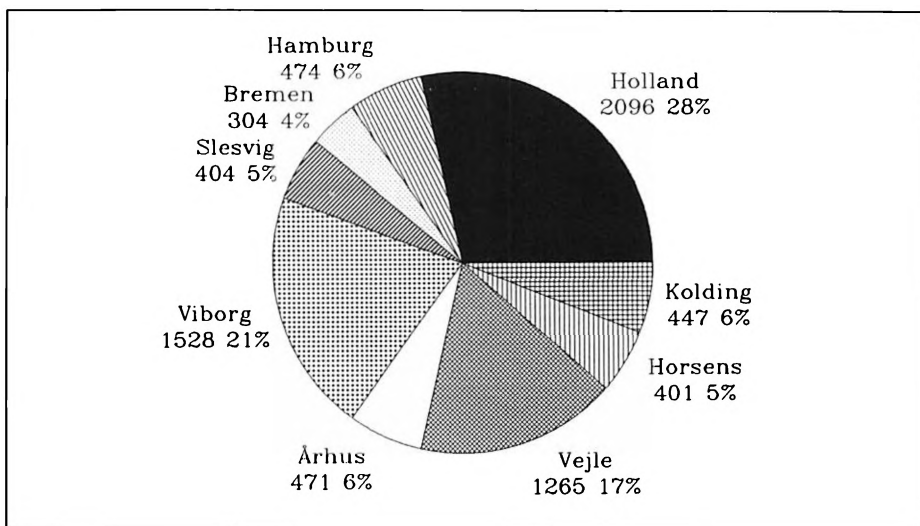

Fig. 62. Hjemsted for købmænd 1650. »Den store told« betalt i Kolding.

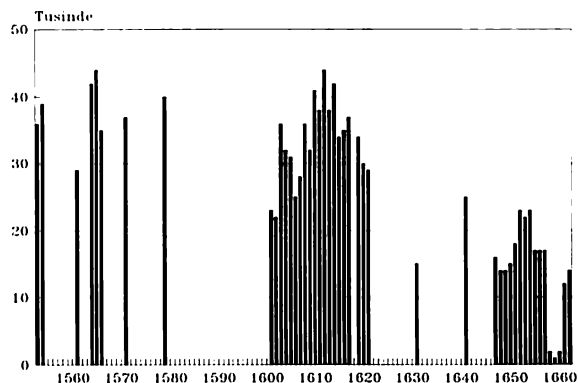

Fig. 63. Stude forbi Rendsborg. Forårsdrivning. Tal fra Wiese, Tabelle I.

drevet af fremmede købmænd, af hvilke de omtalte 3 hollandske købmænd havde den absolut største andel. Desværre tillader materialet ikke at efterspore, hvor disse stude havde været opstaldet den forgående vinter.

Betragter man studeeksporten i 1650 i et lidt bredere perspektiv, så fremgår det bl.a. af tallene fra Rendsborg suppleret med tallene fra Gottorp (fig. 4 og 63), at eksporten dette år var væsentlig mindre end i de gyldne år før 30-årskrigen. Den var dog tydelig nok stabiliseret på et niveau på omkring 17.000, af hvilke en fjerdedel kom fra øerne og resten fra Nørrejylland. Til dette tal må så lægges henved 3.000 okser eksporteret direkte fra Ribe og Højer (Tønders udskibningssted) og vel omkring 1.400 fra forskellige andre havne især Ystad.

Dette betyder, at Danmark fortsat leverede en meget stor del af de okser, der blev konsumeret efter yderligere opfødning i Nordtyskland og Nederlandene.

Afslutning

Den møjsommelige gennemlæsning af de mange arkivpakker har afsløret, at den danske handel med stude i 1600-tallet udgjorde et meget rationelt og veludbygget handelssystem, hvor man på under en måned med ganske få tab kunne føre store mængder af stude fra det østligste Skåne til Elben, hvilket dog i betragtning af landets infrastruktur var noget af en præstation.

På det mere overordnede politiske plan har det i hvert fald for forfatteren været overraskende at konstatere, hvor krampagtigt adelen især i 1640'erne kæmpede for at bevare monopollet på at staldfodre studene, eller rettere eneretten til at opkøbe græsøksne hos bønderne. Et af tidens mange paradokser er, at det må have været tydeligt også for medlemmerne af rigsrådet, at adelen mange steder manglede den fornødne kapital til at udnytte dette monopol. For overhovedet at kunne forrente investeringerne i stalde og de indrettede enghaver og græsmarker var mange godsejere i virkeligheden nødt til at udleje bygningerne til borgerlige studeopstaldere eller forpagtere. Til gengæld bevirkede adelens næsten sygelige mis-

tænksomhed over for de borgerlige studeproducenter, at der ved toldstederne blev indrettet et meget omfattende bureaukratisk system, der har aflejret mange skønne arkivalier, som skabt til moderne EDB-behandling.

Et markant træk ved udviklingen i årene op mod 1660 var, at udenlandske købmænd overtog en større og større del af eksporten af danske okser, men at tage det som udtryk for en fundamental krise i det økonomiske system er nok overdrevet. De danske købmænd var stadigvæk dominerende i eksporten, men købmænd fra især Bremen og Stade for Fyns vedkommende og nogle få hollandske købmænd havde i Østjylland sikret sig kontakter med den danske adel. Det er særdeles påfaldende, at medens produktion og handel med stude nok led voldsomt under kejserkrigen 1626-29 og aldrig nåede helt op på niveauet før krigen, så var det først Torstenssonkrigen 1644-45, der for alvor fik billedet til at vende. Store danske handelshuse som Steffen Rodes arvingerne i København standsede studehandelen, og i stedet var det paradoksalt nok købmænd fra de af svenskerne erobrede områder i

Nordvesttyskland (Bremen og Stade), der fik en stærkt stigende markedsandel.

Disse fremmede købmænd havde jo den fordel frem for alle andre, at de kunne etablere den direkte kontakt mellem de sekundære producenter, godsejerne, og forbrugerne, hvad enten det nu var bønder i marsken i Oldenburg, Ostfriesland og Holland, eller det var borgere i de store byer i Nordtyskland og Holland. Derved kunne de undgå markedet i Wedel og dermed reducere omkostninger, hvilket jo igen gav dem en fordel i konkurrencen.

Endelig skal det påpeges, at det lavere niveau for studeproduktion og studehandel, som viser sig fra omkring 1630, måske i virkeligheden var en fordel for landet. De meget store eksporttal fra midten af 1500-tallet og indtil 30-årskrigen må have haft som konsekvens, at de danske græsningsressourcer blev overudnyttet (jvnf. s. 24). Disse ressourcer blev omdannet til oksekød og gik i bogstaveligste forstand ud af landet, uden at dette egentlig fik andet igen end penge, der for statskassens vedkommende for det meste blev brugt til at føre mislykkede krige med, og for de private godsejere i hvert fald i en vis udstrækning blev anvendt til uproduktivt men smukt luksusbyggeri.

Krigene 1657-1660 standsede naturligvis delvis oksehandelen, men knap var

svenskerne ude af landet, før handelen begyndte igen, men med store strukturændringer i forhold til tiden før krigen.

Mens studeproduktionen tilsyneladende fortsatte uændret i Skåne, der endnu omkring 1700 eksporterede omkring 4.000 dyr årligt, så fortsatte tendensen med relativ nedgang i produktionen på Øerne i forhold til Jylland. Omkring 1600 udgjorde Øernes eksport henved 2/3 af Jyllands, men efter Kejserkrigen kun omkring 1/3 af denne, og efter 1660 synes eksporten fra Øerne næsten helt at være ophørt.

Fra Nørrejylland fortsatte produktion og eksport derimod på et niveau på omkring 20.000 okser årligt, og det store spørgsmål er, hvorfor produktionen på Øerne af kødkvæg til fordel for mejeribrug gik så drastisk tilbage i forhold til Jylland. Forklaringen kan være den, at ikke mindst de hollandske opkøbere kunne give en bedre pris end de danske købmænd, således at opstaldningen fortsat var rentabel i Jylland. På den anden side kunne hollænderne vel lige så godt være kommet til Øerne og have handlet der, men spørgsmålet er faktisk ikke særligt grundigt undersøgt.

Toppen på eksportkurven blev nået i 1695/96 med henved 25.000 dyr, men tallet faldt hurtigt til kun 12.000 i 1703. Forklaringen er dog den, at disse tal kun om-

fatter staldøksne, men der blev i 1701 givet tilladelse til, at man nu (igen) måtte udføre græsøksne fra Jylland.

Ikke desto mindre fortsatte opstaldningen af græsøksne og eksporten af stald-

øksne efter det gamle mønster men nu centreret omkring Viborg og på et væsentlig lavere niveau end tidligere igennem hele 1700-tallet.

Appendix til kapitel 7

De enkelte stuedrifter fra Assens til Rendsborg 1650

Købmand	Antal i Assens	Assens Dato	Haderslev Dato	Gottorp Dato	Rendsborg Dato
Mads Jensen, Vejle ¹	18	5/3	16/3	23/3	25/3
Hans Svane, Vejle ²	72	6/3	16/3	23/3	24/3
Otte Hey, Hütten ³	685	17/3	19/3	22/3	25/3
Knud Knudsen, Odense ⁴	193	19/3	19/3	24/3	25/3
Albrecht Itzen, København	365	22/3	22/3	26/3	27/3
Peter Kröger, Lübeck	103	21/3	23/3	26/3	27/3
Hans Nissen, Hajstrup	22		23/3		
Diderich Duntzen, Bremen	704	24/3	24/3	30/3	31/3
Herman Walmann, Bremen	194	26/3	27/3	30/3	31/3
Thomas Widou, Flensborg	102		28/3		
Niels & Anders Tüchsen, Tønder	101				

Niels Tüchsen, Tønder	97				
Christian Thomsen, Tønder	70		17/4		
David Voss, Lübeck	40	5/4	6/4	9/4	9/4
Johan Lindemann, Tønder	110		6/4		
Steffen Rode, København ⁵	30		25/4		
Claus Slott, Angel ⁶	58	6/4	7/4	15/4	16/4
Hans Clausen, Rendsborg ⁷	24			16/4	
Heinrich Piper, Lübeck ⁸	142		10/4	13/4	13/4
Asmus Gribsmüller, Lübeck	164	8/4	10/4	13/4	13/4
Hermand von Langenberg, Tønder	30				
Berendt Ubbing, Tønder	72		10/4		
Christian Thomsen, Tønder ⁹	21		17/4		

Hans Duus, Kolding	61	18/4	-	23/4	24/4
Hans Pedersen, Flensborg	22	20/4	21/4	2/5	
Jürgen v. Sprechelsen, Stade	68	21/4	-	25/4	26/4
Johan Meier, Stade	158	21/4	23/4	25/4	26/4
Johan Jagemann, Stade ¹⁰	128	21/4	-	25/4	26/4
Hans Föls, Stade	73	21/4	-	25/4	26/4
Jacob Maurer, Angel	160	20/4	23/4	28/4	30/4
Otte Hey, Hütten ¹¹	165	22/4	23/4	25/4	28/4
Steffen Rode, København	90		25/4		
Johan Dirckens, Stade ¹²	112	23/4	25/4	29/4	29/4
Niels Brodersen, Riesbriek	14		26/4		
Johan Suder, Stade	21	24/4	25/4	29/4	29/4
Johan Schumacher, Stade	167	24/4	25/4	29/4	29/4
Total	4.656		3.755	3.980	3.722

Summary

The systematic production of and well organized trade with oxen is one of the most remarkable features in the economic history of early modern Europe. The development of this system in the beginning of the 16th century was mainly caused by the different degree of increase of population, which was much bigger in Central and Western Europe than in the periphery of the continent: Western, Eastern and Northern Europe.

This increase of population was accompanied by an economic boom with a rapid development of industries and crafts mainly in the fast growing cities of the Rhineland and the Netherlands as well as England, where the regional agricultural production was no longer sufficient to satisfy the needs of the population. The farmers and merchants of the European periphery did not hesitate to exploit this situation, and from about 1500 to 1750 great amounts of grain and cattle was transported every year to the central European markets. The transport of grain over land was very difficult, which gave the countries around the Baltic, or connected with it by rivers, an unprecedented

chance to augment their production of grain. The outstanding characteristic feature by the other main product: the cattle, to transport itself directly from the producer to the consumer (or at least to the butcher), gave similar possibilities to the countries poor in every respect except grass and cattle as Hungary, Ukraine, Poland, Central Sweden, Scotland and Ireland.

The main structure of this great trading system with oxen in the middle of the 17th century is shown on the map, fig. 1. and is described in the first chapter of the book.

The kingdom of Denmark including the duchies of Schleswig and Holstein had thanks to its geographical position the double advantage in this economic situation to be able as well to produce and export grain to Amsterdam by sea as to produce cattle and export it by letting it go over land. In the present book, however, the main theme is, how this production of and trade with more than 40.000 oxen every year was organized and how it affected Danish society and the rural landscape.

In chapter two is described how a very rational division of labour developed in the 16th and first half of the 17th century, which the ruling class: the nobility and the king strongly supported. Their aim was to preserve the existing structure of society by making laws and statutes, which prevented other groups from getting too great shares of the profits originating from this production and trade. The king and the Council of the Realm (Rigsrådet) had a similar interest in promoting the otrade partly as big producers and partly because the customs imposed on the export of oxen of 1 rdl. on every head leaving the country plus numerous transit-tolls was a very substantial source of revenue to the treasury of the state.

The breeding

The agricultural land in Denmark belonged in the middle of 17th century to either the Crown (app. 40 %) or the nobility (app. 60 %). The Danish manorial system was a typical »Grundherrschaft-system« where the demesne lands was less than 9 % of the total agricultural area, so the peasants were legally free, even if they did not own their farms.

One of the fundamental rights of the peasantry was the right to sell their own production to whom they liked and to a price determined only by the free market conditions. This also applied to the steers

bred by the peasants. When the calves were born, the heifers were normally kept and later used as milking cows, while most of the bull calves were castrated after one year and thereby determined for a future as oxen. During 4 or 5 years the young steers were bred by the peasants by grazing in the summer on the village-fields or on the common waste and fed in the winter in the stables on a scarce diet of hay and straw.

When a steer was about 5 years old it was called a lean-steer (or a grass-oxen) and it would be strong enough to be used by the peasant for pulling the plough, and after the ploughing in the autumn he normally would sell his 5 years old steers. The laws emphasized that even if the peasants had the free right to sell their steers to anybody, this should happen in an orderly way which was regulated 1604 in one of the first big ordinances on the otrade in the long reign of king Christian IV (1596-1648). Only the king and the nobility had the right to buy steers directly from the peasants at the stable door. All other »unfree« people (burgers, priests, bailiffs, scribes, wealthy peasants or foreigners) should buy their grass-oxen from the peasants at the orderly fairs held on fixed times in the country or at the cattle markets in the cities.

The stalling

Since 1524 it had been the privilege for the king and the nobility to stall oxen on purchased fodder. Other people were also allowed to stall oxen but only on their own produced fodder. This provision obviously was made to prevent burgers, priests and peasants to compete too seriously with the nobility, and it continued to be a point in dispute during the two next centuries. The jealousy of the nobility regarding the burgers' stalling of oxen was by the middle of the 17th century developed in almost a morbid way by through the Council to force the king to issue an ordinance in 1641 saying:

- 1) The king's bailiff should visit all stables belonging to burgers by the day of St. Martin's (November 11th) and record the number of oxen.
- 2) This number should then correspond with the number taken out of the stable in March. A certificate from the bailiff showing those figures and the date of inspection should then follow the oxen to the border,
- 3) and only if the certificate was satisfactory would the oxen be permitted to cross the border (after the custom was paid).
- 4) The custom-officer should finally send all certificates to the Exchequer (»Rentekammeret«) for revision.

An ox stalled during 5 months would in average each day need at least 4 feed units the day to increase in weight, which is 750 feed units for the whole winter corresponding to 8 cartloads of hay. This would need about 2 acres of meadow for each ox, if the ox should live exclusively by hay. This simple calculation shows, that fairly great demesne fields were needed to produce the necessary amount of winter-fodder since a stock of 100 to 200 oxen was the average on the Danish manors. This did tempt many noblemen to enlarge their demesne fields by destroying villages and common fields, which to some extent happened even if it was forbidden by the law.

The export

Even if some stall-oxen were consumed in the country (alone the court needed great amounts of beef as well as the navy) most of the oxen were exported.

From 1521 it had been almost a fundamental law, that only the fat stall-oxen could be exported in the spring, but not the more meagre grass-oxen in the autumn. The reason for the law is obvious: The profit obtained by the stall-feeding should stay in Denmark and first of all by the Danish nobility and the king. It was not explicitly forbidden the nobility to export oxen, but it is a fact that nobody did so after the middle of the 16th

century, perhaps because it was considered improper with noble status to trade. It is interesting to observe, that this was not the case for the nobility in the duchies of Schleswig and Holstein where not only the gentry but also the aristocracy and even the dukes did trade with oxen (chapter 5, fig. 45).

The export trade was made by a very mixed group of merchants, of Danish, German or Dutch nationality and ranking from very big professional merchants to smaller peasants from Schleswig.

The enforcement of the complicated rules and the collection of all the duties, how tiny and symbolic they could be, needed a well developed bureaucracy, where a lot of people were engaged by accounting, controlling and finally doing the revision of the accounts. This again resulted in big amounts of accounts mostly bound in great volumes, and of particular interest in this case has been the unique collection of certificates from the custom house in Assens in the period 1640 to 1655, which is the basic source material for the book, particularly the chapters 4 and 5.

In this study have also been used customs accounts from Haderslev, where merchants paid for passing this royal part of Schleswig (Haderslev amt), Toftlund, on the border to a ducal part of Schleswig (Åbenrå amt), Gottorp: for transit

through another ducal part of Schleswig and finally Rendsburg, where was the border between Schleswig and Holstein (Chapter 7, fig. 57). At the two last places, for historic reasons the net income of the customs was shared equally between the duke of Gottorp and the king of Denmark.

After passing the customs house in Rendsburg most of the herds continued to Wedel on the river Elbe, where a very great cattlemarket («Magermarkt») was hold every spring. Here did the Dutch and Westgerman merchants meet their Danish and Northgerman colleagues, and most oxen changed owner, unfortunately without any written records.

Most of the Danish oxen were very exhausted and skinny after the long march on the icy roads. So after being sold in Wedel, they needed a summers grazing in the rich marchlands on the coasts of the Northsea, before they in the autumn returned to the big cities and ended their lives in the salt-barrels.

Chapter 3 gives a rather detailed analysis of the economy and the technique behind the stalling on a selection of Danish (mostly royal) manors, from where the accounts have been preserved. It is obvious (fig. 13, 18 and 23), that most years it was a very good business to stall oxen, particularly since the peasants of the manor as a

part of their domerial obligations had to furnish the hay necessary for the stall-oxen without any payment. It is also obvious, however, that during many years, when the country was involved in war (1625-29, 1644-45, 1657-60), the trade routes were cut off, and all parts involved in the otrade suffered heavily.

The chapters 4 and 5 analyses on the basis of the customs-accounts from Assens, where the oxen were stalled, how long time it took to get them to Assens, and who exported them. The maps (fig. 28, 31 and 34) are showing the distribution of oxen stalled in Eastern Denmark before being exported via Assens, while the map fig. 35 shows, how many days it took on the average to transport oxen to Assens from different parts of the country.

In the period under discussion there is a marked shift in the structures of the otrade, not so much as regards the amount exported as the origin of the merchants having bought the oxen at the manors to export them. In the beginning of the period, there was a strong preponderance of merchants from Eastern Denmark not least Copenhagen, from where the most famous of them all: Steffen Rode came (fig. 43). After 1645 the North German merchants including people from Schleswig took a still greater share of the oxen exported, which must be caused by the

lack of financial means by the Danish merchants. It is striking that the biggest progress specially on the island of Fyn were made by merchants from the newly Swedish conquered duchy of Bremen (Stade and the city of Bremen) (fig. 39-42).

Thanks to well preserved accounts from the royal fief of Ribe from 1641 it has been possible in chapter 6 to some degree to analyze the otrade going over land through Jutland and via Ribe and from there either by sea to the Netherlands or over land via Toftlund and Gottorp – Rendsburg to the Elbe. The map fig. 51 shows how almost every manor in Western and Northern Jutland did produce stall-oxen.

Finally, it is in chapter 7 demonstrated how the oxen not exported by ship from Scania or Ribe in big herds came down the old oxroad from Kolding – Haderslev or Ribe to concentrate in Gottorp and Rendsburg before heading towards Wedel. In years, from which the custom-accounts are specially well kept, such as 1650, it is (as demonstrated in the Appendix to chapter 7) possible to follow each herd from the manor via Assens through every custom-house down to Rendsburg.

It is remarkable how efficient and quickly it was possible to bring those big herds from Denmark to Rendsburg with very few losses.

One important feature in the otrade after 1650 is important for Jutland (but not the islands), namely the Dutch merchants. They took over a still greater share of the oxen, and they came with much greater herds than the Danes or Germans.

The problem of foreign merchants taking a greater share of the cattle trade, which in earlier decades had nearly been a monopoly for Danish bourgeois traders, is very interesting. To take it as evidence of a fundamental crisis in the economic system, seems however to be exaggerated.

The results of this investigation are, that the merchants from Stade and Bremen had developed commercial contacts with a group of noble owners of manors on Funen and a few royal possessions, while the Dutch merchants had made the same in Eastern Jutland.

Their goal was probably first of all to establish direct contact between the producers in Denmark and the consumers in Holland and Northwest Germany and thereby bypass the middlemen and the costs at the market at Wedel, which the Danish merchants had to pay.

Noter

Indledning

1. Karl-Erik Frandsen, 1988, s. 79 ff.
2. Poul Enemark, 1983 s. 13. Slagteudbyttet ansættes kun til 50%, således at den levende vægt af danske okser anslås til ca. 200 kg i 1500-tallet. I 1700-tallet var gennemsnitsvægten steget med ca. 25%.
3. Myrdal & Söderberg, 1991 s. 484 f.
E. Ladewig Petersen, 1979 s. 152-54.
Ian Blanchard, 1986 s. 460 anslår et forbrug på 104 kg kød som gennemsnit for rige borgere i Vesteuropa og 50 kg som gennemsnit for bybefolkningen i 1600-tallet.
4. I. Bog (ed.), 1971.
5. O. Pickl (ed.), 1971.
6. Richard Willerslev, 1952 s. 153-81.
7. Rigsarkivet, Reg. 108 B: Diverse toldregnskaber: »Overslag paa de skibe ...etc«.
8. H.V. Gregersen, 1947 og 1978.
9. Poul Enemark, 1971 og 1983.
10. H. Wiese & J. Bölts, 1966.
11. Ekkehard Westermann (ed.), 1979.
12. Ian Blanchard, 1986.

Kapitel 1. Studehandelens udvikling i Europa

1. Wolfgang von Stromer, 1979, s. 171.
2. Janken Myrdal & Johan Söderberg, 1991, og Hans Egefalk, 1988.

3. Jan Baszanowski, 1979, s. 131 f.
4. Ian Blanchard, 1986.
5. Vera Zimányi, 1987.
6. Vera Zimányi, 1972.
7. J.A. Chartres, 1977.
8. J. Thirsk and J. P. Cooper (eds.), 1972.
Heri Gregory King: Natural and Political Observations.. 1695
9. A.R.B. Haldane, 1968 (1952), s. 13 f.
10. T.C. Smout, 1963, s. 212 ff.
11. T.C. Smout, 1963, s. 212 f.
12. T.C. Smout, 1963, s. 215.
13. Donald Woodward, 1972.
14. Donald Woodward, 1972, s. 499.
15. Loven er trykt hos Joan Thirsk & J. P. Cooper, 1972, s. 155.
16. John Houghton: A Collection for Improvement of Husbandry and Trade no 118. 1694, cit. efter J.A. Chartres, 1977, s. 21.

Kapitel 2. Udviklingen i produktion og handel med okser i Danmark og Hertugdømmerne 1500-1660

1. KLNLM: artiklen *kvægavl*.
2. En foderenhed (F.E.) er foderværdien af 1 kg middelhødd byg, eller tilsvarende foder med samme næringsværdi. Jeg takker fhv. afdelingschef lic. agro. S.P. Jensen for disse oplysninger.
3. Poul Enemark, 1971.

4. Poul Enemark, 1971 og 1983.
5. Ordinans af 1539.
6. Frederik 2.s Håndfæstning 1559 par. 11:
»Skall thett oc were adelen vforbudet oc
frijt fore att kiøbe oc selgie saa mange
øxnne at stalle, som huer kand stalle paa
sitt egett foder, eller hand kand lade fore
hoss sine egne tiennere, som ere pligtige
atth holde foernød, dog ther mett konnin-
gens och kronens told vforkrenckett.«
Samling af Danske Kongers Haandfæst-
ninger. Reprotryk 1974 s.97.
7. CCD I nr. 766 og 767 s.627 ff. Åbne breve
af 21/6 1575.
8. CCD I nr. 768 s. 629. Åbent brev 23/6 1575
til provster, præster og kronens bønder i
Koldinghus, Høneborg og Skodborg len.
9. CCD II nr. 41 s. 26 f.
10. CCC III nr. 200: Åbent Brev om øksen-
handel 6/9 1604.
11. For udstrækningen se Atlas over Dan-
marks adm. inddeling, 1984, s. 150.
12. Ole Degn, 1981, bd. 1. s. 83.
13. Åbent brev af 18/9 1604. CCD III nr. 201.
14. Mikael Venge, 1987.
15. CCD III nr. 414.
16. Forordning om udførsel af græsøksne og
fæ, 1. juli 1619. CCD III s. 581 f.
17. Erslev: Rigsråd og Stændermøder I, 251 f.
18. Åbent Brev af 4/4 1640. Kancelliets Brev-
bøger.
19. CCD IV s. 27, Forordning om at købmænd
må opkøbe øksne fra landet af 26/8 1622.
20. Erslev: Rigsråd og Stændermøder I s. 338.
21. Kolmos, 1953, s. 216.
22. Erling Ladewig Petersen, 1970, s. 77.
23. CCD IV s. 68 f. Forordning om udskibning
af staldøksne 16/4 1623; Kristian IV.s egen-
hændige Breve I, 289 ff; Erslev: Rigsråd
og Stændermøder I, 353 og 359.
24. CCD IV s. 99 f. Forordning om landhandel
og øksenhandel 25/7 1623
25. Erslev: Rigsråd og Stændermøder II,
nr. 174 s. 184 f.
26. Erslev: Rigsråd og Stændermøder II
nr. 207, s. 294 og nr. 223 s. 336. CCD IV
nr. 441 s. 581.
27. Erslev: Rigsråd og Stændermøder II
nr. 290 s. 527 ff.
Christian 4.s egenhændige breve bd. IV
s. 243. CCD V s. 38 ff.
28. Kancelliets Brevbøger.
29. Erslev: Rigsråd og Stændermøder II
nr. 295 s. 532.
30. Erslev: Rigsråd og Stændermøder II
nr. 304 s. 556 f.
31. Erslev: Rigsråd og Stændermøder II s. 575
og 586; Kancelliets Brevbøger 29/11 1641.
32. Kancelliets Brevbøger 1647 s. 19.
33. Kancelliets Brevbøger 1647 s. 121.
34. Erslev: Rigsråd og Stændermøder III
nr. 489 s. 381.
35. CCD V nr. 327 s. 537 ff.
36. Erslev: Rigsråd og Stændermøder III
nr. 490 s. 383.
37. Erslev: Rigsråd og Stændermøder III
nr. 518 s. 433-35.
38. Erling Ladewig Petersen, 1970, s. 80.

Kapitel 3. Produktion af okser på danske hovedgårde

1. Rigsarkivet. »Godsregnskaber før 1660«: Vallø og Lellingegård 1621-1640 (undtagen årene 1628-29 og 1639).
I samme samling findes regnskaber fra Herlufsholm, Sorø, Valdemarsslot og Ulriksholm på Fyn. De sidste er behandlet af Bo Fritzboeger, 1984.
2. Rigsarkivet, Rentekammeret 311.18: Indsendte jordebøger 1660-62, Vallø. Areal fra Modelbog 1684.
3. I virkeligheden fandt denne handel sted i 1640, for regnskabet for 1641 mangler, men der har sikkert ikke været nogen nævneværdig forskel på de to år.
4. Steffen Rodes regnskabsbog. Det kongelige Bibliotek:
Gl. Kongl. Samling 992 fol.
Albert Olsen, 1919.
5. Karl-Erik Frandsen, 1988, s. 170-92.
6. Hvor intet andet er anført, er kilden i dette kapitel Vallø godsregnskaber.
7. Albert Olsen, 1919.
8. Der er bevaret regnskaber for de fleste år mellem 1611 og 1660. Rigsarkivet: »Godsregnskaber før 1660. Herlufsholm.«
9. Herlufsholm Birks Tingbog 1616-19 og 1630-33.
10. Herlufsholm birks tingbog 1618 s. 56.
11. Herlufsholm birks tingbog 1632 s. 57.
12. Bo Fritzboeger, 1984, s. 165-203.
Godsregnskaber i Rigsarkivet: »Diverse godsregnskaber før 1660, Skinnerup«. Der er bevaret regnskaber 1616-20, 1636-40, 1640-47.

- Godsets udvikling er behandlet af Erland Porsmose, 1978, s. 93 ff.
13. Kancelliets Brevbøger 13/2 1645: Missive til Mogens Kaas.
 14. Kancelliets Brevbøger 24/4 1646.
 15. Hans H. Fussing, 1934 s. 59-101 og s. 193-241.
 16. Hans H. Fussing, 1934, s. 86 f.
 17. Det kgl. Bibliotek, Gl. kgl. Samling 992 fol.: Steffen Rodes regnskabsbog. jvnf. Albert Olsen, 1919.
 18. Jan Lindegren: *Maktstatens resurser*, utrykt manuskript 1992, s. 96.
 19. Gottorp: Mikrofilm spole 8577 nr. 2655: 16/3 1654
Rendsburg: Spole 8600 nr. 2905: 17/3 1654

Kapitel 4. Produktionen af stude, eksporteret over Assens

1. Rigsarkivet, Registrant 108 B nr. 171 a-d:
»Fortegnelse paa de fra Assens udførte Øxne« 1640-1655.
2. Kancelliets Brevbøger.
3. Kancelliets Brevbøger
4. Kancelliets Brevbøger
5. Karl-Erik Frandsen, 1988, s. 176 f.
6. Arent Berntsen, 1656, I s. 70.
7. Nils Wimarsson, 1918, s. 76 cit. efter Bjurling, 1940.
8. Wiese & Bölts, 1965, s. 73.
9. Bjurling, 1940.

Kapitel 5. Handelen med stude, eksporteret over Assens

1. Kancelliets Brevbøger 1640.
2. Kancelliets brevøger. Missive af 22/2 1648 til Wentzel Rothkirch.
3. Det kgl. Bibliotek: Gl. kongl. Saml. 992 fol. jvnf. Albert Olsen, 1919.
4. Københavns Diplomatarium bd. V, s. 222.
5. Johan Jørgensen, 1963, s. 27-35.
6. Kancelliets Brevbøger 1647, s. 84.
7. Johan Jørgensen, 1963, s. 29 efter Ystad toldregnskaber i Rigsarkivet.
8. Kancelliets Brevbøger 1647, s. 71.
9. Svend Larsen, 1965, II tavle XXXIII.
10. Trap bd. 25, s. 465.
11. Hans H. Worsøe (red.), 1988, s. 75 f.
12. Anders Schmidt: Tillæg til anetavlerne s. 127. Landsarkivet Åbenrå: Manuskript-samling.
13. J. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere, 1954. (stencil) s. 206.
Jeg takker arkivar, dr. phil. Bjørn Poulsen for henvisningen.
14. H. V. Gregersen, 1978, s. 124 ff.

Kapitel 6. Eksporten over Ribe

1. Kancelliets Brevbøger 16/7 1560.
2. Kancelliets Brevbøger 27/6 1603.
3. Kancelliets brevøger under de nævnte datoer.
4. Ole Degn, 1981, bd. 1 s. 117-123 og bd. 2 s. 54-76.
5. Ole Degn, 1981, bd. 1 s. 123-128.
Beklageligvis er der en del divergenser mellem mine og Ole Degns tal for så vidt angår Lensregnskabet 1640/41. Da diver-

genserne ikke vedrører størrelsesordenen af de enkelte forhold, har jeg ikke skønnet det nødvendigt at ofre tid på en detaljeret udredning af de konstaterede forskelle.

6. Rigsarkivet, Slesvigske og holstenske regnskaber. Kongelig Del. Haderslev amts regnskab 1610 ff. Tallene for fortoldede øksne i Toftlund, Haderslev og Bov for 1641 er gengivet af H.V. Gregersen, 1978, s. 122-24.
7. Gert Poulsen, 1988, s. 232-244.
Kortet på s. 238 har desværre forkerte og udokumenterede tal.
8. H.V. Gregersen, 1978, s. 122-24.
9. Gert Poulsen, 1988, s. 233-37.
10. Gert Poulsen, 1988, s. 239.
11. Gert Poulsen, 1988, s. 237-39.
12. Gert Poulsen, 1988, s. 233.
13. Ole Degn, 1981, bd. 1 s. 128, tabel 20 har uforklarligt tallet 548.
14. Se f.eks. Atlas over Danmarks adm. inddeling s. 98.
15. Trap 5. udg. bd. 25 s. 647.
16. Rigsarkivet, Rtk. 311, Matriklen 1662, Ribarhus len fol. 292.

Kapitel 7. Forbi de slesvigske toldsteder

1. Rigsarkivet. Slesvigske og Holstenske Regnskaber. Kongelig del. Haderslev amts regnskaber.
Toldregnskaberne fra Toftlund, Haderslev og Bov er behandlet af H.V. Gregersen, 1978, der s. 122-124 har gengivet opgivelserne vedr. stude for foråret 1641, jvnf. kap. 6.
2. H.V. Gregersen, 1978.

3. Landesarchiv Schleswig-Holstein. Bestand Abteilung 7: Herzogtum Schleswig-Holstein-Gottorf 1544 bis 1713:
Gottorp-regnskaberne med signatur A XX nr. 3977-4072 og
Rendsborg-regnskaberne med signatur A XX nr. 3943-3976.
Takket være stor velvilje fra Landesarchiv og Rigsarkivet har mikrofilm (nr. 8577-8600) kunnet hjemlånes til benyttelse på Institut for Historie.
4. H. Wiese, 1966, s. 58-67.
5. H. Wiese, 1966, Tabelle 3 s. 122.

Appendix. De enkelte studedrifter fra Assens til Rendsborg 1650

1. Ydermere betalte han »den store told« for 439 okser i Kolding 18/3.
2. Han medførte også 542 okser, for hvilke han betalte told i Kolding 17/3.
3. Hans flok talte 772 okser, da han passerede Gottorp og Rendsborg, men det er uvist, hvorfra han fik de 87 ekstra dyr.
4. Knud Knudsen betalte desuden told i Ribe af 76 okser den 20/3 og den samme dag betalte han transittold i Toftlund af den samme flok.
5. Han passerede Haderslev den 25. april med 120 okser fra to flokke, der var udskibet fra Assens på henholdsvis 30 og 90 okser.
6. Da Claus Slott passerede Gottorp, havde han 118 okser med. Han samarbejdede så

snævert med Jacob Maurer, at deres flokke ofte var helt integrerede, og det er ikke altid muligt at skille dem ad. De havde den 16. april betalt »den store told« i Rendsborg, fordi de 60 stude var blevet købt et eller andet sted i Slesvig.

7. Den 17. april 17 skulle Hans Clausen fra Rendsborg betale den store told for 41 okser i Rendsborg.
8. I Haderslev var denne og den næste flok, der tilhørte Asmus Gribsmüller, regnet som én flok.
9. Christian Thomsen betalte i Haderslev told af 51 okser, hvilket passer dårligt med hans to transporter på henholdsvis 70 og 21 dyr.
10. Johan Jagemann solgte på vejen til Gottorp 38 okser til Hans Föls.
11. Otte Hey passerede Haderslev med de 165 stude, som han havde bragt med sig fra Assens. I Gottorp betalte han imidlertid også told for 23 stude, som Hans Jørgensen, købmand i Århus havde betalt told for i Kolding, og for 25 stude, som Salomon Gerber, Viborg, havde betalt for. Disse dyr skulle Otte Hey levere i Hamburg. I Rendsborg betalte han »den store told« for 34 okser og »den lille told« for 82.
12. Johan Dirckens bragte 24 ekstra stude med sig, for hvilke han måtte betale »den store told« i Rendsborg.

Litteratur

- Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, bd. 1-2, udg. af Karl-Erik Frandsen. Dansk Historisk fællesforening 1984.
- Baszanowski, Jan: »Ochsenzuchtgebiete und Ochsenausfuhr aus Polen vom 16. bis 18. Jahrhundert« i Ekkehard Westermann (ed): *Internationaler Ochsenhandel*. 1979.
- Berntsen, Arent, 1656: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. Reprotryk 1971.
- Bjurling, Otto, 1940: »Oxstallningen i Skåne« i *Scandia XIII*. Lund.
- Blanchard, Ian, 1986: »The Continental European Cattle Trade, 1400-1600« i *Economic History Review*, 2nd ser. vol. XXXIX pp. 427-460.
- Bog, I. (ed.), 1971: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Marburg-Köln-Wien.
- Chartres, J.A., 1977: Internal Trade in England 150-1700. Studies in Economic and Social History. London.
- Christian den fjerdes egenhændige Breve udg. af C.F. Bricka og J.A. Fridericia bd. 1-8. 1887 ff. Reprotryk 1969.
- Corpus Constitutionum Daniæ (CCD). Forordninger, recesser og andre kongelige breve 1558-1660 bd. I-VI. udg. af V.A. Secher 1887.
- Degn, Ole, 1981: Rig og fattig i Ribe, bd. 1-2.
- Egefalk, Hans, 1988: »Oxdrifternas tidevarv-74 år med oxtullen och 151.768 av dess oxar« i *Vasatidens Örebro*. Örebro.
- Enemark, Poul, 1971: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede med særligt henblik på dansk okseeksport. Bd. 1-2. Århus.
- Enemark, Poul, 1983: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 i *Sortbroget kvæg* udg. af Avlsforeningen for sortbroget malkekvæg.
- Erslev, Kristian: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Christian den 4.s tid, bd. I-III. 1883 ff.
- Frandsen, Karl-Erik, 1988a: *Det danske landbrugs historie bd. 2* (red. af Claus Bjørn m.fl.) Landbohistorisk Selskab.
- Frandsen, Karl-Erik, 1988b »Christian IV og bønderne« i *Christian IVs Verden* udg. af Svend Ellehøj.
- Fritzboeger, Bo, 1984: »Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660« i *Bol og By* 2. rk. bd. 6, 1984.
- Fussing, Hans H., 1934: »Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie,« i *Historisk Tidsskrift* 10 rk. bd. III, s. 54-101 og 193-241.
- Gregersen, H.V., 1978: Toldsted ved Hærvejen. Haderslev.
- Haldane, A.R.B., 1968 (1952): The Drove Roads of Scotland. Edinburgh.
- Herlufsholm Birks tingbog 1616-19 og 1630-33. Udg. af Landbohistorisk Selskab. 1954-57.
- Jørgensen, Harald, 1963,: »Patriciat og Ene-

- vælde« i *Historiske Meddelelser om København 1963*, s. 11-62.
- Kancelliets Brevbøger* vedrørende Danmarks indre forhold 1551-1648 (1885 ff.).
- KLNM = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder.
- Kolmos, Jens, 1953: »Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede,« i *Fynske Årbøger V*, 1953 s. 212-311.
- Larsen, Svend, 1965: Studier over det fynske Rådsaristokrati. bd. I-II.
- Myrdal, Janken och Söderberg, Johan, 1991: Kontinuitetens dynamik. Agrar økonomi i 1500-talets Sverige. Acta Universitatis Stockholmiensis bd. 15.
- Olsen, Albert, 1919: »Steffen Rodes Regnskabsbog over Studehandel 1637-1650« i *Historisk Tidsskrift* 9. række bd. 1.
- Petersen, Erling Ladewig, 1970: »The Danish Cattle Trade during the Sixteenth and Seventeenth Centuries« i *Scandinavian Economic History Review* bd. 18.
- Petersen, Erling Ladewig, 1979: »Production and Trade in Oxen 1450-1750: Denmark« i Ekkehard Westermann (ed): *Internationaler Ochsenhandel*.
- Pickl, O. (ed.), 1971. »Die wirtschaftslichen Auswirkungen der Türkenkriege« i *Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte* Bd. 1.
- Porsmose, Erland, 1978: »Stordrift og fællesdrift. Godsstrukturer ved Kertinge Nor igennem 600 år«, i *Fynske Årbøger*.
- Samling af Danske Kongers Haandfæstninger (Aarsberetninger fra Gehejmearchivet bd. 2. Reprotryk 1974.
- Smout, T.C., 1963: *Scottish Trade on the Eve of Union 1660-1707*. London.
- Stromer, Wolfgang von: »Zur Organisation des transkontinentalen Ochsen- und Textilhandels im Spätmittelalter« i Ekkehard Westermann (ed): *Internationaler Ochsenhandel*. 1979.
- Thirsk, Joan and Cooper, J.P. (eds.), 1972: *Seventeenth-century Economic Documents*. Oxford.
- Venge, Michael, 1987: *Dansk Toldhistorie* bd. 1.
- Westermann, Ekkehard (ed.), 1979: *Internationaler Ochsenhandel 1350-1750: Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburg 1978; trykt i Stuttgart 1979*.
- Wiese, H. und Bölts, J., 1966: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 18. Jahrhundert*. Stuttgart.
- Willerslev, Richard, 1952-54: »Dansk studehandel fra 1560 til 1660« i *Fynske Samlinger* ny rk. II s. 153-81.
- Woodward, Donald, 1972: »The Anglo-Irish livestock trade of the seventeenth century« i *Irish Historical Studies* vol. XVIII s. 489-525.
- Worsøe, Hans H., 1988: (red.): *Løjt sogns Historie. Åbenrå*.
- Zimányi, Vera, 1973: »Velence szarvasmarhaimportja az 1624-1647 es években« i *Kü-lönlenyomat az agrártört'enedi szemle*.
- Zimányi, Vera, 1987: *Economy and society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526-1650)*. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.

Navneregister

Navne som Danmark, Sverige, Sjælland, Fyn, Jylland, Skåne, Slesvig og Holsten er ikke registreret.

Personnavne er registreret efter efternavn. Konger er ikke registreret.

- Aagesen, Niels 47, 92
Abrahamstrup 32
Adsbøl 101
Ahlefeldt, Claus 101
Ahlefeldt, Frederik 102
Ahlefeldt, Hans 101
Albæk 112
Als 99
Alstedgård 113
Amerika 7
Amsterdam 8, 125
Ancken 99
Andersen, Jens 103
Andersen, Morten 49
Andersen, Peder 99
Andersen, Peter 101
Angel 99
Antvorskov 78, 83, 89
Appenæs 49
Araslöv 79
Arenfeldt, Axel 79, 101
Asien 7
Askov 115
Assens 25, 32, 32, 37, 52, 59, 65-104, 119-125, 129
Aufdiener, Hans 97
Augsburg 18
Axeltorv 31
Baggesen, Laurids 114
Baggesen, Peder 112-114
Bahr, Lyder 96
Bang, Jørgen 69, 70, 93
Banner, Just Høeg 93
Barchstedt, Jochum 102
Basnæs 79, 101
Bavelse 102
Bellinge 55
Bengert, Frentzoes 103
Bergslagen 12
Berndtsen, Berndt 42
Berns, Heinrich 103
Berntsen, Arent 79
Bille, Anders 72, 73, 103
Bille, Eiler 74
Bille, Sten 53, 90, 91
Birkholm 79
Bjurling, Otto 81
Blanchard, Ian 9
Bogense 69, 70
Brahe, Jørgen 37, 38, 72, 73
Brahe, Thyge 47, 91
Brahesborg 72, 101
Bramming 115
Bredstedt 99, 110
Bregentved 79
Breitenburg 63, 64
Bremen 24, 67, 70, 94-97, 104, 125
Breslau 13
Brieg 14, 15
Brobygård 72
Brodersen, Niels 94, 99
Brodersen, Thomas 73, 93, 94, 99
Broholm 101
Brzeg 14
Brændegård 73
Brömsebro 26, 66
Buchwald, Caspar v. 102
Buchwald, Frederik von 102
Buttstadt 14
Bylderup 99
Börs, Johan 75, 94
Callisen, Hans 99
Carlisle 18
Chartres, J.A. 17
Chester 21
Christensen, Hans 75
Christensen, Laurits 112
Clan, Hindrich 92
Clausen, Hans 75
Clausen, Jürgen 102
Clausen, Reiner 93
Cortzen, Hermand 102
Crentz, Cornelius 125
Daa, Oluf 101
Dalarna 12
Dallund 75, 94
Dalsland 11
Dalum 56, 66, 73, 91, 104
Damsbo 72
Dannevirke 63, 123
Degn, Ole 107, 109
Demstrup 60
Dilstedt 93
Ditmarsken 24
Djursland 60, 113
Dnestr 14
Dragsholm 46, 78, 89, 91
Druchen, Jep 47
Dublin 21
Dömostorp 79

East Anglia 20
 Eckernförde 100
 Edinburgh 9
 Egens, Pitter 125
 Egeskov 36, 69
 Egholm 37, 79
 Ellinge 79
 Enemark, Poul 9, 25
 Engelholm 46
 England 7, 8, 17-22
 Eriksholm 79
 Esrum Kloster 44
 Essex 21
 Falkirk 20
 Fincke, Christoffer 74
 Fischer, Ahrend Hennings 99
 Fiskbæk 101
 Flandern 11
 Flensborg 47, 99, 121
 Flintholm 73
 Frankfurt am Main 13
 Fraugdegaard 101
 Frederiksborg 32, 44, 56
 Frederiksen, Claus 69, 101
 Friis, Hans Michelsen 115
 Friis, Niels 70
 Fritzboeger, Bo 52, 53
 Frøstrup 115
 Fuhlsbüttel 37
 Fussing, Hans H. 60, 61
 Föls, Hans 97, 122
 Fåborg 70
 Gammel Estrup 114
 Gavnø 77, 78, 79
 Gdansk 8
 Gerber, Salomon 125
 Gerskov 59
 Gettrup 112
 Gisselfeld 79
 Gjesingholm 60-64
 Gjorslev 73, 93
 Glorup 66, 73, 93
 Glückstadt 102, 117
 Gniezno 13
 Gottorp 9, 25, 26, 32, 63, 100,
 121-128,
 Graz 9
 Grebesmøhlen, Asmus 103
 Gregersen, H.V. 121
 Gribsmøller, Asmus 122
 Grubbe, Christen 99
 Gråsten 101
 Gudbjerg 73
 Gudme 73
 Gunderslevholm 102
 Gyldenløve, Ulrik Christian 53,
 54, 57, 90
 Günther, Anton 102
 Gørding 114-116
 Gøye, Birgitte 48
 Gøye, Falck 101
 Haarbo, Niels 79
 Haderslev 63, 79, 99, 110-125
 Hagenskov 72, 73, 74, 122
 Haglösa 79
 Hajstrupgaard 99
 Halland 81
 Hamborg 7, 8, 12, 24, 66, 92,
 102, 103
 Hammelose 112
 Hansen, Christen 112
 Hansen, Henrik 117
 Hansen, Jesper 59, 123
 Hansen, Jørgen 99
 Hansen, Poul 70
 Harrestedgaard 102
 Harritslevgaard 69, 70, 90
 Hasmark 75
 Hattersen, Diderich 102
 Haverland, Arrent 34
 Hebriderne 20
 Hellerup 70, 74, 75
 Hellevad 99
 Helsingborg 36, 45, 79, 81, 84,
 90, 92
 Helsingør 45, 79, 81, 84, 90
 Hemmer, Henrik de 112
 Hemmers, Christoffer de 112
 Hennegaard 117
 Henningsen, Henning 75, 94
 Henriksen, Falk Gøye 74
 Herlufsholm 34, 48-52, 60, 75,
 93
 Herningsholm 60
 Hesselagergaard 70, 74, 75
 Hesselmed 113
 Hestholm 99
 Hey, Otte 70, 72, 77, 98, 99-101,
 125
 Hillerup 117
 Himmerland 111
 Hindsgavl 67, 73, 74, 102
 Hindsholm 73
 Hjallesø 55
 Hjermitselevgaard 111
 Hjerting 114
 Hjälmshult 79
 Holbæk slot 78, 102
 Holbækgaard 113
 Holland 21, 24, 33, 39, 61, 89,
 103, 117, 130
 Hollufgaard 97
 Holst, Johan 99
 Holsted 49
 Hornum 112
 Horsens 75, 126
 Houghton, John 22
 Husum 110, 113, 117
 Hvedholm 72
 Hverringe 73, 74
 Hvidding 105
 Hvidding Nakke 106
 Hvidkilde 74, 100
 Hvitfeldt, Henrik 78
 Hütten 70, 98, 100
 Høeg, Ejler 74, 75
 Høeg, Just 73, 93
 Høegbjerg 99
 Højer 128
 Højme 55
 Ibsen, Niels 53, 55, 59
 Ibstrup 89

- Irland 21, 22
 Isle of Skye 20
 Issenberg, Hermand 92
 Itzen, Albrecht 89-91
 Iversen, Hans 50
 Iversnæs 77
 Jacobsen, Bonde 69
 Jacobsen, Niels 115
 Jakemann, Johan 122
 Jansen, Egbert 103
 Jaroslaw 14
 Jensen, Augustinus 74
 Jensen, Bertel 125
 Jensen, Iver 114
 Jensen, Niels 46
 Jensen, Thomas 113
 Juel, Lene 113
 Jungshoved 78, 89
 Jyde, Oluf 41, 42, 47
 Jørgensen, Carsten 99
 Jørgensen, Erik 56, 70
 Jørgensen, Hans 56, 91, 99
 Jönköping 11
 Kaas, Christoffer 117
 Kaas, Mogens 59, 73
 Kalundborg 46, 77, 78
 Karpaterne 14
 Kauen, Jürgen v. 102
 Kegel, Willum 103
 Kent 21
 Kerteminde 55
 Kiel 102, 125
 Klarm, Heinrich 103
 Klarupgård 123
 Knudsen, Knud 93, 94, 97
 Kolding 24, 37, 56, 63, 91, 92,
 105, 111-113, 119-128
 Koldinghus 30, 32
 Konstantinopel 14
 Korsør 78, 83, 84
 Kouspun, Jürgen 102
 Krabbe, Gregers 105
 Krabbe, Iver 112
 Krabbe, Karen 79
 Krabbe, Niels 74, 81
 Krabbesholm 113
 Krafse, Otto 37
 Krag, Jens 70
 Krag, Jens Pedersen 75
 Krefting, Johan 70
 Krempe 59, 96, 102
 Krengerup 101
 Kronborg 8, 32, 66
 Kruse, Heinrich 59, 60
 Kruse, Vibcke 53-57, 59
 Kröger, Peiter 103
 Kula, Arent v. 53, 66, 103
 Kærbøl 115
 Kærgård, Hans 117
 Kærsgård 53, 90
 København 33, 45, 47, 51, 79,
 88, 91, 103
 Køge 41, 46, 47
 Kølstrup 59
 Kørup 66
 Kørupgård 101
 Köln 13
 Königsmarck 96
 Köping 12
 Ladby 50
 Laholm 81
 Landskrona 78
 Lange, Henrik 114
 Langeland 102
 Lassen, Hans 114
 Lauenburg 103
 Lauenstein, Jost 99, 123
 Lauridsen, Hans 101
 Lauritsen, Knud 52
 Lauritsen, Laurits 112
 Leicestershire 20
 Leipzig 13
 Lellinge 44
 Lellingegård 41, 47
 Lemvig 113
 Lerchenborg 77
 Lime, Mads Lassen 115, 116
 Limfjorden 110-113, 126
 Lindegren, Jan 63
 Lindenov, Hans 77, 78, 112
 Lindholm 79, 81
 Lithauen 13
 Ljubljana 16
 London 18, 20
 Londonderry 21
 Lublin 13
 Lund 35
 Lwów 14
 Lübeck 8, 24, 26, 47, 52, 81, 88,
 102, 122-125
 Lydichsen, Anders 117
 Lykke, Frands 73, 74, 79, 100
 Lykke, Kaj 73, 100
 Lykkesholm 73
 Lysabild 99
 Lystager 78, 89
 Løgismose 72, 101
 Løjt 99
 Løjtved 79
 Løvenholm 60
 Löberöd 79
 Madsen, Bau 117
 Madsen, Christen 113
 Madsen, Claus 97, 123
 Madsen, Hans 49
 Madsen, Jacob 47
 Madsen, Jens 34, 69, 70
 Magyaróvár 16
 Mahrs, Hans 92
 Malmöhus 79
 Malt 114, 115
 Marburg an der Lahn 9
 Marsvin, Ellen 41
 Marsvin, Karen 97
 Mazowsze 13
 Meier, Claus 46, 75, 94
 Meier, Johan 75, 97
 Meiland, Claus 99
 Mengh, Helmer 52
 Mercker, Cordt Heinrich 92,
 123
 Meyer 67

- Michelsen, Morten 47
 Middelfart 32, 34, 92, 97, 123
 Midlands 21
 Mogensen, Jens 69
 Moldova 14, 15
 Mullerup 72, 73
 Munk, Kirsten 41
 Myrdal, Janken 9-13
 Mähren 16
 Mälardalen 12
 Møgeltønder 117
 Nakkebølle 74
 Nedergård 102
 Nederlande 7, 8, 24, 26, 47
 Nielsen, Hendrich 108
 Nielsen, Iver Krabbe 111
 Nielsen, Laurids 56
 Nielsen, Mads 63
 Nielsen, Niels 115
 Nielsen, Terkel 117
 Nissen, Hans 99
 Nordfrankrig 7
 Norditalien 8, 11
 Norfolk 20
 Northamptonshire 20
 Northumberland 20
 Norwich 20
 Nyborg 59, 60, 73, 84
 Nyköping 12
 Nyland, Peder Nielsen 113
 Nürnberg 7
 Næsbyholm 102
 Næstved 48, 50, 51
 Nørholm 103
 Nørre Haksted 99
 Obeling, Niels Nielsen 113
 Odense 55, 67-69, 97, 101
 Odensegård 38, 70, 73, 75, 90,
 93
 Odsherred 46
 Oldager 114
 Oldeland, Hans 55
 Oldenburg 24, 102, 130
 Oldesloe 102
 Olsen, Peder 75, 114
 Olufsen, Anders 88
 Olufsen, Oluf 70, 75
 Ostfriesland 130
 Ottesen, Christen Skeel 112
 Ovesholm 92
 Pandumgård 114, 115
 Pápa 7
 Pedersen, Jens 94
 Pedersen, Mads 49, 59
 Pedersen, Niels 74
 Pedersen, Peder 52, 67, 93
 Petersen, Erling Ladewig 9, 34,
 39
 Pfeiler, Rasmus 123
 Piber, Heinrich 103, 122
 Pittersen, Cort 125
 Pletius, Martinn 88
 Podebusk, Henrik 66, 101
 Podolien 14
 Pogwisch, Henning 97, 98
 Polen 8, 13-15
 Poulsen, Christen 110-112
 Poulsen, Gert 110, 111
 Poznan 13
 Preetz 102
 Provstegården 73, 93, 99
 Przemysl 14, 15
 Qvitzow, Henning 75
 Qvitzowsholm 75
 Ramel, Henrik 79
 Randers 61
 Rantzau 63
 Rantzau, Breide 102
 Rantzau, Christian 60-64, 108
 Rantzau, Poul 102
 Rantzausholm 73, 100
 Ravsted 63
 Reedtz, Frederik 44, 78
 Reedtz, Peder 96
 Remb, Hans 35
 Rendsborg 9, 26, 32, 63, 99, 121-
 128
 Rhinlandet 8, 24
 Ribe 24, 31, 37, 38, 63, 105-128
 Riberhus 31
 Riesbriek 93, 94, 99
 Ringkøbing 32, 34, 113, 119
 Ringsted 46, 55, 78
 Rode, Marie 36, 37, 47, 56, 59,
 88-91
 Rode, Steffen 42, 45, 47, 48, 56,
 63, 70, 74, 79, 83, 88-91, 97,
 123, 129
 Romeleåsen 81
 Rosenkrantz, Holger 78
 Rosenkrantz, Mette 41
 Roskilde 46, 55, 56, 78
 Roskildegård 78, 92
 Rostock 52
 Rothkirch, Wentzel 78, 83
 Rugård 73, 90
 Rye 70, 72, 74
 Rødby 32, 34, 75, 119
 Rødkilde 73
 Røgter, Jens 57
 Rørbæk 59
 Råbelöv 79
 Salling 126
 Sallinge 74
 Saltbæk Vig 78
 Samsø 75
 Sandholdt 74
 Sass, Niels 69
 Schack, Hans 117
 Schackenborg 117
 Scheel, Otte 101
 Scheuen, Jürgen v. 103
 Schlesien 13-15
 Schuld, Elias 52
 Schumacher, Jürgen 97
 Schweidnitz 15
 Seefeld, Jørgen 78
 Segeberg 102
 Schested, Christen Thome-
 sen 73, 103
 Sehested, Mogens 72
 Sejstrup 112

Sirkes, Hermann 112, 115
 Sjellerup 99
 Skanderborg 31, 70
 Skast 114
 Skeel, Christen 113
 Skellinge 74, 81
 Skinnerup 52-60, 90-91
 Skjern 114
 Skjoldemose 79
 Skotland 17-22
 Skovby 69, 70
 Skovgård 60, 62
 Skt. Pedersstræde 56
 Skærbæk 105
 Skåning, Peder Jensen 56
 Slagter, Anders Pedersen 56
 Slyter, Christopher 96
 Smithfield 20
 Smørum 57
 Småland 11-12
 Sorø 79
 Spanien 26
 Sparresholm 93
 Sprechelsen, Jürgen v. 97, 122
 St. Faiths 20
 Stade 96, 97, 104, 122-130
 Stauaae, Christen Poulsen 111
 Steenwinckel, Hans 42
 Steinburg 59
 Stockholm 12, 13
 Store Tårnby 41
 Storebælt 83
 Stovgård 103
 Strøby 42, 44, 47
 Svane, Hans 74
 Svansjö 53
 Svartån 12
 Svendborg, Claus 125
 Svenstorp 79
 Svenstrup 36, 102
 Sverige 11-13, 25
 Søbo 72, 94
 Søgård 102
 Søndersø 75
 Søndre Løgum 117
 Söderberg, Johan 9
 Söderåsen 81
 Thiehaus, Michel V. 53
 Thill, Cordt 92
 Thill, Mathias 59, 96, 75
 Thomsen, Christen 99, 117
 Thott, Otte 81
 Thott, Tage 78, 81
 Thott, Tage Ottesen 79
 Thüringen 14
 Toftlund 110-113, 118
 Toldsted 9, 119, 121
 Torpegård 73
 Torstensson 26, 57, 58, 66
 Totterupholm 89
 Trelleborg 53, 54, 57, 91
 Troldholm 74, 102
 Trolle, Herluf 48, 49
 Trolle, Niels 74, 76, 78
 Trolleholm 74
 Tryggevælde 41, 45, 89
 Træskomager, Rasmus 34
 Tybjerg 57
 Tybrind 77
 Tüchsen, Anders 122
 Tüchsen, Niels 122
 Tyrkiet 14
 Tyskland 34
 Tønder 66, 99, 110, 113, 117, 121
 Tåsinge 90, 91
 Ubbing, Berendt 66, 99
 Ukraine 8, 9, 12-15
 Ulfeldt, Christoffer 36, 37, 79
 Ulfeldt, Ebbe 92
 Ulfeldt, Knud 74, 75
 Ulfeldt, Korfits 78, 91
 Ulfeldt, Laurids 36, 69, 90
 Ulriksholm 52-60, 66, 78, 97
 Ulstrup 114
 Ungarn 8, 9, 11
 Urne, Christoffer 73, 78, 93
 Urne, Sivert 89
 Utterslev 79
 Valdemarsslot 90, 91
 Valkendorf, Henning 38, 70, 73,
 75, 90, 93
 Vallø 34, 41-48, 60, 75, 78, 89,
 91
 Valsjögård 53
 Vandel, Hans Jensen 117
 Varde 33, 113
 Vedtofte 101
 Vejle 74, 126
 Vemmetofte 78
 Vendsyssel 105, 111, 112
 Venezia 8, 16, 17
 Vennergård 114
 Vester Horne 117
 Vesttyskland 7
 Viborg 126, 131
 Viderup 79
 Vigegård 117
 Vilslev 115
 Vimersbøl 117
 Vind, Iver 53-56, 60, 66, 73, 103
 Vindinge 102
 Vind, Jørgen 81
 Vissenbjerg 70
 Voldborg 79
 Volga 14
 Volynien 14
 Vordingborg 78, 96
 Värmland 11
 Västergötland 11
 Västerås 12
 Wales 17-21
 Wallenstein 44
 Walmann, Herman 96, 123
 Warszawa 13
 Wedel 24, 38, 61, 64, 83, 97, 102,
 105, 110, 124
 Weesp 125
 Wesop 103
 Wessel, Morten 52
 Westecke, Heinrich 52
 Widlou, Peter 66
 Wien 16

Wiese 9, 81, 121
Willerslev, Richard 9
Wimarsson, Nils 81
Winche, Hans 99
Wrangel, Henrik 74
Yorkshire 20
Ystad 32, 79-81, 92, 119

Øster Nykirke 113
Østergård 53, 60
Østersøen 7
Østrig 9, 17
Öland 11
Örebro 11-12
Örtofta 79

Åbenrå 63, 99, 101, 121
Åkær 31
Ålborg 31, 69, 105, 108, 110, 126
Århus 117, 126
Årsmarke 73, 93
Årøsund 65, 119, 122

I 1600-tallet blev der hvert år transporteret rundt regnet 250.000 okser fra Nord- og Østeuropa til Vesteuropa. Her var der et stort behov for tilførsel af fødevarer som følge af et stærkt stigende befolkningstal og en betydelig industriel udvikling.

Danmarks rolle i denne handel belyses med udgangspunkt i velbevarede told- og godsregnskaber. Okserne følges, fra de opdrættes hos bønderne og opstaldes på herregården, til de på deres lange vandring ad forskellige ruter når frem til det store kreaturmarked ved Elben.

*Skippershoved
ISBN 87-89224-05-1*